रघुवंशाद्वंद्वंशेखरंप्रारंभः श्रीगजाननवरद

ल.श.शे. १

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ पातंजले महाभाष्ये कृतभूरिपरिश्रमः शिवभट्टसुतो धीमान्सतीदेव्यास्तु गर्भ
जः १ याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात् शृंगवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः २ नत्वा फणीशं
नागेशस्तनुतेऽर्थप्रकाशकं मनोरमोमार्धदेहं लघुशब्देन्दुशेखरं ३ ग्रंथसमाप्तिप्रतिबंधक
दुरितप्रशमाय समुचितमिष्टदेवतानमस्काररूपं मंगलमाचरन्शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतस्तत्फलमनुषं
गतो मंगलाय च निबध्नाति मुनित्रयमिति कारकविभक्तेर्बलवत्वाद्द्वितीया परिभाष्येति त्र्यवयवस्य
बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्स्वाचार्यक्नोऽस्मिन्नस्त्येवार्थः मुनित्रयोक्तार्थविचारोऽस्त्यथो वा परिभाषत्वमित्युक्तेरे
तिकोशान्निरस्कारार्थस्य धातोर्विचारार्थत्वेपि न बाधकं धातूनामनेकार्थत्वात् अत एव परो भुवो वज्ञा
नइतिसंगच्छते तेन स्वग्रंथस्य प्राचीनग्रंथैरगतार्थतासमूलत्वं च ध्वनितं भाविनोपि बुध्या विषयीक
रणादिद्यमिति निर्देशः सिद्धांतप्रकाशकत्वेनानिदुरूहग्रंथांतरेभ्यः सिद्धांतज्ञाने जायमानस्य क्ले
शरूपसंतापस्य शामकत्वेन च कौमुदीसादृश्यं अनेन वैयाकरणसिद्धांतो विषयः तज्ज्ञानं प्रयो एम. १

जनं तज्जिज्ञासुरधिकारीत्यादि सूचितं अइउण् एषां क्रमबोधकत्वेप्यादित्वं तेनैतस्य नैकवाक्यतया
ह्रस्वपरिच्छेदकत्वेन संज्ञात्वं क्रमस्य संज्ञाद्वारैवोपयोगात् एकवाक्यताचादिकारणादित्वं तेन तास
दृशेन णकारादिना सहोच्चार्यमाणस्याद्यंतास्तितानां संज्ञेति लौकिकसिद्धादीनामप्येतदेकं तपा वाक्य
सवादिसंज्ञात्वं स्वादिविधायकत्वं चेति बोध्यं एषु संहितायाः अविवक्षया न संहिताकार्यं अनु
करणत्वेन सौत्रत्वाद्धवर्णोऽन्नेन विभक्त्युत्पत्तिः कार्यप्रत्ययोपि न वाहुलकात् यत्र पदीत्वविरोधात्से
र्धिर्न तथा त्वज्ञादिसंज्ञायह्काले आहुणरत्वादीनामनिष्टस्यात्तदप्रवृत्त्या वा विकृतरूपाकारादिग्रु
होतात्ज्ञादिपदशक्तिः पश्चादस्मात्साहारेतात्तेऽपेंद्रवाञ्चापि न स्वहस्तौ विहत्थे नहि संधिकार्ये कृते ऽविके ॰
तरूपस्यवर्णमवतानितच्च पुनरच्पदस्पार्थान्तरेण न्याय हेगणतद्विरोधाभावात् न च संधौ संदेहः व्याख्यान
तो निर्णयसंभवात् ननु चतुर्दशसूत्र्यामस्यैव समाम्नायइति व्यवहारानुपपत्तिराम्नायसमाम्नायशब्दयो
र्वेद एव प्रसिद्धेरित्यत आह माहेश्वराणीति महेश्वरादागतानीत्यर्थः महेश्वरप्रसादलब्धानीति फलि

ल॰श॰शे॰ २ तं॰ एवं चैवमानुपूर्व्वीकाङ्क्षितेरैवानन्तस्मादात्मा हि तिनिनालङ्घ्याः स्तिमललकत्वादस्यैववेदांगत्वं॰
अत्र च माणोपेनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तमिति शिक्षावचने॰ लण्सूत्रे
णकारविषयाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति व्याख्यानतः इति तस्मादाचार्यपदेन महेश्वरात्त्वनुबंधाश्च महेश्व
रकृता एवेत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति॰ अमङ॰ णानमित्यत्र मकारप्रत्याख्यानपरं भाष्यं नु किमदृष्टार्थमेव
नटु च्चारणमुतदृष्टार्थमपीत्येवंविचारपरं सर्वं तत्प्रत्याख्यानमेवेषामेवाभ्यर्थानामपि पारायणोध
र्मि च्चलेन तत्रतत्र पाणिनिव्यासप्रत्याख्यानसंगतिः स्यात्॰ नदु क्ते मिकोपणचीतिसूत्रे॰ सामर्थ्ययोगा
न्नहि किंचिदत्र पश्याभिशाद्येयदनर्थकं स्यादिति॰ किंचिददृष्टा[redacted]दृष्टार्थवत् किंचिन्तश्रुतादृष्टार्थवत्स
र्व्वथानर्थकं न किंचिदिति तदर्थः हद्दित्रत्येवर्णानामनर्थकैनम दितव्यमिति भाष्यग्रंथेनर्थकत्वेदो न
ध्यार्थं णहि सर्वरूपमिति नित्रिष्ट्ययोजनत्वरूपानर्थकोनतत्रतत्रप्रत्याख्यानभाष्यासंगतिः अत एव से एम॰
यमक्षरसमाम्नायः पुष्पितः फलितश्चंद्रतारकवत्प्रतिमंडितो ब्रह्मराशिरिति भाष्यमुपाराय्योक्तं भ २

तंहरिणा यथैवेदमक्षुष्टिन्नेचंद्रतारकादिपवमस्याक्षरसमाम्नायस्यनकश्चिदाधुनिकः कर्त्तास्ये
वमेव[redacted]वेदं पारंपर्येणास्मर्यमाणमिति॰ आधुनिकः शारीरी॰ पुष्पितत्वेनमूलकशब्दशास्त्रद्वारेण[redacted]
[redacted]शब्दप्रयोगेणच फलितत्वेनज्ञैदैनचतुर्दशसूत्रव्याख्यायांनंदिकेश्वरकृतकाशिकायां
नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपंचवारं उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसू
त्रजालं॰ अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अंत्यं वर्णचतुर्दशं धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये इति धात्वर्थं॰ धा
तुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थं अत एवानुबंधकारणार्थं अवर्णानामुपदेश इत्युक्तं भाष्ये अत्र करणश
ब्दप्रयोगेणानुबंधानांसादित्वंसूचितं तत्कारणं चोपदेशकर्तृकर्तृकमेव प्रत्यासत्तेः तेनतद्घटितत्वस्य
सर्वस्यानादित्वं सूचितं अत्र सनकाद्युद्धारोद्ध्यास्यप्रश्नोपदेशरूपत्वं सूचितं नच्चपूजितत्वभावेन
संगच्छते श्लोकः फलितवाक्यार्थ स्तुतेः अत्र उक्तं च व्याकरणे णकटायनोपि रहस्येऽक्षरे द्वे वर्णशः स
मनुक्रांतयथा वार्या अच्चुक्ते साक्षात् स्पृश्यतये पोवाचबृहस्पतिरिंद्रायेंद्रो भरद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्य ऋ

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

Folio No:- 4

लं.श.शे. नालिंत्वयोगमर्यादपातनजकार्याभावः आसमंतादित्यस्यानन्वितार्थत्वं अर्थत्वं च रूढौ तु न
५ माननातः सूत्राहत्यान्तेपरिहरति हलंसमिति भाष्येण्योन्याश्रयमाशंक्य हलंत्यमित्संज्ञं भवति
लकारश्छेद्रवर्तीत्युक्तव्यमित्युक्ते केशोष निर्देशाद्धलिंदू हलच हलच हल हलंत्यमिदितसूक्तं न
स्यायंभावः हलैकशेषेण हल्पद्नेन संबंधसामान्यषष्ठ्या समासोस्त्यण इह स्म च द्वंद्वांते श्रूयमाणस्य
वोभयत्रान्वयः एवं च हलस्त्रत्रांत्ये हलरूपो पंसे चेति बोधः अंत्येसहः शिरः इतिवत्षष्ठीति अत्रे चोच्चा
रणितुरेकशेषनिर्देशो बोध्यः स्त्वहेत्यावोध्यः हसमीपो लकारः इत्यहल रूपं त्ये चेति केयचोक्तमाख्या
पांतु हलित्संज्ञं भवति हलेत्ये चेदिति वदेदिति सूत्रं चे न नच्चेवमपि न विभक्ताविति विभक्तिपदवोध्य सु
प्तिः बोधो हलंत्यमिति वाक्यार्थबोधोत्तरं न दोषः अपवादवाक्यार्थबोधोत्तरमित्स्मोन्याश्रयस्तद
वस्थ एवेति चेन्न अपवादवाक्यार्थबोधात्पूर्वं परपदार्थोपस्थितावुत्सर्गवाक्यार्थबोधे प्रतिबंधका
भावात् न च भावदशायां प्रतियोगिज्ञानस्येव प्रतियोगिज्ञाने अभावज्ञानस्य कारणताकस्यापि सम
राम॰ ५

पि.ना तात्प्रतियोगिज्ञानं निषेधवाक्यार्थासंभवाच्च पूर्वं त्वपवादाननभिनिविष्टेनैव पश्चादुत्सर्ग इत्यस्य
त्वयं भावः लक्षणैकचक्षुष्कस्य उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सर्वत्रोत्सर्गप्रवृत्तौ तत्संस्कारवतोप्युत्सर्गा
पवादयोर्विषयव्यवस्थानापत्त्याभ्युपगन्तव्येन प्रतिमाभुवत्या इति वाक्यस्यैवापवादशास्त्रस्य पर्या
लोचनेन तद्विषयलक्ष्यसंस्कारं निर्णीय तद्विषयेतरलक्ष्यं तत्तद्विषयवाक्योपस्थवहारेण स
र्गेण संस्करोति अन्यथा विकल्पापत्तिरिति यद्यपि युक्तं तं प्रतीति न्यायो लुगादिना ज्ञानं निह
तैकमभिचरितत्वापि तत्राप्यनुवृत्तिरेवेति न दोषः न्यायानेशीकारोपि विकल्पापत्तेः सत्वाच्च अभि
स्य निविष्टं नरसवुध्यारूढाभवेत्नीत्यर्थः लक्ष्यैकचक्षुष्कस्य तत्र च वाक्यपर्यालोचनेन विनापि अ
पवादविषयं परित्यज्यैवोत्सर्गेण लक्ष्यसंस्कारं जानीते न तस्यापि गणलवक्रिया स्मरणपूर्वकं प्रयो
ग एव धर्मोत्पत्तेः न तु त्वेकल्प्यापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्त्तते इति प्रकल्प्य परिसंख्यपनुप्रकल्प्य
वेत्यस्यायमर्थः यथान संप्रसारणे इति वचनात्परस्यपरः पूर्वं संप्रसारणं पूर्वस्य तु न तन्निमित्तः प्र

ल.श.शे. तिषेधइति अम्प्रत्ययसंज्ञासूत्रे कैयटस्तत्र न संप्रसारणे इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्तत्र हि एतदे
६ व ज्ञापकमिति पाठस्य न पूर्वस्मिन्नियद्वा संप्रसारणाश्रयस्य प्रतिषेध इत्याद्युक्तं न हि न्यायेन सिद्धे एव
मुक्तिः रूपचिन्तातस्ताज्ञापकस्य मदुक्त एव विषय इति बोध्यं पदस्य पदवाच्यवाचकार्थं विना नो अस्तीवाका
र्य इति तदर्थस्तद्विन उक्तेयुक्तेः नविभक्तौ तुस्मादिति शास्त्रपदार्थज्ञानमात्रेणपादीनामेतद्विष
यत्वाभावं बुध्यतेषु हलं तस्य सूत्रपठत्यासु प्ति इ रूपविशिष्टपदार्थज्ञाने सुलभमिति दिक् अत्राण्प
देश इति संवेध्यते न हलभ्यमाहृत्य सूत्रे इति आदिरंत्येन आदिरिति किं अंत्यशब्देन पूर्वेषामाक्षेपादि
णादिप्रत्याहारैः काराद्यिग्रहणमा भूदिति एवमादिशब्देन परेषामाक्षेपात्तरणादिप्रत्याहारेषु
आरी नांग्रहणं मा भूदित्यंत्येनेति उभयोपादानेनु अयमादिरेवसूत्रे विशिष्टमपि किंचिदस्ती
ति नियमेन प्रतीतेः परस्मिन्नति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिः पूर्वस्मिन्नति यस्मात्परो नास्ति एम.
सौ त्य इति अकारादिग्रहणे इकारणकारादीनामाद्यंतत्वस्यैवानापत्तेः अत्राद्यंतपदाभ्याम ६

वयवत्वेन बोधकाम्यां स्वघटितः समुदायः आदिरंतश्च संज्ञीति स्पष्टलक्ष्ये पृथग्योगाभावात्तु
त्येकं संज्ञित्वमेतस्य पुनेनत्कार्यंन स्येत्संज्ञालोपाभ्यामपहारणात् एतत्फलितकथनं मे वभाष्ये म
ले च स्वस्य च रूपस्येति स्वमित्यनुवृत्तिपरत्वेन व्याख्याने तु हे यमेवानुवृत्तौ फलाभावात् इत्येति किं
अमइ णानेतिणाकारादिभिः प्रत्याहारो मा भूदिति सहग्रहणाच्च समुदाय एव संज्ञेति समुदायादेवैका
न्तौ दौ विभक्त्युत्पत्तिर्नौ आदिमात्रान्तान्नेत्वोस्य स्येत्संज्ञालोपाभ्यामपहारणादादिरंत्येनेत्यसंगते सूत्रे ऽपि स्त्रे स्त
पामपि इणादिशब्दे बुतदभावात् अंत्येनेत्यस्येदं स्वस्य इशे नेत्यर्थात् अज्ञिपस्ते एवमेवौचित्यात्तदृशमप्लि
कैवचान्नलघत्वमित्येत्याहुः अचिन्त्यधाविति सूत्रे इण् इत्येव सिद्धे घोरिति निर्देशाद् इणपरेणैवेति ल
ण सूत्रे भाष्ये स्पष्टं हलंत्यं अत्र बहुव्रीहिसमासे त्वत्र शब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः कर्मधारययो ऽप्यपदानां
समासाभावस्य सूत्रे कारणो लोलितेहलाच्च यथा पिसवौ पि हलंतेने समुदाये पत्ते त्वो मवति न थाप्यंत्य
पदोपदेशपदाभ्यां प्रस्नासत्यः ज्ञातस्वस्वरूपज्ञापको ऽव्यारणविषयसमुदाये प्रसंत्य इहगृह्यते अ

तएवसकारोत्संज्ञापरित्राणार्थस्यमोरुकारश्रुतिरार्था।समुदायोपदेशएवसर्वत्रऋषितात्पर्येणावय
वानांनान्तरीयकतयातेषामज्ञानस्वरूपज्ञापकत्वाभावात् उपदेशत्वमिति॰तत्रविद्यमानमंत्यमि
त्यर्थः तेनारउणित्यादौणादीनांहल्ग्रत्याहाररसिध्यत्रौनतिसिद्धिःअन्यत्रत्वेतरंगत्वात्स्यापउच्चारणेना
भिव्यक्तस्यतद्व्यवधानेनैवेत्संज्ञापदार्थोपस्थितिरनुबंधविनिर्मुक्तस्यैव॰उपदेशेनतरकालेत्संज्ञेतिम
फलाविति सूत्रेभाष्यात्लघुदित्यादौसानुबंधाद्दूमक्तिस्ततेनैवानुबंधविनिर्मुक्तोपस्थितेस्तस्यैवार्थवत्त्वात्
लभाइत्संज्ञाकार्यंतुयत्रसंज्ञातत्रानर्थक्यात्तद्रूपस्याप्यएवाप्स्पष्टंचेदंतिस्वरितमित्यत्रकैयटेवैयाकरणे
चित्स्वरस्कनान्तस्यऋकारस्यदेशत्वेपिनत्वाभावात्॰विभक्त्यादिसंज्ञाविसूत्रौतगीतानामेवेतितत्रैवनविभ
क्ताविस्यादीनांप्रवृत्तिःअतएवेदमर्शित्यादावणत्वात्सवर्णग्रहणंप्राप्नमप्रत्ययस्त्यनेननिषिध्यतर
तिभाष्योक्तंसंगच्छतेपत्वनेकाल्सत्रइशितिहृहणभावेपिशित्करणंदेवसर्वादेशत्वमितिभाष्येउक्तं
तस्येत्संज्ञकशकारकरणाद्वृत्तर्यंवानेकाल्त्वमादायसर्वादेशत्वमित्यर्थरतिनतद्विरोधःअत्रकेचि

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी इत्यस्य स्मारकम्

दनुबंधाअनेकांताःअनवयवाःपीत्येकांतःसकदाचित्तत्रोपलभ्यतएवायंतुनतथानदर्थमतेवि
धेयेकदाप्यदर्शनात्॰हलंत्यमित्यत्रांतशब्दःपरसमीपबोधकस्तुदूरस्यादावादिशब्दःपूर्वसमीपबोधको
नेकाल्शिदित्यादौसमीपेसामीप्यमलकावयवत्वारोपेणबहुव्रीहिःस्पष्टंचेदमुपदेशेजितिसूत्रेरूपंदे
शग्रहणंचारितार्थंनहि अभ्र आं अद्रि भाष्यमपर्यंतस्येतिसूत्रेकैयटेचतेनदाणादाविशादौचनदोष
ःअतएवोपदेशेजितिसूत्रेउपदेशग्रहणंचारितार्थंनहि अभ्र आं अटितइत्यादावादितश्चेतीट्प्रतिषेधा
वाय।अनेकांतत्वेहितस्यास्त्रित्यादुःपोत्वेकांताएवशास्त्रेतत्रोपलंभादन्यत्रानुपलंभाच्चअनवयवो
हिकाकादेरेकजातीयसंबंधेनगृहेष्वादिषूपलभ्यतेनैवमयं॥किंवानवयवत्वेणशकप्रसपादौणदे
रित्वानापत्तिःप्रत्ययादित्वाभावात्एवमंत्यत्वाभावादिशादेःशस्येत्वानापत्तिःउक्तार्थत्वालक्षणिकत्वेनु
लक्षणोक्तदोषः किंचदप्रचप्रकारवैयर्थ्यापत्त्यावयवत्वमेवन्याय्यंअतएवनुन्प्रणकटजितिसूत्रवि
हितकेणित्वप्रयुक्तवृद्धिर्न।तस्यलोपइतिभाष्येएकांतत्वमेवन्याय्यमित्युक्तेश्चोपदेशेजितिसूत्रेउपदेशग्र

ल॰श॰श्
८

हरणं तु स्पष्टार्थमेवेत्याहुः सर्वत्रानुबंधसहितनिर्देशो विधेयो गुणिन्निज्झिक्कित्यादौ नकारेत्संज्ञकः सोमवती
त्यादिक्रमेण बोधः अनुवादे त्वन्यतरत्यादौ च नकारेत्संज्ञकेस्मादेपरेत्यादिक्रमेण बोधः स्पष्टं चेदं नि
षासेत्यासूत्रे भाष्ये अत एवाटश्चेत्यादेनां संगतिः अन्यथा यत्रात् सूत्रे तत्र नाख्यरो नेष्यते च तत्रेष्टसिद्धिः
यत्र च योगोरष्यत्ते ष्टसिद्धिस्तत्र नाशिनित्संगतिः स्पष्टेव अन्यत् किं चो वालः हल्किं विशिणोनी त्यादौ धातो
रंत्यस्य मा भूत् इत्यार्थो उच्चारणमिति आद्यमुच्चारणमित्यर्थः भावे घञिति भावः तच्च यत्नासत्ते न षष्ठ्य
वर्तिकाचार्याणामेव घलेवाज्ञानस्वस्वरूपज्ञापकत्वं उपस्याद्यर्थत्वादि शेषः उच्चारणक्रियत्वात् अत एव
एकाच उपदेश इति सूत्रे वैयहेनोक्तमित्संज्ञाविधावुच्चारणवचनं नुपदिष्टिणां त्वनेति आदेच इति सू
त्रे विधेयानां स्वरूपज्ञापनायाद्यमुच्चारणं तेषामेवोपदेशव्यवहार इति तत्र सूत्रे भाष्ये पि उद्देशाद्या
तिपदिकानां नोपदेश इति प्रकृतसूत्रे भाष्ये पि प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेश इत्युक्तं नस्य वोकैर्वार्थः परे एम॰
तु उपदेश इति किमर्थमप्रश्नोत्थाय्यः कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेष इति भाष्ये उक्तं यदि प्रत्यक्षमाख्या ८

नमुपदेशो गुणैः प्रायणमुद्देशस्तर्हि लटः सद्वा निष्ठेति विहिता लोशतृशानच्लकवत्नामवयव
स्येत्संज्ञानापत्तिः तथा ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरित्यादौ ग्रित्वेत्यादिनिपातनानुमितकवादीनां पाठेऽपि त्वाना
पत्तिः परः सुपीत्यत्रोच्चारितत्वमेतत्संबंधी अत एव तस्या पत्समत इति न्यासे स्पष्टाह संबद्धाय
त्वार्थस्यानुक्तरूपेशेषत्वमुक्तमाकारेतस्मादत्र सूत्रे उपदेशशब्देनोद्देशस्यापि ग्रहणं वक्तव्यमेवं
चास्त्र आदित्यादावपि प्राप्नोतीति तेषां ग्रहोस्य बाहुल्निर्भवति श्लेनस विशेषः क इति प्रश्नः न त्वं ग्रहार्थ
मेव लोकव्यवहारेण प्रितयोः संकीर्णत्वमुपपादितव्याहृत्येन त्वं ग्रहायचोपदेशने ज्ञनुनासिक इ
ति वक्तव्यं किं पुनरुपदेशनेशाह्यमित्युक्तं वार्त्तिककृतानंतरं चोपदेनप्रयोगशासनकरणं सूत्राधात्वा प्राति
पदिकप्रत्ययनिपातागमादेशा हलंत्यसूत्रे व्यवसितपदार्थत्वेन भाष्ये उक्ताः यद्यत एवं चतत्संग्रहो अ
त्रां इत्येत व्याहतिष्ठसिद्धांतस्य च वार्त्तिकस्य बाहुल्यकालक्षरणो घञा पत्ता त्यानं भगवता कृतं किं च
हलंत्यसूत्रे भावघञंतो पदेशपदानुवृत्तौ भवनष्टकुद्भ्रसाविन्यादिविहितेऽपि इत्संज्ञानापत्तिः परस्पस

ल.श.शे. ९ लेनकादेरंत्यत्वाभावान्न यदित्युपदेशे प्रत्ययत्वादिविशिष्टस्य इदित्यर्थः उच्यते तदोपदेश इति व्यर्थं अं
त्यपदसामर्थ्येनैव तल्लाभात् अत एवात्र सूत्रे उपदेशग्रहणस्यानुबंधा अनेकांता इत्यस्मिन्पक्षे अत्रा
श्रित इति प्रयोजनमुक्तं तत्र तदर्थमित्युक्तं न च कारणसाधनोपदेशशब्दानुवृत्त्या सिद्धे हलंत्यसूत्रे व्य
सितांत्यमिति वक्तव्ये केचुनर्थव्यवसिता धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामादेशा इति व्याख्याने कानुत्या
नमिति वाच्यं समुदायग्रहणवत् अवयवस्याप्युपदेशकरणत्वात्तदंत्यस्यापि लोपापत्तिरित्याशयात् भाष्यकृ
तावंत्यग्रहणसामर्थ्येन प्रत्याख्याते गत्यनुबंधविशिष्टानां धातुत्वादित्युधातुत्वादियोग्यघटितत्वा
द्बोध्यं निपातानां द्योतकत्वेन ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन च पृथग्ग्रहणं अवसितत्वे च धातुत्वादिनाप
रिच्छिन्नत्वात् इति कैयटः एवं चोदश्विदादिषु निपदिकांत्यस्यापि लोपः प्राप्नोतीति प्रातिपदिकानां
प्रतिषेधो वाच्य इति कृत्स्नं त्वं ज्ञानामिति वार्त्तिकं कृतोत्तं कुंभकार इत्यादौ अपवादविषयपरिहारेणोत्स एम. ९
र्गप्रवृत्तेः पूर्वं प्रातिपदिकत्वेन णादिलोपो न स्यादिति अकृदित्यादि न च फलाभावाच्चेत्संज्ञेत्यादिना

भाष्ये प्रत्याख्याते अत्राद्यो ज्ञानार्थकोपदेशपदानुवृत्तौ लक्ष्यवार्त्तिकस्यानुत्थानमेव स्यात् उद्देश
श्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इत्यादे च इति सूत्रे भाष्ये उक्तः एतद्दोषैकवाक्यतया पक्षाशंकां तस्येः ग्र
हणप्रातिपदिकानामुपदेशः कर्तव्यः मेचकोमंजक इति माभूदिति भाष्ये उपदेशशब्दे ग्रहणं कर्तव्यमि
त्यर्थकः न ह्यनुवादरूपमेव संदेहनिवर्त्तकमिति बोध्यं नन्वेवं तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति सूत्रे षष्ठी प्रकल्प
कत्वं तस्येति पक्षे गुप्तिज्किद्भ्य इत्यादावपि षष्ठी प्रकल्पकत्वापत्तिः न च सन्नः सन्नेवादेशो भविष्यतीति बाधका
भाव इति वाच्यं उपदेश इत्युच्यमाने त्सं तन्त्राप्रकल्पेनेत्युक्तं भाष्ये तद्विरुद्धेनात्रोपदेशपदाननुवृत्ताविति
चेन्न तस्यैकदेशयुक्तित्वेनासाधकत्वात् तथाहि तत्र ङमो ह्रस्वादचीत्यादौ यत्र सप्तमी पंचमी चेत्युभयं नि
र्दिश्यते तत्र किं शब्दस्य कार्यमथ परस्येति संदेहे परत्वान्नवकाशत्वाच्च पंचमीनिर्देशो बलवानिति नोत्तं
सिद्धांतिनोक्ते तत एकदेशिना यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्य इति समाधानांतरमुक्तं पथ्या विषये प्रा
गुक्तेषु कार्यिणः षष्ठ्यानिर्देश्यत्वात् इति तदर्थः न तु सप्तमीनिर्देशस्य कचित्सर्वत्र क्वचिद्वनारात्रावश्यक

ल॰श॰शे॰ त्वेनोभयनिर्देशे गौरवे गौरवे कदेशयुक्तिः ततः परे गौ कदेशिना षष्ठीपदानुवृत्त्या तस्मिन्नित्यादेरेव षष्ठीप्रक
१० ल्पकत्वमाश्रित्य यथार्थबाधकत्वे कदेशयुक्तिः भ्रान्त्या ल्पान॥ षष्ठीपदानुवृत्तौ गौरवादुभयोः प्रकल्पकत्व
वारणाय परत्वानवकाशत्वयोरेकः पूर्वपरयोरिति सूत्रपरस्य ह्रस्वगपस्य कल्पकत्वाभावेनाय कल्प
नावश्यकत्वाच्चेयमप्येकदेशयुक्तिः ततः पूर्वे गौ कदेशिना तत्सस्यैग्रथितत्वादित्यादौ दोषः श्रोक्तिः ततः षष्ठी
प्रकल्पिवादिन्नेकदेशिनोक्तं स्यादेव दोषो यदीत्से स्वात्स्यादेशः प्रतीस्से तत्र कलुक्तायामित्सहायांलो
पे च कृते स्यादेशो मद्विष्यति उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यते इति एवं चलटुक्तिर्व्याहतेत्याशयः तदुक्ते उपदेशन
नुदात्तमिसद्धेत्रा अथवा नानुत्पन्ने संनिपातलक्षणमविनिमंपदाचोत्पन्नः सन् तदाहेन सामर्थ्यात्पंचमी निर्
दिष्टं विनेर्भविष्यतीति समाधाना तत्र कृतेन तत्र परत्वविशिष्टस्य सन्तत्वत्या वेपंचम्या उपसंख्यात्वं सत्वेन ए
वानामितस्याः प्रकल्पकत्वमिति तदर्थमेवं यदव्याह एवं चप्रकृतत्वस्त्रस्यस्य सूत्रार्थबन्निपिपादयिषया राम॰
प्रकृतस्य भाष्यवार्तिकस्यैकदेशयुक्तत्वाद्भाष्यबलेन यो दिवादत्वकल्पनेनो वितं लक्ष्यासिद्धेः स्वरे १०

नित्यादीनामपि क्रमबोधकत्वेनार्थवत्वात्प्रातिपदिकत्वं चित्र ङः स्रोः कुरित्यादेरपि प्रातिपदिकत्वे॰
लोपश्चेत्संज्ञापि शकारस्य स्वरूपेणार्थवत्वान्न प्रातिपदिकत्वमनुवर्तमानामेकान्तत्वेनु लोपोपीत्यतो लोपग्रह
णोनुवर्तमाने पुनर्लोपग्रहणात्सर्वादेशत्वं बोध्यमेकाचउपदेश इत्यत्र स्यः कैयटोपि विंशत्य एव स्व स्योपि नक्रा
नीयश्चिंत्य एव एकाचउपदेशे स्यादे चउपदेशे इत्यादौनु भावसाधन एवेति सुधियो विभावयंत्वित्याहुः
नेनुशाब्देनुनासिकोच्चारणाभावान्नेत्वज्ञानं दुर्लभमत आह प्रतिज्ञे निप्रतिज्ञा विषयानुनासिकाः वे
नरत्यर्थः पाणिनीया इत्यस्य पाणिनिप्रभृतिप्रोक्ता वर्णा इत्यर्थः प्रतिज्ञाचायमेवमिति कथनेव र्णानां
नत्वज्ञापकोभवद्वार स्तुतानांनेज्ञाने सुलभमिति भावः प्रतिज्ञातानां प्रत्यासत्त्या तथा स्वक त्तीणवेतिदि
कू॰ निर्देशादिति॰ नेपांत कथ्य हणो हि नासिकादौपणाप्रतिरिति भावः नचेत्वविधानसामर्थ्याद्दैणभावः सि
द्धः नैस्यापि प्रसाहरि वानुबंधग्रहणज्ञापनद्वारे व णभावकत्स कत्यौचित्यान्तात् स्वास्वाबाधकल्पना
पेक्षया स्यार्थत्से चित्या न निर्देशादित्यस्यतन्मूलमतेत्वविधानसामर्थ्यादित्यर्थ इति तात्पर्यं स्यादिना

न्तर्भिन्नभिन्नभेदकः एवं त्वादिसंग्रहः ननु प्रत्याहारेष्वनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु नेति वार्त्तिके प्रत्याहारशब्द
स्य वर्णसमाम्नायसिद्धेः प्रत्याहारेष्वितामित्यनुपपन्नम् आहारादित्येनेति वार्त्तिकेऽनादृत्यान्तार्थत्व
मिति भावः ऊकालोऽच् उकार ऊकार ऊ३कार एकद्वित्रिमात्रत्वप्रसिद्धेः कारादयोनोक्ताः ऊ इति एकद्वित्रिमा
त्राणां क्रमेण प्रश्लेषनिर्देशः आख्यानानन्तरेण स्वोच्चारणकालसदृशो लक्ष्यते स काले यस्येति व्रु
वीहि लक्षणविशिष्टमाहोच्चक्रमेति नन्वेककालो ह्रस्व इति वाक्येन तत्सवर्णग्रहणेऽपि द्वित्रिमात्रयोरपि ह्रस्व
संज्ञाप्रसङ्ग उपपन्न एवं तत्र दीर्घ ह्रस्वस्येति नित्यकप्रादित्विधेन ज्ञापितेत्वाज्ग्रहणसामर्थ्यात् सदृशोऽजित्य
र्थलाभः तस्य व्याख्यानात्कालस्य तस्यैव ग्रहणमिति सिद्धे अधिककालग्रहणमुच्चारितसंबंधिकाल
सदृशकालकस्यैव संज्ञा न गृहीतसंबंधिकालसदृशकालकस्यापीत्यर्थेन दोषान्तरतदुक्तं भाष्ये
वर्णैकदेशाना वर्णग्रहणेन ग्रहणमिति नियमाज्जातिग्रहणेऽप्युच्चारितत्वादेव तदुभयम्
च दीर्घप्लुतादावतिप्रसङ्ग इति वाच्यं ज्ञापकसिद्धत्वेन तस्यासार्वत्रिकत्वात् एतदंशत्वेन ह्रस्वत्वनि

मित्तनित्यतुक एव प्राप्तेश्च अयं ग्रहणं प्रत्यस्येत्यादौ ह्रस्वस्येति तुग्व्याहृत्यर्थं उच्चैः नातिमृत्कनिरुत्तमुच्चै
स्त्वमुपांशुप्रयोगः व्याप्तेः क्रमिति प्रकर्षस्य व्यवस्थितत्वाच्च किं तु स्थानेषूर्ध्वभागेऽधिकरणशक्तिप्रधा
नमधिकरणत्वं वोच्चारणं प्रति तदुच्चारितस्यादीनां सभागत्वे एवेत्याशयेनाह तात्वादीति इदं चात्र मनुरोधे
न वर्णसमाम्नायेः कारस्य चायस्यालंकारादौ नित्यकमुचितं एवं मत्यत्रापि बोध्यं प्रयत्नविशेषेणोवाप्युच्यते
र्ध्वभागेषु निष्पन्नोऽच् उदात्तसंज्ञः स्यात् इति भावः अजिति उकाल इत्यतस्तदनुवर्त्तनेऽप्युदात्तत्वा
दीनामनुधर्मत्वाय व्रलोकप्रसिद्धत्वेन हल्स्वराप्राप्तौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाच्चेदं स्वरूपकथनपरं बो
ध्यं आपे इति प्रत्युष्टः फिषोऽन्त उदात्त इत्यन्तोदात्तः त्रस्तुस्यादन्तोदात्तः एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येका
देशोदात्तः अर्वादि इत्यभिमुखवाच्यमुत्पन्नेऽपि फिषोऽन्तरत्वेन्तोदात्तं आद्यस्य शेषनिघातेनानुदात्तत्वं अ
वैतमेव तीत्यर्थेऽकार्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणावोन्तोदात्तत्वं एकस्मिन्नुदात्तानुदात्तयोर्धर्मिणोर्मेलन
विरोधादाह वर्णधर्माविति वाहलकादधिकरणोपत्र अर्णे आद्यजित्यन्ये इत्येत्रिसत्रीस्पष्टार्थी

ल·श·शे· १२

लोकवेदयोरुदात्तादिव्यवहारस्यप्रसिद्धत्वादुदात्तादिग्रहणमिति ह्रस्वपदघटितग्रहणमित्यर्थः अनेनेमि
तिस्वशास्त्रसंकेतितरूपेणाबोधकत्वमित्यर्थः किंत्वर्धमात्रारूपार्थबोधकमिति भावः एवंच दीर्घादिष्व
प्यर्धमात्रैवोदात्ता· इत आरभ्य नवसत्र्या अइत्यतः प्राग्ग्रन्थः केयटस्य त्रिपाद्यामपि ग्रहणैः सर्वेवे
दभाष्यस्थं· अर्धमुदात्तमिति ह्रस्वत्वसत्यासत्यमात्रमेति वक्तव्यात्येयात् उन्नतार्धमित्यस्य चार्धमा
त्रातो विशिष्टउदात्तभागइत्यर्थः वेदेतु पथ्यायप्रयोगं प्राप्तिशास्त्रादस्मादेवावस्था· तस्येतित्र अनुदा
त्तस्येत्यर्थः उदात्तेति· उदात्तस्वरितयोः परत्वेसतीत्यर्थः तयोः परत्वेचोपस्थितानुदात्तापेक्षयैवाप्र
त्यक्ष· उदात्तस्वरितयोः परत्वाभावे प्राप्तिशास्त्रेऽत्र इति लोके त्वनुदात्तएवेति भावः ह्रस्वस्वरितमुदाहृ
तिरेवेति किमोदिस्यनका तानिकादेशेनितरस्वरितमिति स्वरितः दीर्घतमुदाहरति· रथ्यानामिति·
येरादितिस्वरितोवानुदात्तेपदादिस्थे कारः स्वरितः नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधस्तुदात्तादनु
दात्तस्य स्वरितेऽस्यैवानंतरस्यैति त्यापातस्वरितपरमुदाहरति· ऐशनचक्रमिति· आदेरित्यर्थे १२

डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

त्यः हन्नस्येत्यर्थः छंदसिवाचनं प्राङणोचरस्य पधापा इतिवचनाद्गुणभावः उदात्तस्वरितयोरितिस्व
रितः उदात्तयणोहल्पूर्वादितिनुनष्ठादसत्वात्· यक्षड्रस्फिरस्येतोदात्तत्वदेकादेशश्चवास्वरितः सर
तिउदात्तादिह्रस्वादिसंज्ञकइत्यर्थः मुख्य उच्यते सौवचनः बाहुलकात्कर्मणि ल्युट्· मुखसहिता नासि
केतिविग्रहः तपात्वचनइति साधने कृते निसमासत्वदाहमुखसहितेत्यादि· मुखेति किं यमानुस्वा
णमेवप्रसज्येत एवंचाङ्गोनुनासिकइत्यत्रानुस्वारः स्यात् नासिकेति किं शत्रौ त्यादावनुदात्तोपदेशेत्या
दिना कलोपो माभूत् आष्टादशेति· यद्यपीदंतव्यक्तिपक्षेऽप्यन्नौमामानेस्यात्तथाप्यष्टादशधा
र्मवत्वमकारजातीयादेरित्यर्थः ह्रस्वत्वादीनांतन्नमस्माकाधिकरणोदात्तत्वानुनासिकत्वादीनां
चभेदमाश्रित्यैवेदंबोध्यं· एवमग्रेपि· लवर्णस्येतिविहितस्येत्यर्थः तेन ल तिलवेति विधेयस्यैवतपरस्य
स्यदीर्घत्वेपिनक्षतिः दीर्घाभावादिति अतएवतुल्यास्यसूत्रे भाष्ये लृतिसवर्णइत्यनेनपक्षेदिल
कारकाभावेऽकः सवर्णइतिदीर्घत्वेहोतृकार इति कारघटितप्रयोगः संगच्छते ह्रस्वाभावादि

ल·श॰शे· १३ तिरदमेत्रोदि·त्यादौ भाष्ये स्पष्टं· गानरोदत्वादौ चतुर्मात्रार्धमात्रादीनामुपलंभेपि शास्त्रीयकार्ये उपयो
गाभावाल्लोकेपि प्रयोगेषु प्रयोगाच्चनोक्ताः· अतएवानुदात्ततरस्यानुक्तिः· एकश्रुतेः स्वरांतरत्वेप्युपल
क्षणं तस्या लोकेपि सत्वात्· तुल्यास्य तुल्यश्चास्यप्रयत्नौ यस्येत्यर्थः· आस्येभवमास्यं ताल्वादिस्थानं तच्च
वर्णोपयोगित्वात् स्थानमेव· प्रयत्नस्य पृथगुपादानात्· प्रकृष्टोयत्न आभ्यंतरः· तस्य वर्णोत्पत्त्यव्यवहि
तपूर्वभाविस्वरूपप्रकर्षवत्वात्· तेन कत्वं षष्ठ्यर्थः· तत्त्वतो यं गतमेदं स्थानेषाणोष्पमेदप्यदितुल्यत्व
स्य निर्वाहः स्पष्टं चेदं भाष्ये तदादृतत्वाच्चारीति· शिक्षायां कंठादीनां कंठत्वादिनैव स्थानत्वोक्तादृश्ये
तौ वास्यभवशब्देन ग्रहणमिति तद्भागभेदमादाय ते दान्तादिषु सावर्ण्यमप्रसंग इति बोध्यं· यस्मिन्तद्भुपंथ
नयदीयैर्नतद्धयेनतुल्यमित्यर्थः· यत्तु येकेषामिति निर्देशाद्यावदास्यभवतुल्यत्वं ग्राह्यं अतएवैचो
:सावर्ण्यमाशंक्य नैतौ तुल्यस्थानाविति भाष्ये समाहितं· अतएव चवलयो न सावर्ण्यं तेन तत्· हूतानांसा
मित्यादौ तोलीति न· अतएव च प्रयत्नशब्देन यत्नमात्रग्रहणमिति पक्षे यत्किंचित्प्रयत्नभेदेयकिंचि एम· १३

त्प्रयत्नैक्यमादाय सवर्णसंज्ञेत्यर्थोद्धोत्कारिरिसवर्णिरिति सवर्णग्रहणेन ज्ञापकेन साधितो भाष्ये तेन
स्थानांशेप्याव त्स्थानसाम्ये इत्येव स्यादेरसिकोर्थ इति प्रतीयते न च यावदास्यभवतुल्यत्व विवक्षणेप्रय
त्नग्रहणं व्यर्थं प्रयत्नस्याप्यास्यभवत्वादिति वाच्यं· ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तेः तयोर्ज्ञेनकानामा
स्यभवानां वायुसंयोगानामतुल्यत्वात्· तस्मादास्यभवानां कंठादीनामेव ग्रहणमिति बोधनाय तत्सार्थ
क्यात्· आस्येति किं तर्णाकरो तरीति लोपोमाभूत्· प्रयत्नेति किं वा कुंठ्यो नतिब्रेतिकिं· शचयोः श्वास
घोषविवारणप्रवाल्पप्रयत्नसाम्येन तत्रैव दोषात्· कस्य किं स्थानमित्याशंकायामाह अकुहेति·य
द्यपि सर्ववर्णोच्चारणे कंठव्यापारस्तावत्प्यकल्प्यापि चकाराद्युच्चारणे तात्वादिव्यापारोपितथ्याऽका
रादीनामुच्चारणे तु नेति भावः· कवचपुकलयाःयोलनसावर्ण्ययाव स्थानसाम्याभावात्· मित्रस्थानक
थनवैयर्थ्यापत्तेश्च· अत्र कंठपदं कं बस्थानतत्समीपजिह्वामूलस्थानोभयपरं· तेन कंठपाव हो जिह्वा
मूलेनुकूःपौऽकरनिशिस्थानविरोधः जिह्वामूलीयपदस्य च वर्णविशेषेरूढिरिति न व्यवहारानिवृत्ते

ल.श.शे. गः अत एव अयोगवाहेषु जिह्वामूलीयगणनं भाष्ये । तत्र द्वयोर्लृत्वेतःप्राकृतत्वस्थानादौ जिह्वास्पर्शाद्यनुभवेन
१४ तत्र दर्शनात् तत्स्थानत्वनिर्णये प्रकुहेत्यादिकथनं साधारणधर्मबोधनायानुवादकं । न त्वेतद्देवकंठादिस्था
नविधायकमिति मन्यमिति तंबिसर्जनीयपदेनात्र साहचर्यादकाराश्रयस्य तस्य ग्रहणम् अत एव योगवाह
वित्तेया आश्रयस्थानभागिन इति शिक्षायां न विरोधः । एतावता । एतत् संयुक्ते देशात् इत्यर्थः । अतो मस्य दंत
स्थाणुस्वारणो भवत्येवाऽऽउपस्याश्रायेतेनेन तन्मवदिति योगेनोपध्मानीयस्यौष्ठ्यत्वमित्याहोप्रपेति । ह
ठत्वाद्धेनव्यवहारातिप्रसंगः नासिका चेति । येन स्वस्ववर्णानुकूलता त्वादि गत्यते । अत एवैषां त्रातिशयत्वे
नासिकाया भवदूत्यर्थक नासिकाशब्देन व्यवहारः यत्ननुस्वारयमानां च नासिकास्थानमिष्यत इति शिक्षोक्ते
रेषां नासिकाकरणं किंचस्थानत्वे कंठ । योः सावर्ण्यानापत्तिः यावत्स्थाने क्याभावात्तथाऽलिंचित्स्थानेको
नतत्वेतु जमामपि परस्परं सावर्ण्यापत्तिरिति तत्र । कंठादीनामपि करणत्वस्यैवास्येस्मेनेन वर्णानिति भा राम.
ष्यस्वती तेः स्थानत्वव्यवहार एक वर्णाभिव्यक्तिजनकतात्वादौ वर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वा १४

रोपेण । तन्त्र स्थाने जिह्वाग्रादिसंबंधेन वर्णोत्पत्त्या जिह्वाग्रादौ तत्संबंधजनकप्रयत्नविशेषे स्पृष्टतादौ
च करणत्वव्यवहारः वर्णाभिव्यक्त्यनेनताभावी सावर्ण्यानुपपत्तिः अंतरत्नपरीस्येपप्रत्तं स्वकंठविवरादि
निष्ठविकासादेरास्यबहिर्देशावच्छिन्नकार्यस्य जनकोपत्नो गुणशब्देनोच्यते । अकारादिनिष्ठानुनासिक
स्य भेदकत्वाद्गुणस्य त्वादौ गुणत्वेन व्यवहारस्तु कंठावच्छिन्नवायुसंयोगेनोत्पन्नेषु नासावच्छिन्नवायु
संयोगेन तद्रूपधर्मोत्पत्त्या एवं च नासिकायास्तत्र गुणजनकत्वादनुनासिकाकारादीनां नासिकास्था
नेनोक्तम् लेए कोपमान्मोरदकं नाम तत्स्य गुणभेदादन्यत्वं भवति । अन्यादिदेशानमन्यादिदमुमिनि दृष्टांतप
रभाष्येण तथैव प्रतीतेः आत्मात्रद्वयं । उदीन्तत्वादीनां गुणत्वव्यवहारस्तु सावर्ण्यानुपयुक्तत्वान्तरत्नपप
रीक्षोपयोगित्वरूपसादृश्येनेति बोध्यं । ङादीनां तु तद्गुणारहितस्वरूपानुपलंभेनोभयावच्छेदेन वायुसंयो
गो न मे वस्वरूपोत्पत्त्याविनिर्गमनाद्विरहेणोभयोः स्थानत्वमनुस्वारयमानां चेति शिक्षायां चेनरणादी
नामपि संग्रह इति युक्तमत एव कंठयोकारस्त्याघुत्का नासिक्यान्नासिकायमानुस्वाराणि तिस्थानानी

ल.शे. १५

त्युक्तं प्रातिशाख्ये॰ नासिक्याः॰ त्रयाणमाद्यन्तिनस्थानाः कंठ्यो॰ स्वावर्णे नु भवत्येव॰ आस्ये तुल्यदेश
प्रयत्नमिति वार्त्तिके किमास्योपादाने प्रयोजनमिति प्रश्ने प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमित्युक्तं का
वर्ग्यत्वेन वात्यप्रयत्नाभ्यां दर्शय यथा तृतीयास्तथा पंचमा अपि तु नासिक्यमेषामधिको गुण इति भाष्येण तस्मा
त्प्रयत्ने लोक्यात्रतत्त्रे नासिकायामास्यशब्देन तत्र स्पष्टप्रयत्नस्य च प्रयत्नशब्दान्न ग्रहणबोधनात् नासिका
आस्यवाच्येनिवृत्तं मते तत्र ग्रहणाभावाच्च अन एव वा त्यप्रयत्नानुपक्रम्यामो नु नासिकान्नैनादि
नोहृ ऋशः स्मृताः ईषच्चादायण श्चैव श्वासिनस्तु श्वफादयः ईषद्धासं च रो विद्यादित्युक्तं शिक्षायां नादे
ति संवारघोषयो रूपलक्षणं श्वासेति विवारघोषयोः नह्यविस्पष्टलक्षणे एवः सर्वस्पष्टत्वं कारस्य च अ
नुनासिकस्यादर्शनादि स्मले॰ एदैतोरित्यादिलोकानुभवसिद्धार्थानुवादके त्रत्र स्पष्टत्वाप्रस्यास्तु गम्
स्पितस्यान्तर्लवो ध्यं तथा च पाणिनीयशिक्षा कंठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुप॰ स्युर्मूर्धन्या
ऋटुरषादंत्याॡतुलसाः स्मृताः जिह्वामूलेतु कुः प्रोक्तो दंत्यौष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ए ऐ तु कंठतालव्या ओऔ राम. १५

कंठोष्ठजौ स्मृतौ॰ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कंठः शिरस्तथा॥ जिह्वामूलं च दंताश्च नासिकोष्ठौ च ता
लु च॥ हकारं पंचमैर्युक्तमंतस्थाभिश्च संयुतं॥ उरस्यं तं विजानीयात्कंठ्यमाहुरसंयुतमिति॰ यत्तु दंतोष्ठादि
समुदितं स्थानमिति तन्न शिक्षायां दंत्यौष्ठ्यः कंठतालव्या वित्यादौ तत्र भवद्रत्यधिकारविहितयतः प्रत्ये
कमनुस्यूतत्वापत्तेः दंतोष्ठमित्यादिलं संगतमेव॰ स्थानसमुदायस्य स्थानत्वाभावव्यक्तिरवयवसमुदा
यस्य शरीरावयववत्सा भावात् एतेन दंतोष्ठरूपमनिति तं स्थानमित्यपास्तं अष्टौ स्थानानीति प्रतिज्ञाविरो
धाद्येति दिक॰ सत्रे प्रशाहेन विलक्षणार्थबोधेपि लोके प्रयत्नप्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह प्रयत्नो
द्विधेति स्व॰ विघटनरत्येव पाठः चतुर्धेति॥ प्रत्युस्थानामभ्यंतरो चैव विहृतं करणं स्मृतं॥ तेभ्योपि विहृताव
कौतालव्यौ चौ तथैव चेति शिक्षावाक्यादि हृतं न त्वविहृतत्वमयीः प्रतीत्यानाच त्मलाविति सत्रे भाष्या द
धारणामीषद्विहृतत्वस्य प्रतीत्या चतुर्धेत्यसंगतमिति तन्न नात्मलाविति सत्रे रात्रविहृतत्वव्याख्यानामेषां
सवर्णसंज्ञानुपपत्तेः त्वबोधनमित्याशयात्माष्यमतेनुसंतुसमप्रयत्नाः एवं चैदैतोरोदौतोश्च न साव

ल॰श॰शे॰ र्णप्रसक्तिः प्रयत्नभेदादित्तिबोध्यं नात्र लाघवमिति सत्त्वमपि प्रयत्नभेदप्रापकसावर्ण्याभावानुवादकं सत्तस्यैव बो
१६ धकमत एव भाष्ये तन्नवक्तव्यमिति नोक्तं स्पृष्टादीनामाभ्यंतरत्वेनोच्चभ्रान्तिका कलकपर्यंतरूपास्यांत
र्गततत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां स्पर्शेषत्स्पर्शदूरावस्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यंतरकार्यकारित्वादृष्टि
त्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावित्वाच्च बोध्यं तत्र च हृनामेकस्थानत्वेपि कस्यचिदुच्चारणे सम्यक्स्पर्शः कस्यचिदी
षदिति विशेषाकारो ऽक्षि मनुभवेदानुसरत्यविवेकव्यं प्रयत्नमिति नपुंसके भावे ल्युट् प्रयत्नमित्यपाठः न
ह्युः नस्य पुंस्त्वात्तत्र पाच शिक्षास्थानकरणप्रकरणे त्वाघनेतरं च चोः स्पृष्टप्रयत्नमेषु द्वेम स्पृष्टाः शलः स्मृताः
शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता इति अचो स्पृष्टाः स्पर्शाभावरूपविवृतत्वं तेः यणस्त्वीषदित्यनेन तेषामीषत्स्प
ष्टत्वमीषद्विवृतत्वं च बोधितं नेम इत्यर्धेन शलामीषद्विवृतत्वे यणापेक्षयाधिकविवृतत्वं चेति बोध्यं अ
त्र शिक्षोक्तव्याप्यधर्मवत्त्वं व्यापकधर्मसाद्रायनसावर्ण्यमिति यणं च गादिभिर्न सावर्ण्यं तेनो वितइत्यादौ राम॰
न याद्दिः परसवर्णः विवृतमेवेति प्रक्रियादशायां विवृतत्वं प्रतिज्ञेयमित्यर्थः तेन दंडाढकादौ दीर्घसिद्धिः अ १६

विप्रतिषेधे परमित्यस्याय थोद्देशत्वेन त्रिपाद्यामप्रवृत्तेः। पूर्वत्रासिद्धे नास्ति ५

न्यथा संवृतस्य ह्रस्वाकारस्य विवृतेन दीर्घेण सावर्ण्याभावात्सवर्णस्यादिति भावः दीर्घाकारस्य विवृतत्वे
लुप्ताक्तिशिक्षानुक्तत्वान्नैव प्राप्तः प्रक्रियोपयोगीति दिक् तस्य प्रयोगे संवृतत्वमानमाह अ अ प्रयत्न
भेदाद्दीर्घाभावः अत्रोद्देश्ये सवर्णग्रहणं ज्ञापितं निर्देशो वा न व्याख्यानात् अधिकारत्वे फलमाह त्रिपाद्या
मपीति अन्यथा गोधुङ् मानित्यत्र घत्वत्व ऋत्वानुनासिकेषु भष्भावानापत्तिरिति भावः वृत्कतो घत्वे कृते
भषरितिवत्नापत्तिर्दोषः नच ततः परत्वात्तु अत्वानुनासिकत्वयोः स्यादापत्तिरिति वाच्यं विप्रतिषेधो ऽभावादुत्त
रस्यैत्यनेनतस्यापयोद्देशत्वस्यैव बोधनात् अन्यथा परस्यासिद्धत्वे विप्रतिषेधसूत्रस्यासिद्धत्वापत्तेश्च एवं परिभाषा तरा
णामिवास्यापि कार्यकालपक्षे तेनाकर्षणापत्तेः एतएव भाष्ये वत्वमेवापादितं अधिकारत्वादेव च तुल्येधुवि
सिद्धवाच्यमित्यादि चरितार्थं एवं च यत्रानुवृत्तिस्तस्यासिद्धत्वे शर्वत्वे च बक्त चित्पारस्याध्यायाः क्वचित्त
त्रोत्तरस्य हितायाः तत्रायमर्थः होढ इत्यादावस्योपस्थितौ वाक्यभेदेनान्वयः हस्य ढो भवति रदं च शास्त्रं पू
र्वत्रासिद्धमित्यतएव तनुमुनेरित्यादिभिरत्नचिषेधउपपद्यते शर्वत्रेति संग्राहकमेवमंगग्याहिकयेचतुत्तन्न

ल.श.शे.
११

ष्यत्वं प्रति तस्यासिद्धत्वं प्रतिपाद्यते तेनापवादस्य यं प्रत्यपवादत्वं तत्रासिद्धत्वाभावेऽप्यन्यत्रासिद्धत्वम
वत्येव॰ असिद्धमिति॰ सिद्धं निष्पन्नं प्रवृत्तं सिद्धं प्रत्ययविधावित्यादौ तथादर्शनात् तद्भिन्नमसिद्धमनिष्पन्न
मप्रवृत्तं यद्यपि लोके नाहार्यज्ञानं सत्येव प्रवृत्तेर्न कल्पेहयेन तथापीह शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपोपि शास्त्रप्र
वृत्तावप्रवृत्तौ च नियामक इति बोध्यं॰ अत्र कार्यासिद्धत्वं न त्वसाधासिद्धिः अत एवाश्रौ इति स्थितेपरत्वान्नुत्वे तस्य
सपादसप्ताध्यायीस्थकार्ये दृष्ट्याऽसिद्धत्वेपि द्वित्वे कर्तव्ये तस्य हतन्यायेन कार्यभावेनपारूपाघनापत्तिः अति
देशस्यारोपरूपत्वाच्चिरविधिशास्त्रारोपासंभवेन कार्यप्रहणे त्रैपदे आवश्यकत्वात्॰ शास्त्रासिद्धत्वे तु यत्रा
प्यन्तरंगत्वात्त्रैपादिकं प्रवृत्तं तत्रापि तन्मध्यात्स्वे एवाभावारोपेण तन्निमित्तन्निमित्तनिवृत्तेराभाव आदेशबुध्यभा
वोऽलस्येजातत्वबुध्यभावस्च जायमानकार्यत्वादेशस्यैव स्थानिवद्भावप्रवृत्तेः॰ न हि रज्जौ तद्भ्रमप्रयुक्ताप्र
वृत्तिः शुक्तिनागोचरपतीति न दोषः॰ यत्र तु सहसंगस्तत्राप्रवृत्तिस्वाभावारोपात्तेन च पूर्वत्रेनेत्येव सत्त्वमस्ति
तिवाच्यं॰ पूर्वशास्त्रप्राप्तो निषेधस्त्वर्थेन लोपः सुचिति सूत्रासंगतेः तद्विनियमार्थत्वं त्वरीत्या राजनस्वर

त्संप्रदायोक्तस्यापि पूर्वशास्त्रस्याप्राप्त्या तन्निषेधाप्रवृत्तौ न लोपे राजानेमुक्तत्वं तमिति न्यायेनैतदप्र
वृत्तौ राज्ञश्च दीर्घसिद्ध्या नियमानुपयोगात्॰ राजन्यामित्यादावपि दीर्घापत्तेश्च॰ पूर्वशास्त्रविषयसंभावना
यामित्यर्थे राजन्यामित्यादौ न लोपे सुब्विधिदीर्घविषयसंभावनया सर्वथा न लोपानापत्तेरिति दिक्॰ वाह्य
प्रयत्न इति॰ कण्ठकाकलकाधस्तात्कुलविवरसंकोचविकासश्वासनादनिधानविशेषरूपो घोषाल्पघोषप्राणा नादतद्विशेषरूप
ल्पत्वमहत्त्वरूपकार्यकारत्वमेषां तथा हि आत्मा बुध्या समेत्यार्थान्मनो युंक्ते विवक्षया मनः कायाग्नि
माहंति स प्रेरयति मारुतं॰ सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः वर्णान्जनयते इति शिक्षायामुक्तेः
आभ्यंतरः कारणसंस्काररूपेण स्वगतानर्थान् बुध्या स्वहत्या समेत्यैकबुद्धिविषयान् कृत्वा तद्बोधनेच्छया म
नः प्रयुंक्ते करोति तद्विषयकमनः कायाग्निं जाठरमग्निमभिहंति॰ स कायाग्निः सोदीर्णः समारुतः उदीर्णः ऊर्ध्व
प्रेरितस्तादिसंदर्थः एवं च शब्दप्रयोगेच्छया सर्वप्रयत्नाभिहताभिनाभिप्रदेशात्प्रेरितो वायुर्वर्णान् सर्वप
र्यंतंगत्वा पतिनिहत्तो वक्त्रं प्राप्य ऊर्ध्वमुपलसहायेन तत्तस्थानेषु जिह्वाद्यादिस्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानान्याहत्य सव
त्य

ल.श.शे १८ र्णानभिव्यनक्ति। ततो यत्नविशेषेण गलबिलविवारविकासादीन्करोतीति तत्रैतत्स्थानाभिघातकयत्नात्ते
ऽप्रास्यान्तर्गततत्कार्यकारित्वादाभ्यन्तरा इत्युच्यते। गलबिलविवारविकासादिकरणवाह्यास्तद्बहिर्भूतदेशका
र्यकरत्वाद्बाह्या इति। मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादिकं तु वाय्वल्पत्वमहत्त्वकृतमिति नाभिप्रदेशात्प्रे
रकप्रयत्न एव कश्चिद्विलक्षणोऽस्य वायुप्रेरणे [redacted] कश्चिद्द्विविधमिति तस्य वायुप्रेरणरूपं कार्यमास्यवाय्वदेशमिति नेदृपि वाच्यमेवा
तएवा इत्युत्तरसूत्रे भाष्ये ह्रस्वत्वादिजनकयत्नस्यास्य विशेषणेन सवर्णसंज्ञेऽग्रहणमित्युक्तं यद्यप्येक एव प्र
यत्नः सर्वकार्यजनको वर्णनाशकश्चेति परः संनिकर्ष इति सूत्रे भाष्ये उक्तं तथापि तत्तत्कार्यगणोपाधिना एकस्मि
न्नपि भेदमारोप्य तथा तथा व्यवहार इति बोध्यं। उदात्तादिजनकयत्नस्याभ्यन्तरकार्यकरत्वेपि उदात्तादिशब्दैर्वि एम. १८
वा बोधितानां तेषामनदुदात्त इत्यनेनाविवक्षाबोधनात्सवर्णसंज्ञानुपयुक्तत्वात्तरत्नमप्ररोऽसौ पयुक्तत्वा
ह्रस्वाद्यध्येनवा ग्रहणं। इदं ह्रस्वत्वादेरानुनासिक्यस्य चोपलक्षणं। शर इति। शेषसा अनुप्रदानेवाक्य

प्रयत्नः विवृत एव ते इति। तदभिव्यक्त्युत्तरं जायमाने कण्ठविवरविकासे तेषां कर्तृत्वविवक्षा बोध्या। विवाराद
षोऽप्रयत्न इति भावः। अन्ये त्विति वर्णतत्तोपचतुर्थपंचमास्त्वघमाह्रकाराकृतत्वात्तौ यरलवा इत्यर्थः नादभा
गिनस्तस्य यत्नकाः यद्यपि स्वयादिषु घोषाघोषान्यतरप्रयत्नमात्रेणापि प्रक्रियाः निर्वाह्यस्तथापि
शिक्षानुरोधेनाम्नेषामुक्तिः। अल्पासवोल्पप्राणाः यत एतदुच्चारणोत्तरं प्राणानामल्पत्वमिव भवति।
वर्णोश्चित्रिविधमानानामिति शेषः। चतुर्णामिति निर्धारणे षष्ठी। अन्यतमादिति शेषः। सर्वसदृश इति सादृश्यं
यत्नकृतं अत एव वाहेषूपमानोपादाने भाष्ये चत्वारस्त्रयमाः स्मृता इति पाणिनिशिक्षा च संगच्छते। अयं च वेदे
एवेत्तदाह। प्रातिशाख्ये इति। अन्येषामिति अचामुक्तान्यहलां चेत्यर्थः। परत्वाच्चेति चेनाचामपि ग्रहण।
सर्पासलुगिति सूत्रे रकारस्यान्त्यतोदकार इति भाष्यात् घोषसंवारनादाल्पप्राणत्वमचां। अन्यथा तदे
पर्यायेण स्यात्। अल्पप्राणत्वानंगीकारे ह्रधौ पर्यायेण स्यातां। अचां घोषत्वं परः संनिकर्ष इति सूत्रे भा
ष्येपि स्पष्टं अन्ये इति द्वितीयचतुर्थौ तथमौ शषसहा अयोगवाहाश्चेत्यर्थः। तिष्ठानां लीयमादीनां

स्यानवाप्यप्रयत्नकथनेनतुस्वरूपनिर्णायायननुसावर्ण्यानंतरंतस्यपरीक्षादावुपयोगीतिबोध्यं॰ अनुप
पुक्ताइतितुल्यास्यसूत्रेप्रश्नाद्यग्रहणात्उपयुक्तत्वेहिशषयोरपिसावर्ण्यंस्यादितिभावः॰ आंतरतम्य
परीक्षाचघोषवतइत्यादिनातत्रतत्रस्फुटीभविष्यति॰ स्पर्शाःतपदव्यवहार्याः॰ अंतस्थाशब्दव्यादंतः
स्पर्शोष्मणोरंतर्मध्येतिष्ठंतीतितदर्थः॰ ऊष्माणइति ऊष्मावाष्पस्तत्प्रधानाइत्यर्थः॰ एवंसोष्माणइत्यस्य
वाष्पेनासहवर्तंतेइत्यर्थइतिप्रातिशाख्यभाष्येस्पष्टं॰ यद्यपिवर्गद्वितीयचतुर्थयोरपिस्थानेनारंभसूत्रे
भाष्यादष्टत्वेनतथापिविवृतमसकर्णमित्यत्रैतएवगृह्यंते॰ अन्यथाकंथादीनांसावर्ण्यानापत्तौनाज्झला
वित्यादिनिर्देशसंगतिरितिभावः॰ अचः स्वराइति॰ उदात्तादिभिः स्वयमेवराजंतइतिव्युत्पत्तेः॰ तद्भिन्नत्वाद्
दात्तादयोपिस्वराइत्युच्यंते॰ कपाभ्यामितिखफयोरप्युपलक्षणं॰ अत्रइत्युपलक्षणमिकारोद्देशपित
दाहाचःपरोविनि॰ ऋलवर्णयोरिति॰ आचलवर्णश्चेतिविग्रहः॰ आत्पकइतिप्रकृतिभावः॰ एतदर्थमेव
वर्णोपदेशेलकारपाठः॰ अन्यथानस्यासत्वशंकयास्यवचनस्यैवाशक्यत्वंस्यादितिध्वनितंचेदमेओदि॰

तिसूत्रशेषेभाष्येतत्रहिसर्व्वमेत्यादौहलोनंतराइतिसूत्रेप्रत्याहारघटकेष्वपिग्रहणकशास्त्रप्रवृत्त्यामा
त्रकालस्यपदव्यादेरणुदित्सूत्रेणग्राहितग्रहणेनग्रहणाद्द्वित्वंजनात्रापीविधिर्नप्राप्नोतीत्याशंक्यमा
त्रिकवंजनानुपदेशादनुपदिष्टस्यासत्वात्असत्वेपितेरशक्यत्वात्अणुदित्सूत्रेणतद्ग्रहणमित्यु
क्तेनचलकपशिरवेत्यादावनंतरइतिनिषेधात्स्तुतानापत्तिः॰ ऋलवर्णयोःपृथगनुबंधत्वकरणेनक्वचित्
रस्पराग्राहकत्वकल्पनेनादोषात्॰ अकारहकारयोरितिएकारस्यतालव्यत्वमोकारस्यौष्ठ्यत्वमितिमते
एकारशकारादीनामप्युपलक्षणमिदं॰ एतेनताकृशलाविल्पेवस्तत्रापितुमुचितमिसपाल्लं॰ दृशिदेत्येव
सिद्धेतोरोरित्याकारोव्याहृत्यर्थसूत्रेद्विवचनोपपत्तयेमध्यमपदलोपिसमासंदर्शयति॰ आकारेसहितर
ति अतएवेलास्विति निर्देशउपपद्यते समाहारद्वंद्वेतुटच्प्रसंगोहलितिसमाहारद्वंद्वेकृत्वाआपदेनद्वं
द्वेतुअनभिरप्याकारस्यसावर्ण्यंनस्यादितिभावः॰ अतएवभाष्येप्रयत्नभेदेनैषांसावर्ण्याभावःसाधि
तः॰ एतेषुपरेष्विति इदमुपलक्षणंएतेषुविद्यमानेष्वपिबोध्यं॰ तेनहकारादीनामकारादिषुपरतोदीर्घ

ल॰श॰शे॰ २० दिसंग्रहः॰ अत्वे स्यादिति॰ अप्रत्ययोऽत्वे स्यादित्यादिरित्यर्थः॰ इदं प्रत्याहारघटकेऽपि ग्राहकशास्त्रप्रवृत्तिरितिम
नेयक्लिप्से च बोध्यम्॰ अणुदित्॰ अण् उदिच्च सवर्णबोधकतां विधीयते॰ सवर्णस्येत्यस्य बोधकरति शेषः॰ आ
देशादौ सवर्णग्रहणावारणायाह॰ अप्रत्यय इति॰ परे तु अप्रत्ययग्रहणमेकदेशानुमत्याभाव्यमाने न सवर्णी
नां ग्रहणं नेति परिभाषां ज्ञापयतीति फलं॰ प्रत्ययपदस्य न दर्थत्वेन तु न फलं वार्त्तिककृता दित्किं च मि
त्सु प्रसंख्यानोक्तेः भाष्यकृता चाप्रत्ययग्रहणमेतत्परिभाषाज्ञापकमित्युक्तेः स्यादादौ प्रसर इति सूत्रे भा
ष्यध्वनितमिदं॰ तत्र हि किमर्थमादित्यवद्भ्वावाद इत्ये वोच्यतां का रूपसिद्धिः अपत्यो दीर्घस्य दीर्घो भ
विष्यति एवं तर्हि एतदेव ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेनेत्यादि॰ तदुक्त व्याख्याने न हि फलं प्रत्ययि
ह्रांत योरुभयोरपि निर्दिष्टत्वा पत्तिः ज्ञापितत्वेप्यनयैव परिभाषया सवर्णग्रहणं वारणीयं॰ क्लिप्सेषु
णामेदकत्वप्राप्तं चवारणीयं तेन घटवदित्यादौ नानुनासिको वकारः एतेना ज्ञुदित्येव सिद्धेः एग्रहणे
नाएस्त्रगुणभेदकत्वं ज्ञाप्यते इति परास्तमित्याहुः॰ नन्वचोऽत्यादावनुवादेकदेयमुदित्वमिति चेत्र॰ व्याकर एम॰ २०

णान्तरे एषामुदित्त्वे ज्ञापकत्वेनादोषात् उपदेशशब्दस्य करणसाधनत्वेन शास्त्रपरत्वेऽस्याविशास्त्रत्वेनेत्व
प्रवृत्तेः सलमत्वाच्चाचोमित्रकमरत्याहो दिक्चेति॰ यद्यपि समुदायस्य वर्णिनोऽप्रसिद्धास्तथापि तद्वप
वचादि सवर्णा एवात्र तत्सवर्णबोध्याः ह्रस्वाकारादयोऽपि कालपुरुषाद्युपाधिभेदेन स्थानेषु भेदमारोप्य
तुल्यस्थानत्वेस्य यथा दुः अत्रेतिग्राहकसूत्र एवेत्यर्थः॰ व्याख्यानादिति भावः॰ उपसर्गादृतीत्यादि तपरकर
णादिति तु नयुक्तं ऌकारग्रहणेन चारितार्थ्यात्॰ अत एवमिणपि परेणैव॰ अविशिष्ट इति सूत्रे इण्इत्येव सिद्धे द्वी
रिति गुरुनिर्देशाद्व्याख्यानाच्चेति लण्सूत्रे भाष्ये स्पष्टं॰ नन्वेवमस्य वावित्यादौ सवर्णग्रहणं न प्राप्नोतीत्य
ण्ग्रहणेन वर्णसमाम्नायस्थानामेव ग्रहणेन णकारादिविन्दे न प्रत्याहारे तत्त्वत्वमिज्ञाने न तत्रत्याध
वर्णोपस्थितेषु अद्धारिताभेदेन गृहीतेषु सूत्रेस्य चारितार्थ्येन व्यक्तिपक्षे तत्रत्या त्रयमक्षोभे देन प्रवृत्ते
प्रत्याहारघटकद्वितीयवर्णादौ चोद्धारितस्यैव ग्राहकत्वादप्रवृत्तेरिति चेन्न ज्ञापिपक्षाश्रयणेनादोषा
त् अत एवानेकतकारादीनां मत्वादिसिद्धिः सूत्रेण्ग्रहणं च न कार्यं॰ ऋलवर्णयोः सावर्ण्यमित्यनेन

ल·श·शे
२१

समानजातित्वस्यैवातिदेशेनोपसर्गादृतीत्यादौ न दोषः एतद्व्यतिरिक्तसवर्णे समानजातित्वसत्त्वात्
पृथगनुबंधकरणाच्च नञ्जादित्वादित्युक्तकार्यसंकरः व्यक्तिपक्षेऽप्यृरउण्सूत्रशेषोक्तभाष्यान्नप
रस्परसजातीयग्रहणं प्राप्तसवर्णग्रहणनियामकत्ववदृत्यक इत्यस्य योगविभागेन तत्प्राप्तसवर्णग्र
हणनिषेधकत्वात्तस्य दादीनामृत्यादौ विधेयेन दोषः एवं गुणभेदकप्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकत्व
मप्यस्य बोध्यं अत एव घटवदित्यादौ मतोर्मस्य नानुनासिको वकारः सामर्थ्यादिति· एचोयवायाव इ
त्यादौ स्थानेऽन्तरतमसूत्रे गौणनिर्वाह इति वक्ष्यते। नचाभ्यामित्यत्रै औ स्वरूपेण पाठ्यौ· वृद्धिरादैजि
त्यत्राप्यैदित्येव पाठ्यं· तत्र गुणसूत्रे च परस्परसवर्णसंज्ञावादिमते च तुर्णां ग्रहणसत्त्वात्· अत एव तत्सूत्रे
वैयर्थ्योपन्यासेन तत्तल्लक्ष्यस्य गुणवृद्धिसंज्ञाविधौ प्रत्याहारद्वयग्रहणवैयर्थ्यस्फुटत्वेच एचोऽन्त
त्यसूत्रे तत्तद्ग्रहणवैयर्थ्यस्य च संग्राहो बोध्यः प्रयत्नभेदेनाप्येषां वर्णभेदे नयोः प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यं। यद्य
पीदं व्यक्तिपक्षे। वर्णानामुपदेशस्तावदुपदेशोत्तरकाले त्वसंज्ञा तदुत्तरकालमादिरंत्येनेति प्रत्याहारस्त एम· २१

दुत्तरकालां सवर्णसंज्ञा तदुत्तरकालमणुदिदिति एतेन सर्वेण समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्र
हणं भवति न चात्राकारः आकारं गृह्णातीति नाज्झलाविति सूत्रभाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्तिन्यायादि
त्यर्थः· अयं भावः आदिरंत्येनेति प्रत्याहारसिद्धौ नाज्झलावित्येन ह्यकार्थबोधे सति निर्णीतेन तद्विषयप
रिहारेण सवर्णसंज्ञा बोध्या निष्पन्ने अणुदित्सूत्रेण तावतां ग्रहणं बोधनीयमन्यथा बाधकसंभावन
यानुत्पन्नस्य सूत्रजशक्तिग्रहे प्रामाण्यसंदेहेनाणुदित्सूत्रजबोधानापत्तिः न चैतद्वाक्यार्थबोधा
त्प्राक् ह्रस्वयुति होढ इति· हकारेण कारग्रहणे सति यद्यपि स्यात्तथापि तस्य सर्वस्याप्युपलक्षणमि
दं· ननु एवं सवर्णानामप्रसिद्धेरज्ग्रहणेनैव सिद्धेरण्ग्रहणं व्यर्थमत आह यवला इति· अमोऽनुनासि
कान्नहावितिश्रीसोक्तैर्यण इति नोक्तं· तेन सय्यँतेत्यादौ परसवर्णनिष्पन्नानुनासिकयवलानामनचिवे
तिद्वित्वसिद्धिरिति· हलो यमां यमि लोप इति लोपस्त्वैकल्पिक अत्रेदं बोध्यं व्यक्तिः पदार्थो गुणभेदकास्समि
मानेनात्र सूत्रे ग्रहणमिति अतो भिस ऐस् इत्यादौ न परकरणं स्थित्वहोरिति सूत्रस्थवर्णग्रहणवा

नाच्चनपरपदेषु हुस्वी हि पंचमीतत्पुरुषाविन्त्याहतःपरइत्यादिनावर्णग्रहणेनुतत्सामर्थ्याद्व्यवच्छिन्नस
वर्णग्रहणबोधनेनतपरसूत्राप्रवृत्तिः आद्योदाहरणमतोभिस इति ऐन्योदाहरणं वृद्धिरादैजिति·य
घप्यत्रसंज्ञातापरानचतत्समकालस्तत्तवर्णोवाप्रसिद्धस्तथापितपरकरणात भाष्यप्रामाण्यादाच
तात्परशब्दबोध्यो वर्णः स्वसमकालग्राहक इत्यर्थे नादोषः इदं च विधेयमेवाणग्रहणं न तु इत्वैः
गुणानां भेदकतयानणि विधित्वेपि वृद्धिरादैजित्यादावाकारांशे सावकाशेनानेनातोभिस इत्य
दौपरत्वेनाणुदित्सूत्रबाधः संख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणोपपत्तये हविरोधस्य सत्वात्
गुणानामभेदकत्वे त्वनवकाशत्वाद्बाध इति बोध्यं अत्रावध्यवधिमतोः साजात्ये नवर्णस्यैव संज्ञात्वेपि वि
शिष्टादिमत्युत्पत्तिः सैव तत्ताद्रूप्यातत्कालस्येत्यस्य तदुच्चारणकालसमकालस्येत्यर्थः लद्वाहसमकाल
स्यैवेतिएवकारेणान्याप्रसिद्धबाध्यबाधकभावस्यानुवादक इति भावः ज्ञातियस्ते नु नियमार्थमेव सवर्णग्रह
णानुवृत्तेः एवं गुणानामभेदकत्वमिति वृद्धिरादैजितिसूत्रे भाष्ये संमतसिद्धांतपक्षेपि नियमार्थमेवस्य २२

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

माहुरणइत्यादौ विभक्तितकारेणप्रवृत्तेते उपसर्गादृतीतितपरकरणात् ऋदोरपित्यादौ दकारस्यैवेति
नदोषः सचपंचमीसमासाभावेतकार इवोच्चारणार्थोमुखसुखार्थो वा तपरसूत्रे दकारप्रश्लेषपक्षेनुध
कारादिस्थानिकोदकारो बोध्यः वृद्धिराद्वृद्धिरादैजितिपदत्रयमिति समासांतादिप्रवृत्तिशंकातप
रकरणमसंदेहार्थं तपरश्वार्थं पृथक्तनसूत्रे भाष्ये त्राणाद्वि गुणानामभेदकत्वे ज्ञापकाद्भिन्नस्य सवर्णग्र
हणार्थत्वाभावस्योक्तत्वात् हस्वोत्कंठपंगंगे घरसादौ त्रिमात्रव्याहृत्ये पाठ्यमपि वृद्धिशब्देत्रप
रोर्थपरत्वासंभवात् आदैचो वृद्धिपदाभिचारइतिवाक्यार्थः परपदार्थयोस्तादात्म्यसंगीकारात् तामे
तिकस्रांनामसमानमंगः पिनाकिन इत्यादौ तयोरभेदप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वाद्विन्मव्येचविरः वृद्धिशब्दस्य
संज्ञात्वेनुत्पत्त्वाख्यानातविधेयत्वेपि तस्य पूर्वपाठो मंगलार्थः अइउणित्यादौ तथा करणं विधेय
स्यप्रत्यमंपचयोगेः साधुत्वमवारणायेति भाष्येस्पष्टं सर्वशब्दानां सर्वार्थवाचकत्वेपि वाचकत्वस्य
गृहीतस्यैव बोधजनकतया संज्ञासूत्राणामज्ञातज्ञापकतया विधित्वं किंच सर्वे सर्वार्थ इत्युप

ल.श.शे. गमो योगिरूढ्या नास्ति रूढ्या सर्वशब्दानामर्थानां च विशिष्य ज्ञानाभावात् सामान्यतस्तया ज्ञानं च
२३ न बोधोपयोगि शास्त्रे लाघवात् उद्देशेनैव व्यवहारमिति बोध्यं । नन्वेवं वेत्यादौ कथं शास्त्रकरणे तेष्वेवे
त्येषां यद्वाशब्दत्वेन व्यवहारः स्वेष्टया संज्ञाः क्रियेरन्निति चेन्न तदुपदेशरूपसंकेताग्रहात् तत्र संज्ञात्वा
ग्रहेण तासामपि तत्त्वव्यवहारः अत एव तत्तत्संज्ञाकरणाज्ज्ञानरूपप्रकरणाद् अर्थग्रहणरूपनियमः
कृत्रिमाकृत्रिमन्यायमूलत्वोक्तः संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये । आर्थिकमेवामुं नियममादाय संज्ञासूत्रे
षु नियमत्वव्यवहारो व्यवहारापनियमः संज्ञायाः संज्ञिनि कंचिदित्यादिना कृतः वाचकता बोधकत्वे
पि तदनुत्पादकत्वात् शब्दार्थसंबंधनित्यताहानिः आद्यानां च शिष्टप्रयुक्तत्वात् साधुत्वमित्यन्यत्र विस्त
रः कार्यकालपक्षेपि मते हृस्वादीत्यादौ हृस्वपदार्थजिज्ञासायां हृस्वादौ जिज्ञासाप्यस्थित्या तदर्थबोध
रूपेण शक्तिग्रहे इति विधिवाक्यार्थबोधः अत एव ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये कार्यकाले संज्ञा एम.
परिभाषमस्येत्युपस्थितमिदं भवतियिचिमिमितीत्युक्तं हृस्व इति सूत्रे भाष्येपि काले संज्ञापरिभाषं य २३

गत्वः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमितीतिनिर्देशे तिसूत्रैकपदोपि निर्देशेषु
के संज्ञाकार्यं कृत्वतन्त्रितिष्ठेति समर्थनं तत्त्वात् अत्र पक्षे एकत्र शक्तिग्रहे हृस्वेपि तस्य देशस्यैव तत्रार्थे
शक्तिरिति संभावनया प्रदेशान्तरस्थे बोधो न स्यादिति सर्वप्रदेशेषु तत्तत्सदृशशक्तिग्रहपूर्वकं विधिवा
क्यार्थबोधः यथोद्देशे तु एकदेशशक्तिग्रहात् सर्वत्र बोध इति विशेषः एतेन कार्यकालपक्षे तत्र त्वस्पष्टा
र्थमेवादेचपदार्थस्य वृद्धिविशेषणतयाविधेनस्ववर्णग्रहणप्रसक्तेः यत्र वृद्धिपदं तत्रादैजित्युपति
ष्ठत इति क्रमेण संज्ञासूत्राणामर्थादित्यपास्तम् इत्यन्यत्र विस्तरः अत्रानदूविताणामपि आदैचां ग्रह
णे तेन शालीयादिसिद्धिः अवर्णयोः क्रियावाचिनः किं विकल्पार्थकवा शब्दस्य निपातस्य धातुत्वेः
प्रातिपदिकत्वान्तु वभावे पदत्वानापत्तेः नन्दुरुक्तो तदोषः वार्थस्य विकल्पस्येभनतभविष्यत्काल
संबंधाभावेन क्रियात्वाभावात् । असत्वार्थस्यापित्वं भूतभविष्यत्कालसंबंधात् भ्वादयः किं आण
वयतिवद्रूपतोत्पादीनां धातुत्वे शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्तेः सूत्रशेषे भाष्ये स्फुटमेतत् तत्तो भ्वादीनां

ल·शे· २४ मुदित्वेनधात्वधिकारविहितकार्योद्देश्यत्वादिनास्थितपाठस्य शानुमानाज्ञेनेष्टदोषः॥ प्राग्रीश्व॰ अधि

रीश्वरइत्यभिव्याप्यप्राग्धिपातात्स्त्वधिकारः॥ प्राक्॥ निपाताः॥ संतोगत्यादिसंज्ञाइत्यर्थः तेनताभिः समावेश

: अधिरीश्वरेविभाषा कृञि अत्रनिपातनपदसंबंधस्तु सिद्धः एषांद्योतकत्वंवाचकत्वंचयथाकार्यंयथा

प्रयोगंबोध्यमित्यन्यत्रविस्तरः असत्वेइतिपर्युदासोलाघवादित्याहाद्रव्येति॥ विशेष्यतयाद्रव्यमि

त्रार्थ इत्यर्थः तेनक्रियाविशिष्टद्रव्यवाचिनोविप्रादिघटकप्रादीनांन चादयः किं॥ स्वरादिपठितानां

मसत्वद्दन्नित्वेआद्युदात्तत्वंमाभूदिति॥ उपसर्गायोगग्रहणंयदर्थेप्रादीनामन्वयस्तेप्रसेवोपसर्गत्वादि

त्यर्थबोधनायतेनविनातःसेचकाः अस्मात्सेचकोग्रामइत्यादौषत्वंन गतिश्चेतिच उपसर्गसंज्ञास

मावेशार्थः तेनप्रनिप्रणीतमित्यादौगतित्वाद्गतिरनन्तरइतिस्वरउपसर्गत्वात्णत्वंचसिध्यति॥ प्राद

यइतियोगविभागात्क्रियायोगाभावेपिनिपातत्वाय॥ एतत्सिद्धमेवोपसर्गप्रतिरूपकस्यनि एम॰

पातत्वमुक्त्वाघंटागणस्त्रेणेतिदिक्॥ अपरेत्यादावनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयास्वत्व २४

त्विः निसदुषितिः अत्रेदंबोध्यंसांतग्रहणेशांतस्याग्रहणमेव यत्रतुरुत्वमसिद्धंतत्रांतग्रह

णेपिनसांतग्रहणंतद्दृश्यात्रुत्वस्यासिद्धत्वात् यत्रतुरुत्वस्यसिद्धत्वंयथाषत्वणत्वयोस्तद्विषये

ग पसर्गत्वप्रतिषेधपरेदुरः षत्वेहेयोरितिवार्तिकेरुत्वरेफसांतस्यापिग्रहणंषत्वणत्वयोरित्यस्यतद्वि

धायकशास्त्रयोरित्यर्थात् अतएवसुषामादिषुदुःषुशइत्पाठःसार्थकः सद्धि अपदुः सुषुस्थः कु

रितिदुःपूर्वकस्याधातोः कुप्रत्ययेसाधुः अन्यथादुस्शब्दस्यकुप्रत्ययेपसर्गादित्वेषत्वेसिद्धेतद्वै

यर्थ्यंस्पष्टमेव नचास्यरुत्वेनावयवार्थाभावादुपसर्गत्वाभावः अतएवतत्रदुष्प्रतिष्ठानिष्ठा

दिषुषत्वानायत्तेः अर्थवत्वारोपेणचेत्थंकृतेपिदुसःपाठस्यदुरपतइत्यादौरुत्वासिद्धावरुत्वा

भावार्थइतिदिक्॥ नेवेति॥ इतिलौकिकेयथायदार्थकस्यशब्दस्ययदार्थकत्वंतेनयथागवित्ययमाह

इत्यादावनुकरणेइदंतुस्वंरूपमितिपरिभाषणात्शब्दपदार्थकस्यार्थपदार्थकत्वकृतेकृचिद्वि

तेःपदार्थविपर्यासकृत्त्वंयथानेवाइवाके। तचनचाशङ्क्यंप्राप्तंतस्यसंबध्यतेव्याख्यानात्ने

ल·श·शे २५ ननवाशब्दयोरर्थयोः संज्ञिनौ स्वं रूपमित्यस्य प्रवृत्त्या ख्यापयोगेऽल्पितिशब्दे अर्थस्यार्थे कार्यस्याबाधि
तः। न योरेव संज्ञित्वे तु विभाषा श्वेरित्यादौ न वा शब्दाद्वा देशो स्यात्। प्राप्तविभाषासु ना सोपयो
पयोगः। तासां प्रसङ्गे निवृत्तिमात्रफलकत्वात्। अप्राप्तविभाषास्वपि न। तासां प्रसङ्गे विधिमात्रार्थ
त्वात्। अप्राप्तत्वेन निषेधासंभवाच्च तस्मादुभयत्र विभाषार्थमिदं। विभाषा श्वेरित्यादौ हि एतदभा
वे यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्त्वेव विकल्पः स्यात्। किन्तु नित्यमेव संप्रसारणं स्यात्। नि
षेधमुखेन प्रवृत्तौ कित्त्वे वप्रवर्त्तेत न पित्स्व उभयथा प्रवृत्तिस्तु वैरूप्याद्वाक्यभेदापत्तेश्चाशक्या
संज्ञाकरणे तु श्रुतत्वान्मानुरोधात्पूर्वं किन्तु निषेधस्ततः कित्त्वरूपे सर्वस्मिन्लिटि ऐकरूप्यं
प्रापिते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव विकल्पः भाष्यकृतस्त्वेवं हि तत्कोऽस्य तरस्मा
मित्यादावनुपपत्तिर्विभाषापदाभावात्। इतिशब्दस्य विभाषेत्यत्रापि संबन्धात् विभाषापदार्थ ल·श· २५
ःसंज्ञेति तु न युक्तं अर्थसंज्ञात्वस्यादृष्टत्वात्। अर्थोऽपि शब्दमात्रे संकेतस्यापि न युक्तं एकस्यार्थ

स्य समानफलकानेकसंज्ञाकरणस्यानाकृतिः संज्ञेति हृद्दि संज्ञास्तत्रस्य भाष्ये णातिरस्कारणात्तस्मा
न्नत्रत्यस्यानुसारेणोभयमुखेन प्रवृत्तिर्वाच्येति विभाषा यद्घटितेपि तथैवास्तु किं सूत्रेणेति ज्ञानिव्य
क्तिपक्षयोरुभयोरपि सूत्रे प्रसाच्यत्वः स्वंरूपंशब्दस्य स्वंरूपमित्यस्य बोध्यमिति शेषो भाष्याख्यानात्तदाह सं
ज्ञीति। रात्रोपरित्यादौ लौकिकव्युत्पत्त्योपस्थितार्थस्य प्रत्ययेन योगे पर्यासंभवात्स्वाति यदिकादित्वने
नान्वयासंभवाच्च तदर्थकशब्दमात्रग्रहणाय तन्नो नियमार्थं सूत्रं तत्र स्वशब्द आत्मीयत्वेनार्थमाह रूप
शब्देन शब्दस्वरूपमेतदुभयं संज्ञीत्यर्थः तेनार्थो न विशेष्य उक्तयुक्तेः किं तु शब्दविशेषणं एवं चार्थविशि
ष्टः शब्दः संज्ञीत्यर्थवत्त्वग्रहणपरिभाषा सिद्धा अत्र चार्थः कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः प्रकृतिप्रत्यया
दिबोध्यः शास्त्रीयोपि स च मुख्यः प्रसिद्धश्चेति गौणमुख्यन्यायोऽभिव्यक्तपदार्थायेत्यादिन्यायश्च सिद्ध अ
त एवेयं विशिष्टरूपोपादाने एवेदं सूत्रं च तत्रैवार्थोपस्थितेस्तत्रैवानियमप्रसक्तेश्च नेह [illegible] ग्रहणे इत्या
कारस्य षष्ठ्या धात्विस्यस्येत्यस्य घोरित्यादौ चागितार्थे नोपसर्गे घोरित्यादौ स्वंरूपमित्यनेन परत्वाद्धात्वंशका

ल.श.शे.
२६

रणार्थमशब्दसंज्ञेतिनात्रषष्ठीतत्पुरुषःकर्मसंज्ञादेरर्थसंज्ञात्वेननिषेधाद्बहुव्रीहौकर्मण्यणित्यादौ
स्वरूपग्रहणापत्तेः किंतुसप्तमीतत्पुरुषःशब्दपदेनचशब्दशास्त्रंतदाह।शब्दशास्त्रेइतिभाष्येतुअर्थेका
र्यस्याबाधेप्युपस्थितत्वाद्द्राङ्रत्यादौतत्रान्यबोधेऽकारणस्यभासमानस्यशब्दस्यैवग्रहणंभविष्य
तीतिव्यर्थमसूत्रं·उपस्थितार्थस्यागेन्याभावेनतस्यविशेषणतयान्वयसंभवेनचार्थवत्परिभाषापि
सिद्धालेस्यानुसारात्तत्तत्संज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणाच्चषांतसंख्यावाचकषष्शब्दस्यषट्संज्ञाक
रणेनशब्दशास्त्रीयसंज्ञायांस्वरूपाग्रहणज्ञापनाच्चोपसर्गोघोरित्यादावदोषेणशब्दसंज्ञेत्यपिव्य
र्थमित्युक्तं·अतएवजनपदापत्यपश्वादेवत्तादिशब्देषुनदोषोतएववृक्षस्यादिषुविशेषाणांग्रहणंस्वेप
पदस्यनपर्यायाणांविशेषाणांस्वरूपस्यचग्रहणंसभाराजेत्यत्रपर्यायाणामेवग्रहणंपक्षिम
त्स्यमृगान्हन्तीत्यादौमृगपक्षिणोःपर्यायाणांविशेषाणांस्वरूपस्यचग्रहणंमत्स्यपदेनस्वरूपस्यवि लघु.
शेषाणांमीनरूपपर्यायस्यचग्रहणंसिध्यति·अस्यपाजादर्थपत्वःकर्त्तव्यः·परेश्चघाङ्कयोरित्यत्रप २६

शब्देनस्वरूपग्रहणंनदीपौर्णमास्यात्रनदीपदेनस्वरूपग्रहणंचसिध्यतिलक्ष्यानुसारिव्याख्या
नेनचममसर्वेष्टसिद्धिःज्ञापकपक्षेपिज्ञापकसिद्धस्यसार्वत्रिकत्वान्नदोषः·अतएवभगवताज्ञापके
नसिद्धंवचनेष्वस्यारम्भात्मितिदिक्·येनविधिः·येनेतिकरणेतृतीयाविधिरितिभावेक्तिः·कर्मात्रविधेयं
कर्त्तावार्थःप्रसिद्धत्वाल्लभ्यतएव·यत्तुकरणंकर्त्तृपरंतेत्रमितितत्तृतीयपायारतंत्र्येलक्ष्यतेनद्वेशशब्दानां
विशेषणत्वेनेतिविशेषणमितिलब्धमितितत्रसूत्रविभक्तौनलक्षणेत्यस्यसर्वसंमतत्वात्किंबहुना
येनांप्रत्ययानामप्येषांवाशब्दानामर्थविधानेकृतेशास्त्रेणतेषामन्यत्रार्थेतदर्थकान्येषांलक्षणया
पिसाधुत्वाभावस्यप्रत्ययःपुंयोगादित्यादिभाष्यतोलाभात्करणस्यव्यापारवत्वनियमादन्येषांचव्या
पाराभावाद्विशेषणमेवात्रकरणत्वतृतीयांतेनोच्यतेनस्येचेतरव्याहन्तिकरणमेवव्यापारः·तदुक्तंभाष्ये
येनेतिकरणएषातृतीयान्येनचान्यस्यविधिर्भवतियथाचैत्रस्यसंग्रामेहस्त्यश्वादिभिर्विधत्तेएवमत्रोपरि
ति·अत्रचाधात्तोर्यत्तेविधत्तेरिति·अन्येनचान्यस्येत्यनेनप्रस्यकार्यस्यसमिन्भारनञ्चनयोस्करणत्वंदर्शित·अ

ल.श.शे. २७ न्यस्येत्यन्यस्मिन्नपि स्याप्युपलक्षणेन तत्र शाखेयस्मिन् विशेष्यस्य तादृशं विशेषणमेव न तदंतया ग्रहणं क्वचि
त्स्तिगमकेः तादृशं शब्दरूपं विशेष्यमादाय यायिन तदंतविधिः तत्रांतेन गत्वा त्समानाधिकरणमेवः त
त्रतदंतविधौ सति तथा विशेषणत्वयोग्यत्वाप्येतस्य शब्दत्वो निमित्तं अतएव न नित्या दौ रत्नं शेन तदंतविधि
ने हीनेनामित्यन्वयो भवति तदंतस्येसस्य तदंतशब्दस्येत्यर्थः नन्वेवमेरजित्यपरत्वत्रेन स्यादत आह स्व
स्य चेति स्वमित्यनुवृत्तेः षष्ठ्याविपरिणाम्यत इति भावः स्वं रूपमित्यस्य प्रत्याख्याने तु तदंतस्य चेति पाठ्य
मितिबोध्यं समासप्रेति विशेषणविशेष्यभावादिति न तदंतविधिः तस्य न स्वकृतिके लक्षणया स्वपे
त्यनेनान्वयः तेन ह संपरमश्रितरित्यत्र न समासः नदादिभ्यः फगित्यादावपि नदादि विशेष्यं प्रातिप
दिकं विशेषणमिति सोत्रनादिगित्यत्र तफ कृत्रगिद्वित्ति नेनाति भवतीत्यत्रो गितश्चेति ङीप् दाक्षिपि
त्यत्रातद् असिद्धः एवं चोक्त निषेधः प्रत्ययो शेगस्य माणप्रातिपदिक विषये प्रत्यया विधि विषये णग
त्यमाणप्रातिपदिके न तदंत विधिना स्तोत्यने नैकवाकात्व लाभात उगिद्वर्णेतिलेकदेशानुवादरूतिबो एम. २७
भावव्यसासेत्ता सर्वमाह कश्मिद्देः एवं च ह्रिती याश्रिते त्यादौ श्रिता दयोधिकारन्नात्त समर्थे इत्य स्यविशेष्य प

ध्यं अतएव वनो रचेत्यादौ प्रत्ययग्रहणानदन्तग्रहणमित्यस्यनायं निषेध इति दिक् विरामः भावे घ
ञ् शवानुशासनप्रस्तावादाद्वर्णानामिति उच्चारणाभाव इत्यर्थः सच बाह्याभ्यन्तरलिंके विद्वणोच्चा
रणानंतरकालिक एव गृह्यते प्रदेशावावसानरत्वादयः अभावस्यापि बुद्धिकृतेत्यौकपर्यं वर्णवत
परशब्दोनान्यार्थोन्यत्वस्याद्य मिचरितत्वादत आह तिशापित इति स्वभाव सिद्धार्धमात्रातिरिक्तका
लव्यवायेन रहितः तेन तत्र व्यवायेन वा क्यो च्चारणे संहिता न संनिकर्षस्त्वप्रायः परेण क्वचित्स्वर्वेणापि
अतएवावसानकार्याणां संहिताधिकारे पाठः न चावसानसंज्ञापापरसत्वेसावकाशायाः संहिता
संज्ञायाः सत्यपि संभवे बाधवतीति न्यायेन विषयभेदेपि बाधः स्यादिति तद्‌संगति रेवेति वाच्यं न रधि
कारेतेषां पाठेनाकरात्स्त्वत्र स्पस्वशास्त्रीयसंज्ञामात्रविषयत्वकल्पनात् एतेन तु न तथा लोकेपि सत्वा
त्तदुक्तं वार्तिक कृता संहितावसानयोर्लोक विदितत्वादिति न चावसानकार्येषु संहिताधिका
रे संबंधकाले अथे च मेरुके सुतिरस्त्विति वाच्यं ससामुपयन्त्रो मेरुकानुष्ठनैर युक्तत्वान्तधनितं चेदं

विसर्जनीयस्य सः इति सूत्रे भाष्ये संनिकर्षः सामीप्यं सन्निदं । सु विति सुपः पकारेण प्रत्याहाराश्रयाख्या
नात् यद्यपि प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणमित्युक्तेः शब्दरूपे विशेष्यमादाय तदंतग्रहणं सिद्धं प्रत्यये
न स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायस्याक्षेपात्तद्विशेषणत्वेन तद्विधिरिति न पुनरुक्तं इयानि त्यादौ तस्य ताद
श समुदायेनव्यभिचारेणाक्षेपासंभवात् आक्षिप्तस्य शब्देनान्वयाद्भुतयापि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्र
हणे तदंतग्रहणाभावज्ञापनार्थमेतद्ग्रहणं तेन घसंज्ञात्तरतमयोरेव न तदंतस्येति न गौरी ब्राह्मणि
तरेत्यत्र न ह्रस्वः एतत्त्रिविधसामर्थ्यादेवपदेशेष्वपि न तदंतविधिः न च ज्ञापितेपि अस्यार्थे यदत्र देशेष्व
त्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नैव प्रसिद्धे इति वाच्यं पदत्वस्य प्रकृतिसाधारणतया पदग्रहणे प्रत्ययग्रहणसे
वाभावात् तेन स्यात् प्रत्यये विधिरित्याद्यनुवृत्तेः पदसमुदायस्य न पदत्वं इयानि त्यादौ यस्मात् प्रत्ययवि
धिस्तदादि तदंतमित्यनेन व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यं तेन शब्दीयस्यामेकान्त्वादेरतिदेशात् विशिष्टनि
ष्ठव्यवहारनिमित्तकार्याणि अन्यसहायेपि कर्तव्यानीति तदर्थाति अत एवेयन्मात्रमित्यादौ वत्वं तान्ता

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टरभाऊदाजीइत्यास्यस्मारकम्
२८

र्थे इति मात्रच्प्रसिद्धिः हरिषु इत्यादौ सोपनैसो न नैवं पदत्वं हलि सर्वेषामिति न रैशीनसहायेतद्वर
नैः निज्ञी चत्वारः एका इति भाष्यं त्वप्युपत्यवादेन ध्वनितं चेदमादेश उपदेशे नास्यनुदात्तेदित्यादौ भाष्ये
तत्र हि ठोकत इत्योकारस्य हतइत्यादावकारस्येत्तनोपदेशत्वमकारांतोपदेशत्वं व्यपदेशिवद्भावेनाश्र
क्यार्थवत्तव्यपदेशिवद्भावरेत्युक्तं यो वर्णोर्थवान्न तं व्यपदेशिवद्भावः वर्णस्यार्थत्वं चैयापेत्यादावस
हायेपि न नु प्रकृते इति तदर्थः एवं चैकस्मिन्निति स्यार्थवतेत्यनेनोक्त इति दिक् हलोनंगार्गी शतं दधा
मित्यत्र समुदायेशततेंडनवदत्रसमुदायस्यैव संज्ञानपत्यैकंञनेनराइत्युक्तेश्च । तस्य विशेषणत्वाया
एवौचित्यात् यत्तु सम्पुतं नेवर्णापत्रेत्यन्वर्थसंज्ञाबलात्प्रत्येकं संनिनत्र घटपटौ संपुत्यने पत्रे स्यादौ
संपुज्यमानपदार्थातिरिक्तस्यैवान्यपदार्थत्वपाप्तौ तेर्भुत्वत्वेन तदतिरिक्तत्व घटितपदकारू
पसमुदायस्य संज्ञापत्तौ वृत्तिज्ञापन्नेम्महासंज्ञानुपाद्यामनुरोधाद्व तेन सुदृष्टत्वात्त्र संयोगांतलो
पोनेत्यन्यत्र विस्तरः हलइति बहुवचने सौत्रेयद्वा हलौ च हलश्चेत्येकशेषः स्वाङ्गितान्त संहितायामितिस

ल.श.शे. चेनुदात्तानामितिपदेतथैकशेषस्यभाष्येकारणत्वेनद्वयोरपीतिशिक्षेस्यादेगुरोश्चहलइत्यप
२९ त्ययः सिध्यति। यत्रापि बहवो श्लिष्टास्तत्रापि द्वयोर्द्वयोरेव। न बहूनामेव। फलि परे संयोगादिलो
पविधानात्बहूनामपीत्यपि चिंत्यमेव फलाभावात् अत्र तत्रांगपदाधात्ववयवसंयोगस्यैवाश्रय
णेन तादृशस्य चेत्र यात्ता संयोगस्याभावादिति भाष्यस्पष्टं। आनंतर्यमव्यवधानाभावो व्यवधानेव
विजातीयेनैवेत्याशये नाहाज्भिरिति। अत्र कुत्वेन्याप्यम् अत एव हपवरट् सूत्रे वोक्षितिभाष्यप्र
योगे कुत्वे दृश्यते स्वौरव्यवहिता इति न चिताहञ्जि हलः। किं तितउ इदं वस्त्रेत्र गुरोरिति लुनः स्यात् अने
न गः किंसूत्रस्य अत्र सकारमकारयोः संयोगत्वे स्कोरिति लोपः स्यात् संयोगे गुरु मेनैस्यादेगुरत्नक
स्रोः किंत्वसामर्थ्यं न प्रतञ्चैव लघुपक्षग्रहणे द्वयोः इति संहितेति पदमाध्यायस्यान्तोसेधिकार्योप
योगिनोनासंज्ञानां पकरणमितिसमासेमित्यर्थः तेनाप्तेडितमग्रहणस्यभसंज्ञालोपसंज्ञाद्यनुपन्या एम
सेपि न क्षतिः। अग्रइत्याद्युपन्यासस्तु प्रासंगिकः॥ ॥इतिसंज्ञाप्रकरणं॥ ॥इकोगुणः परिभाषेयं २९

आख्यानात्। गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति गुणवृद्धिग्रहणं तु इत्येवसिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसाम
र्थ्यादित्यभावः। अनुवर्तमाने च संज्ञिपरमेव स्यात् संज्ञाकारणेनान्यत्र संज्ञिपरत्वात्। पद्यान्तदप्यनु
वर्त्य गुणो वृद्धिरिति योजनयैतत्साम्यः स्यादित्यतिसमत्रैनेन्द्रेण पदपदस्य संज्ञापरतया एवइष्टत्वात्
षष्ठ्यंतेति सूत्रे संख्यापदस्य नदेनत्वासंभवाद् अर्थपरतेति बोध्यं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयानुना
चनिकीहः। तत्रेप्रतिपदोक्तस्येत्यस्य सर्वस्यादुच्चारितस्येति सान्तानेन तत्रैवानुवादेन विहितस्येति वा
र्थात् ध्वनिते चेदमत्रैव भाष्ये अस्याश्च विधेयसमर्पकगुणवृद्धिपदश्रुतिलिंगतदाहृविधीयेन इ
ति अत एवानो गुणवृद्धियस्येत्यादौ न दोषः एतेन श्वयपरयोः पूर्वयोर्गुणवृद्धिपदयोरनुवृत्त्याय
चते पदे तत्रेदमुपतिष्ठते इत्यर्थे नत्यदौ दीनामइत्यादिवाक्ये त्रोप्ति दोषापामिह गुणवृद्धीतिष्यर्थमित्य
पास्तं। एतन्मूलक एव विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे इत्युक्त घोषः एवं च परोपस्थापक परिभाषा
विषये विधीयते इत्यस्यैवाध्याहारो बोध्यः एवं च तस्मिन्निति निर्दिष्टे षष्ठी स्थाने इत्यादिरनुवादे पि वह

ल.श.शे. ३०

क्तिः तेन षष्ठ्यस्य स्थानित्वात्सर्वस्योदात्तस्वरितयोर्यणः इत्यादौ न दोषः उदात्तमात्रः स्थाने इति स्थाने
ग्रहणं तु षष्ठ्यर्थमेव तत्र विधिवाक्ये प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तद्देशस्य विधेयसमर्पकत्वनि
र्णयः अत एव गुणादिपदानामिकुपदोपस्थापनेन चरितार्थानामपि वाक्यार्थान्वयिता न दृष्ट
स्य तदनन्वयित्वे विधेयत्वाभावेन उपस्थापकत्वस्यैवमंगापत्तेः रूपं च पक्षिते स्यादौ संज्ञानां गुणवा
हल्पर्थमित्रमित्यादौ निषेधप्रवृत्तये इग्लक्षणत्वसंपत्त्यर्थं चेति दिक् प्लुतशब्दैरिति ऊकाल इति स
चान ह्रस्वदीर्घप्लुतस्यात्र इति तत्वानुवर्तते ह्रस्वत्वादिप्रवृत्तीयथाविपरिणाममिति भावः तेन दिव
उदत्यन्ता विभक्ताविस्यादावनन्तरदनुपस्थितिः शेषं प्राग्वत् अचि अचौ पश्यत्रभित्ति तस्य नेकत्वान्वय
इति द्वितीयान प्राप्नोति तथापि समं द्वयोरन्वयबोधोक्त्वं यथासंख्यमिति सूत्रारंभसामर्थ्यात्तु तः प्रत्ये
कान्वयः लोकेत्वेवरीत्यान्वयोगो साधुरेवेति भाष्ये स्पष्टं अत्रैव यथासंख्यत्वं त्रोपमासोपक्तः द्वंद्वे
अपमानसे वृहस्पतिकं संबंधः पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यायमपवादः प्रत्ययपरत्वे

नुपरत्वादसंभवात्तेनेन चोऽरुद्दयः परा एव भवंति अत एव यत्रैतदभावे स्थानषष्ठीसंभावनात त्रैवेद
प्रवर्तते तदाह यस्मोक्ताविति आधेनादिप्रोवयवीयषष्ठ्यर्थः यथासंख्यमिदमर्थमाह क्रमादिति
इताविति किं तु कृपर्यायेणाद्यंतयोर्भाभतमिदं अयं वाध्यसामान्यवितप्रा स्थानेयोगत्वप्रत्य
यरत्वयोरपवादः नणहइतिनिर्देशात्तन्निर्धारणेइति यस्य समुदायस्येति तस्तस्यान्तोमध्ये इत्यर्थः
सौत्रमेकवचनमिति भावः तस्यैवेति यस्य विहितस्तस्यैवेत्यर्थः अत एव समुदायभक्तो सौनो स्वहते
वयवस्य गतत्वं विहेतुमिति भाष्ये संगच्छते अंतावयवयवइति पूर्वसूत्रात्समस्तमप्येतत्पदमेकदेशे
स्वरितत्वप्रतिज्ञावलादनुवर्तत इति भावः मुंचतीत्यादि विषयेनु फलाभावाद्योग्यत्वाच्चांतावयवत्व
त्येषा ग्रहवृत्तिः परिभाषाणामनियमे नियमकारिणीत्वादाहानिर्धारितेति तेनो दुपधाया गोहरित्य
त्र स्थानेयोगत्वेन उपधापदसंनिधानेनावयवषष्ठीत्वनिर्णयात् स्थानेयोगे स्वस्थानपदार्थनि
रूपितसंबंधार्थकत्वं स्थानेनयोगोपस्याइतिविग्रहेनिपातनात्साधुत्वस्य भाष्ये उक्तत्वात् अ

ल्घ. ३०

ल·श·शे·
३१

लेरनंतरे इत्यादेरपि अनंतरादिनिरूपितसंबंधे इत्येवार्थः षष्ठीमात्रोच्चारणे स्थानेपदाध्याहार इ
त्यस्यत्र विस्तरः प्रसंग इति द्भ्रंशां स्थाने ष्ठ्राः प्रसज्जितथ मित्यादौ तथा दर्शनात् भावे ल्युट् स्थानशब्दे
प्रसंगश्च सति संभवे र्थवत एवार्थप्रत्यायनार्थं शब्दप्रयोगात् इको यणित्यादेरच्योरेकारघटित
शब्दस्यार्थबोधनाय प्रसंगे तत्प्रकारघटितः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः स्फुरित्यादेश्च ते स्कोरिति अतो न शब्दे
त्यत्र हानिः किंच एकारवृद्धिप्रसंगे एकारवृद्धिरित्यप्यर्थः अत एवाचः परस्मिन्नित्यादिसेगश्चतेस्थैव्वेदे
दाधाघ्विति सूत्रे स्थानिवत्सूत्रयोर्भाष्ये स्थाने तत्प्रहीत्यनुवृत्त्या यत्र स्थानषष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठत इति
विधेकवाक्यतयैवास्य नियामकत्वेन तु विहितानां नियमः भुक्तवेतमितिन्यायविरोधात्परत्वितमा
ह· प्रसंग इति सप्तम्यन्त भ्रमेति अर्थात्स्थाप्यमानं नाम भ्रम एव अत एव गंगोदकमित्यादौ त्रिमात्रो न
तमप्र किं· वाग्घरिरित्यादौ महाप्राणत्वसाम्येन जायमानः पूर्वसवर्णो वर्गद्वितीयो माभूत् किंतु राम·
नादवान्महाप्राणश्चतुर्थो घ एव यथा स्यादिति· स्थानेंतरतम इति सप्तम्यंतपाठस्तु दांदेतुपण ३१

सिध्यादुष इति भाष्ये स्पष्टं· पत्रानेकेति· स्थानेग्रहणो एकदेशानुवृत्त्यानुवर्तमाने पुनः स्थानेग्रहणं
तृतीयया विपरिणामेन वाक्यभेदमाश्रित्य प्रसंगे सति संभवे स्थानत एवांतरतम इत्यधिकमिति भावः
स्थानत इति स्थानेनेत्यर्थः तत्र स्थानत इको यणचीति अर्थतस्त्वक्वोःषुरिति इहक्वोःषुशब्द स्थानेपञ्च
शब्दो नादेशः गुणतस्तु वाग्घरिरित्यादौ प्रमाणतोऽदसोसेरित्यादौ· तस्मिन्निति निर्दिष्टे· अत्र तस्मिन्निति
नैरन्तर्यस्मादिति सप्तम्यंतपदपंचम्यंतपदार्थकः स्वतंत्रस्य सर्वनाम्नो निर्देशः व्याख्यानात्तु हल्स्य संख्या
नुरोधाच्च· ननु तत्रत्यदपरमन्यथा तस्मिन्नणि च तस्मात्तुदुचि तस्माच्छसो न इत्यत्रैव प्रयत्नेर्पातो सप्तमी
तु सप्तम्यंतानामेव तच्छ्रार्थत्वमिति बोधनाय तद्भ्राप्यस्य निर्दिष्ट इत्यनमेसामानाधिकरण्याय च·
इति शब्दः पुनस्तस्य तदर्थपरत्वं बोधयतीति शब्दो नैरंतर्ये दिग्विरूढ्योरापएवेच सप्तम्यर्थः व्यवहितो चा
रिते उपश्लिष्टस्य पूर्वस्य कार्यमिति वाच्योर्थः एवं च तत्परिभाषाद्वयोपस्थितौ सप्तम्यंतपदस्य पंचम्यं
तपदस्य चार्थौ लिंगं अत्र सूत्रे उपश्लिष्टपदाध्याहारेण निर्दिष्ट इति औपश्लेषिकेधिकरणे सप्तम्येवो

ल.श.शे. विनाउपपदविभक्तेरिति न्यायान्नानुसति सप्तमी नितत्रचदीपतेइति सूत्रे कैयटे स्पष्टः स्कक्रमोरिति सूत्रे
३२ चकैयटस्याहतस्मिन्निति परिभाषायां सत्यां सत्सप्तम्यांश्च नयणमशकामिति उपश्लेषः समीपवृत्तित्वं च
वर्णयोर्वैद्वंद्वष्ठे एव भिकोयणचीत्यादावपीयमेवेति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये तत्रोपश्लेषः पूर्वस्ये
वपरस्याव्यवहितस्येवव्यवहितस्यचेति पूर्वस्येवेति नियमार्थमिदं अव्यवहितएवेति च अत एव लस्यानु
सारात्कद्वितत्तात्प्रत्याहारात्सप्तम्याश्रयणेनास्याः प्रवृत्तिरिति श्नान्नलोप इत्यत्र भाष्ये उक्तं अत एव क
र्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र नास्याः प्रवृत्तिः कृतिसति प्रत्यासत्यानन्तरकृत्प्रत्ययकर्तृकर्मणोः षष्ठीति न दृष्टा
न्तः तस्मादित्युत्तरस्येति सूत्रे निर्दिष्टइति निर्दिष्टादित्यर्थकं विभक्तिविपरिणामात् साचोत्तरस्येति दिग्योगलक्ष
णेति दिग्योगलक्षणपंचम्यपि वन तस्य प्रवृत्तिः उदःस्थाइत्यादौ उदइति दिग्योगलक्षणपंचमी नत्वा
नियतदिक्शब्दाध्याहारे पूर्वस्येकेपरशब्दस्येवाध्याहार इति तस्मादित्यनेन नियम्यते अव्यवहितोत्तरा एम.
लस्यैव म्येतास्यरस्येति तदर्थः तस्मिन्निमाह सप्तमीनिर्देशेनेत्यादिः यदि तु अर्धमात्राधिककालेन व्यवधा ३२

तेणवाव्यवधानेउपश्लेषएवेत्युच्यते तदा निर्दिष्टपदं संहिताधिकारस्थविफलमिति संहितायामि
तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं अवग्रहे च संप्रदायएव शरणमिति आनङादिविषये आदेशान्तरमेवावग्रहोन्य
त्र नतः प्राक् अकृतव्यूहपरिभाषात्वनित्यानांस्सेववा न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्ना
मलक्षणमनुवर्त्यमिति भाष्ये एतदनुरोधेन शास्त्रीसेकोचस्य शास्त्रकरणभावस्य च स्पष्टमुक्तत्वा
च्च एतेन संहिताधिकारस्तद्विधिर्भूतानाम् अर्धमात्राधिककालव्यवाये प्रवृत्तिज्ञापनार्थं तन्नायाविस्स
इत्यादावयग्रहे आनङादिसिद्धिरित्यपास्तं प्रत्ययःपरश्चेत्यादौ नत्वंशविकल्पात् तस्मादितिपरिभा
षाप्रवर्त्तते नोनेप्रत्ययाव्यवहितोः अतएव षट्सिपरेपिव्यवहिताश्चेति सूत्रे सार्थकं आगमविधा
वप्यनेमुगित्यादौ तस्मिन्निति परिभाषयापूर्वस्येवंवधित्वनिर्णयः अतएवात्र पूर्वस्येत्यादिनस्थानष
ष्ठी नन्नहिविधिभिरेव संबंधस्यनिर्णीतत्वेन षष्ठी स्थानेइत्यस्याप्रवृत्तेः गाङ्कुटादिभ्य इत्यादावपिष
ष्ठेण विकल्पेन तत्परिभाषाप्रवृत्तिर्बोध्या परिभाषाणां नियमत्वे तु यदि परिभाषासूत्रेन स्यात्तदा

ल.श.शे. ३३

व्यवहितादावपि षड्भिः स्यादित्येतावतेति दिक्॥ अलोऽन्त्यस्य षष्ठी स्थानेयोगेत्यनुवर्त्तते तदाह षष्ठीत्या
दि। स्थाने विधीयमानः स्यात् षष्ठीनिर्दिष्टान्त्यस्येत्यर्थः। स्थाने स्यादिति किं इदं तच्च अकारान्तस्यैमा मधि
ति। अन्त्यस्येति साहचर्यादल इति षष्ठ्यन्तमेवास्याल इत्यर्थः। अल इति किं पदस्येति विधीयमानेव स्व
स्थे स्वि नि दलेष्वनडुद्भ्यामित्यादावेत्वस्य पदस्य मा भूत्। स्थाने विधीयमान इति षष्ठ्या सन्निधेर्लब्धं।
एचालएवेति अन्त्यस्यैवेति नियमद्वयमत्र। अल्समुदायो न तु स्थानषष्ठ्यस्या लिंगे अत एवेतोदित्या
दीनां स्यात् षड्भिः पण्णादीनामित्यस्यावयवषष्ठीत्वादितरस्यास्यात् समुदायोऽन्त्यत्वाभावाच्च। ङिच्चा
नेकालर्थमिदं। आदेशिति आदेशेऽल इत्यर्थः। तेनङ्ह्यामित्यादौ यो न समुदायस्यानेनत्वं। अत्र परस्येत्याव
र्त्तते तेन परत्वोऽवकाशः ह्रेनपत्रपरस्य स्थाने विधानं तत्रैवेदं। तेन नित्यं ङिन इत्यादौ न दोषः। तत्र विकरणव्य
वधाने प्रत्ययेधात्तोरित्यस्य विहितविशेषणत्वात्। अनेकाल्शित्। शित उदाहरणं। इदम इश्। ननु
शोकारोच्चारणसामर्थ्यादन्त्यस्यानेकालत्वमादाय सर्वादेशत्वेसिद्धे शिदित्यर्थ्यं किं च अनुबंधकनि ३३

र्देशे यथा नालः स्यादित्येव भाष्यगो इति सत्त्वे भाष्येऽनुक्तं तथादेशत्वमपि सूत्रोपात्तस्यैवेति न वर्थ्यं वि
धौ निर्दिष्टो योनेकाल् स सर्वस्येति सूत्रार्थः उद्देश्यत्वविधेयत्वाख्यविषयतयोर्विषयता तु अनुबंध
विनिर्मुक्तस्यैवेति नाणुदित्सूत्रभाष्यविरोधः घसेरिति लोपस्य लोपोपीति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसाम
र्थ्यात्सर्वादेशत्वसिद्धिः अनुबंधानामेकांतत्वमेव न्याय्यमित्युक्तमिति चेन्न अनुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति ता
पनेन वारितार्थात् तेन टिदादिव औदित्यादीनां न सर्वादेशत्वे अस्य चयथोक्तज्ञानतयावक्ष्यते। नानेकाल्शिदि
ति नुनोक्ते अनंतरस्येति न्यायेनादेः परस्येत्यस्यैव निषेधापत्तेः परत्वादिति आदेः परस्येत्यस्यावकाशः द्व्येन रु
पसर्वेभ्यो ह्राये शित्सर्वस्येदम इश एवमतोभिस ऐसादिविषये अनेकालित्यनेनादेः परस्येति परत्वाद्बाध्यते। ए
तेन ङिच्चेत्यत्र ङिदेवानेकालेऽन्त्यस्येति नियमेन सिद्धेऽनेकालग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तं। स्वरितेन। इत्थंभूतलक्ष
णे तृतीया। स्वरितत्वज्ञाप्योऽधिकारो विनियोग इत्यर्थः। स्वरितत्वं चेदं दोषविशेषरूपमतस्तदाधारणोत्स्वरह
पमधिकृतपमाणपदघटकाज्विह्वेवानज्ञानुनासिकवत्स्वरितत्वगम्यो विनियोग इति व्याख्यानोत्तरत्रोपस्थितिः

DR BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

कचित्सर्वत्रापि॰ कियत् दूरमधिकार इत्यत्रास नियामके व्याख्यानमेव शरणं॰ किंच स्वरितेनाधिकारगति
:तेन गोस्त्रियोरित्यादेः स्वाधिकारस्य प्रत्यय इत्यामित्याद्यधिकारे दृश्यते॰ एतेन व्याख्यानादेवेति हृदिव
दस्तुहन्निरिपिमविष्यति आकोलायां तु सत्यामकृतकल्पनाया अन्याय्यत्वात् युक्तापेक्षणस्य स्याप्यत्वाद्
किं सत्रे गोत्पत्यालस्पष्टं चेदं भाष्ये यरिन्नेति सूत्रे विधुतिषेधसूत्राद् हलवन्॰ निसंकृताकृतप्रसंगित्वहियपि
तम नित्यं तत्रोत्कृष्टाभावकस्याभावकल्पनापेक्षया कृष्णाभावकसेवनात् कल्पने युक्तमिति तत्स्वबल
बलेबीजं॰ अन्तर्मध्ये बहिरंगशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्यें तर्भूतान्यंगानि निमित्तानि यस्य तदन्तरंगं॰ तदी
यनिमित्तसमुदायानंतर्भूतांगकं बहिरंगं॰ तस्य बलवत्त्वे बीजमाह असिद्धमिति इयं च वाह ऊठ् सूत्रे ज्ञापि
ता पधपिधव्यं गवत्रौ लोकोऽहरपते मनुष्योयं प्रातरुत्थाय प्रथमं शरीरकार्याणि करोति ततः सुहृदां ततः
संबंधिनामिति न्यायमूलकत्वमस्याः अयं च असिद्धमिति भाष्ये उक्तं तथापि तेन न्यायेन पुनः प्रसक्ति
विषयते बस्या न ज्ञापकेन तु संबंधविषयता वोध्यतः इति वाह ऊठ् सूत्रे कैयटे स्पष्टं अस्य बाधाह संप्र

सारणोपूर्वं त्वेपेच कृते गणव्याख्याने गुणो इद्वितो वीतिरिद्वौ तत् शेष इति इत्यादि सिद्धा कदविशाने व्यर्थस्या
तत्त्वाज्ञाने तत्परिभाषानुसारे नेति नाचकिरिदूमित्यादौ दोष इति परिभाषेन्दुशेखरे विस्तरः अपवा
दत्वकवचनप्रामाण्याद्लवान अकृतेति महता विशिष्टं अहलको निमित्तविनाशेपि कार्यस्थिति
रूपः यथा इदं उद्विनाशेपि घटस्थितिः सपैतो इत्यर्थः तदाह निमित्तमित्यादि तत्प्रयुक्तं कार्यं जातमपि त
कुर्वतीनो यारपंतील्पर्थ इति कैयटादयः अन्ये तु असृष्टो नागेशा संबंध हि रंगा वा इन्तरूपत्वात्तन्निमित्तवि
नाशे इष्टापत्ति अपि न कुर्वतीत्यर्थ इत्याहुः इयं परिभाषा भिः फलानि मंते निपरिभाषेन्दुशेखरे निरूपि
तं॥ ॥इति परिभाषाप्रकरणं॥ ॥स्यादिति कार्यं प्राह वादे इद इत्यादि संहितायां विषय इति कार्यनिमित्त
योः संहितायां विषयभूतायामित्यर्थः स्यान्न इति इदं यथा सरपसत्रे भाष्ये स्पष्टं ज्ञानिप से यथा
रघ्नेनापि निर्वाह इति स्थाने न तरतमसत्रे भाष्ये स्पष्टं अनुनासिकस्यानेपि निरनुनासिक एव॰ विधीय
मानत्वेन सवर्णग्राहकत्वान्न गुणाभेदकत्वपक्षोपि न विधेयाणविषये दीर्घादीनामिणादिपदे रूपस्थि

ल.श.शे. ३५

तयैवत्याहारेषुज्ञापितपक्षएवेत्यणुदित्सूत्रभाष्येस्पष्टमतएवसर्वत्रतकारादीनांक्लृप्तत्वादित्सिद्धिर्ल्वाद्
यरत्वादिनिर्देशाद्यच्चज्ञात्वाश्रयणेमानमितिदिक्॰व्याकरणस्यसाधुत्वानुशासनत्वेनुशब्दनित्यताप
क्षेशब्दानांसिद्धत्वेनशास्त्रस्यैवयथोपत्तमसिद्धसंयोगमाञ्जिःसाधुर्भवतीत्यादिरुद्दिष्टसंज्ञास्त्राद्यस्यभाष्य
प्रमाणत्वेनयदिहपरिनिष्ठितेनज्ञाप्यतेतत्साधुत्वपर्यायन्निकल्प्यवाक्येनबोध्यं॰कार्यशब्दवादेत्तुपूर्वभाष्यो
क्तीज्ञानादित्वात्पर्यवशात्तेन्त्वल्पनेबोध्यं॰एतेनस्थानप्रमाणेभयांतरतमेहूकारेपरितार्थोपणदीर्घक
र्णंस्यादित्युपास्तेस्थानतत्र्योनर्पस्पसर्वतोवलवत्वात्स्थानेतरतमेइतिसप्तम्यंतपाठस्यचैततद्दूषणे
नैवभाष्येदूषितत्वादितिभावः॰दोविध्यर्थोध्वनितेचेदमेश्रोतु॰स्वैभाष्येनटाहृद्वास्तइतिसत्रकृताशा
कल्पमतेसर्वत्रद्वित्वाभावोक्तेरितिभावः॰अवसानेद्वित्वसिद्धयेनचीतिप्रसज्यप्रतिषेधस्तदाह॰नत्वचो
ऽनिरंटं्द्वित्वंप्रापद्वित्ववद्धि॰प्रयोगएक॰परद्वत्यादिरध्यात्तेनोज्झारणक्रिपानिहृपितकर्मषष्ठीत्वस्योचि
त्वात्॰द्वनिषस्येतिनतुद्वित्वेपूर्वंषस्थानेजस्त्वनिष्पन्नद्रस्यापि॰लस्येलसणस्येतिन्यायात्विकारान्य एम. ३५

त्वेनतलस्यभेदइत्यन्यत्रप्रपंचितंस्थान्यादेशयोर्मैदात्तंरूपमित्युक्तेश्चतत्स्थानापत्तस्तद्धर्मलभतेय
थागुरोःस्थानेशिष्योपास्यकुलाभिगत्वात्यासनादीनिलभतइतिलोकन्यायेनस्थानिकार्यमादेशेनस्या
दतःस्थानिवत्सूत्रे॰ननुस्थान्यत्वेनेति॰प्रसासत्रिन्यायलब्धमिदं॰आदेशस्यस्थानिभूतोयोलतत्स्थानि
संबंधीवपोल्नतद्धर्मनिधर्माश्रयेइत्यर्थः॰अतएवरेफस्थानिकविसर्गस्यहृशाद्त्वेनस्थानिवत्वेनेतिभोभ
भा गोइत्यत्रभाष्येस्पष्टंकृधातोरर्दत्वे ॰ऋणासस्याररदत्वेऽरित्यस्यहलादिःशेषस्त्वऋरित्यस्यपुनःपूर्वोभ्यास
इत्यनेनाभ्यासत्वात्तस्यापिद्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वात्॰प्रक्रियाज्ञानवतानत्याज्ञानस्यस्तुलभत्वान्न्य
नस्यवधिन्त्वतीत्यादाविष्णन॰उकारस्यार्धधातुकत्वस्यवकारेनतिदेशात्यत्वत्रेणिन्हन्तेयस्याविधावपि
स्थानिवत्वमपरविधावितिन्यासेनसाधितंभाष्येसात्वेकदेशयुक्तिः॰असिद्धवत्सूत्रेणासिद्धस्यांयनासनि स्था
त्यादेस्तत्फलत्वेनोपन्यासात्॰अस्यापिअचःपूर्वत्वविज्ञानादितिवार्तिकेपंचमीसमासेनसिद्धेः॰कैय
ठेनोक्तत्वाच्चप्रदीव्येत्यादौचवलादिलक्षणइण॰स्थान्यलित्युक्तेर्वभूविवेत्यादौवलादिलक्षणोऽन्नि

ष्ठितेहितत्वलादित्वं स्थानितो लभ्यं किंतु स्वाश्रयमेव॰ यत्र भिन्नवैकल्प्यप्रयुक्तोपदेशप्रवृत्तावतिदेशोऽप
प्रवृत्ते तस्य निमित्तस्य स्थान्यसाधारणधर्मत्व एव निषेधप्रवृत्तेः प्रकृतधर्मानुकल्पवैकल्प्यप्रयुक्ताः प्राप्तिर्न
तत्स्थान्यसाधारणं पश्चात् दर्शनं त्वल्घटितत्वलादित्वेन तद्वैकल्प्यप्रयुक्ताः प्राप्तिरिति बोध्यं॰ प्रत्यास
त्त्या यत्र शास्त्रीयकार्यं एव स्थानिवत्वेन नायकसिद्धिः प्राधान्यात्कार्यातिदेशो यं शास्त्रातिदेशस्तु का
र्यातिदेशादभिन्नरूपः तस्यापि कार्यफलकत्वादिति तत्त्वं तत्र तैकैयटः भाष्ये पितत्रेण शास्त्रातिदेश
स्तु मोगं यत्कार्यं तदतिदिश्यत इत्युक्तम्पातयोरभिन्नरूपत्वेन त्रितंतत्रान्वेपेक्षितार्थसंनिधानत्व
त्वेन भिन्नरूपकार्यव्यवहारएवानेन॰ कार्यं तु स्वशास्त्रेणैवेति अतएव शास्त्रायेत्यादौ स्थानिवत्वेन
सुस्थानस्यापि वेति दीर्घ इति संगच्छते॰ पृथिवीरित्यादौ परत्वाद्दीर्घ इति च संगच्छते॰ प किंचित्रिभिन्न
वैकल्प्ये पिदीर्घादिकार्यमनेनक्रियते तत्र कार्यं किमित्याकांक्षायां तत्स्वरूपनिर्णयस्य विधिशास्त्र ८
स्त्रस्य लकत्वेन तद्देशेनैव यत्र शास्त्रविहितत्वरूपं परत्वं तेषां बोध्यम् एतेन देवामिवेत्यादि दिश्यमाने स्था॰ ३६

कार्याणामुपदेशादेशएवदेशात्वमियुक्ताः अत्रापपक्षएवभाष्यसंमतः अतएवस्थान्यलविधि
प्रतिषेधे कुरुतवर्ध्यपिवां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्येतदुपयाद्नावसरे स्थानिवद्भावाद्गुणसंज्ञा स्याश्रपंचल
रूपयत्वादित्र लघूपधगुणादिः प्राप्नोति तोत्यादि भाष्योक्तेरिति बोध्यं एवं यत्र भिन्नवैकल्प्यप्रयुक्तोप
देशप्रवृत्तिस्तत्रिमिन्नातिरिक्त सर्वनिमित्तकत्वमतिदेशस्यापि अतएव पट्टु वद्भावेनातिदिष्टंमत्वस्य
वर्णाश्रयत्वमित्यादिव्यवहारः सर्वातिदेशे विदं तुल्यं यत्रिभिन्नवैकल्प्यप्रयुक्तोपदेशप्रवृत्तिस्तत्रि
मित्तेशाह्यीयमेव॰ प्रत्यासत्तेः स्थानिवदित्युक्ते संबंधिशब्दमहिम्नैव आदेशलाभे आदेशग्रहणं
श्रौतस्या।न्यादेशमात्रस्यैव ग्रहणमिति शक्वाविधारणद्वारा एकरित्यादौ शास्त्रानित्यत्ववारणायसर्वेस
र्वपदादेशाद्दत्तिन्यायेन कल्प्यमानस्य तेस्तु इत्यानुमानिकादेशस्य संग्रहार्थं तेनपचत्वित्यादेःपर
त्वसिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टं॰ ननु तो स्मित्वमपिषिद्धपुष्ठेषु मन्वत्वव्यवहाराव लोकसिद्धन्यायेनैवसिद्धं॰
न तुक्तं प्राग्दीव्यतो णितिष्ठत्रे भाष्ये॰ दीव्यतिणचैकदेशादीव्यत्व ब्दानुकरणमिदमित्युक्ता कि

ल.श.शे. मर्थं विकृतनिर्देशः एतदेव ज्ञापयत्याद्यावयवस्यैकापि भाष्ये एकदेशविकृतमनन्यवदिति न्या
३७ य एवात्र विकारः शास्त्रीयोऽपि अत एव भ्यसश् ब्भ्यादेशे तादृशवचने भ्यस साविन्यत्र कृते कृता
र्थान्तस्योपासित्वे नानेन न्यायेनांगतया प्राप्तो नुमर्थं संबन्धित्वेनाचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन वा
शिनोः अचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये एतन्न्यायानाश्रयणे स्यांगत्वमेव दुर्लभं अंतादिवत्सूत्रे भाष्यकै
यटयोरपि गुडोदकमित्यादावेकादेशे कृते दक ब्रस्यानेनोदकशब्दत्वमाश्रित्योदके केवले केवले
इति पूर्वपदोत्तरपदत्वमुक्तं शब्दान्तरोनित्यत्वेनुरोधादागतपन्यायेन समाधेयं अनन्यवदित्यस्य अन्य
वत्तेत्यर्थः तत्रान्यसादृश्यनिषेधे अन्यत्वाभावः स्तरां सिद्ध इति चेन्न अर्थस्यान्यथात्वे ज्ञातिवेन्न
कस्योपयवदर्शनाभावेन तौ नित्यवृत्तौ तेन्यायेनानुपपादनात् किंच निर्दे संज्ञापालिवादिसूत्रे
पाणिपरिच्छिन्नपरिमाणनिष्ठतयापरिच्छिन्नपमाणार्थवाचकशब्दानो मूलेधिके वाशास्त्रबाधा
विनाः प्रवृत्तेर्यं न विशिष्टेति सूत्रे गसंज्ञासूत्रे च भाष्ये ह्रतजयातदभावोत अतोऽधिकत्वं च वैरूप्यमेव एम. ३७

लक्षणं न च तद्दुलानित्यादौ स्थानिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वेपि स्वतः प्रत्ययत्वाभिन्नत्वात्प्रातिपदिक
त्वापत्तिरिति वाच्यं अतिदेशस्य भावेनातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावात् अत एव जहा
त्यादौ नादेशस्यासिद्धत्वे स्वाश्रयो द्विर्लुक् सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधात् असिद्धवदत्रेति सूत्रे तु शाधीत्यादौ
स्थानिवत्त्वेन धित्वभावसंपादनेन चारितार्थ्यं न चाप्रत्ययपरत्वस्य पर्युदासत्वे शास्त्रीयकार्याभावात्स्था
निवत्त्वं दुर्लभमिति वाच्यं वैयाकरणनिष्ठापामिति पत्वविधायके निर्दे तेषु षत्वाभावाय प्रवर्तकेन न्यायेन
न वानिष्ठायामिति पर्युदासेन हत्यादि संमते न पर्युदासत्वं भाष्य शास्त्रीयेपि शास्त्रतात्पर्यविषये शास्त्री
यवदतिदेशबोधनात् विस्फूरत्यादौ हि निष्ठान्तस्य नित्यतयास्थानिवत्त्वेनैव निष्ठात्वस्य वक्तव्य
त्वात् तस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वे तु लस्यानुसारित्वाख्यानादेवोक्तार्थसिद्धिरिति बोध्यं केचित्तु भाष्ये त
स्यानापत्तेत एव मेलाभस्यतत्कार्यस्य च लोकन्यायेनैव सिद्धेः रूपमतिदेशः स्वं रूपमित्येतत्खात् भस
ता हेतोः कार्यं वर्धनस्यादित्युक्तं एवं च स्वं रूपमतिशास्त्राविषये तेन सिद्धिरिति सूचितं एवं चाशास्त्री

ल॰शा॰शे॰ २८

पस्यापिधर्मस्यातिदेशो भवत्येवातिप्रसंगस्तु लस्यानुसारेण क्वचिल्लौकन्यायान्नाश्रयणेन परिह
रणीयोपदिष्टाश्रोतिसंदेहचनकश्चिद्दोषः नपदांतेतिसूत्रे भाष्ये णकं तिरित्युदाहरणं च क्वचित्तद
नाश्रयणे तन्न हि कंपय पत्तेः क्विवृत्तौ लोपेन स्य स्थानिवत्त्वात् दुवद्धि पणिवानादिष्टादचः पूर्वत्वे स्था
निद्वारकेण त्वप्राणेऽत्र दूनस्यादित्यादुः अतएवार्थवत्सूत्रे शेषेः प्रत्ययस्य स्य पर्युदासत्वमेवोक्तं भा
ष्ये तेनत्रप स्ये च कांडे इत्यत्र पूर्वेणैव द्वावेन प्रत्ययांत भिन्नत्वाद्दोषः शंकितो न तु स्वाश्रयाप्रत्ययांतत्वेन
स्थितोद्दोषादिति सूत्रे भाष्येपि अतिदिश्यमानधर्मरुद्धस्वाश्रयकार्याभाव इति स्फुटं तन्नाहि स्थिपरत्व
त्वेयदःथंप्रकृतिवदतिदेशस्याद्यनुत्पत्तिमाशंक्यैवं तर्हि स्थानिदेशिकानां स्वाश्रयाणामनुनिवृत्तेरति
माधायातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयनिष्टेनेवश्यकत्वाभिप्रायेण व्याख्यातं तत्स्वाशंक्यानिर्देशमा
मर्थ्यादिभक्तिरित्युक्तं अपि स्वत्वात्तेचकैयटेस्फुटमेतत् यत्तु गार्ङ्कुटादिसूत्रे भाष्येसन्निदृष्टेऽनित्या
ज्ञाकितीतिपर्युदासाज्जितसस्तीत्यत्र ह्लंताच्चेति कित्वातिदेशेपि अमागममाशंक्य प्रसज्यप्रतिषेधा

श्रयणेन समाहितं तन्नु वार्तिककृदुक्तमुपायांतरं वोध्यं अनत्विधावितिविधिग्रहणादलाश्रयेवि
धाविस्पर्शात्तयत्रविधेः शब्दतः स्थानिस्थान्यवयवान्यतरत्वरूपधर्मवत्त्वेन तस्मात्स्यतस्मिन्नदादी
त्यादिप्रकारेण विशेष्यतया विशेषणतया वा आश्रयणं तत्र निषेधः अहोरत्नेन घोर्घुभ्यां करुषः प्र
ठयेत्युदाहरणानि शास्त्रतरत्रकोरथहादित्यादौ विट्दृ इति सिध्यतिदीर्घविधावत्र चेठ इति समुदायाश्र
यणात् अन्यथाटस्यानुबंधत्वादिकारस्यैवो भयत्राश्रयणमित्यल्विधित्वस्यात् अत्रालवि विशेषणाति
देशोपि अन्यथाद्रादेरपि त्कः सत्त्वात्तवलादित्वस्यतद्विशेषधर्मत्वात् उपस्थितधर्मस्य व्यापकधर्मस्य
विधेयाकांक्षाप्रणेसतितदतिरिक्तविशेषग्रहणेमानाभाव इत्येतआयमलवे नसामान्यातिदेशो विशे
विशेषातिदेशेन सिद्धे विशेषणतयालाश्रयेणेनिषेधइत्येतत्स्वज्ञापकस्यानल इत्येव सिद्धेकृतेन सं
विधिग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात् हलादिकित्त्वमिन्नकेत्वप्रतिषेधकानल्पपीतिलिंगाच्च अनुबंधकार्य
त्वेनल्विधावितिनिषेधो न अनुबंधानामनेकांतत्वेपिविधिग्रहणेन तेषामलत्वव्यवहाराभावज्ञापनात्

कौं नत्वान् । १९

वत्वं क्षिध्यति। अतङ्वचङ्-परनि
८

ल.श.शे. नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापयतीभाष्ये ऽल्विधावप्राप्त्याभावबोधनद्वारेतिशेषः एतेनेदं हि नित्यमा
३९ ह्लिः दिहलः श्नश्चेति सूत्रे भाष्येन बाध्यया सुटोरि ह्वनाल्लि दादेशादि तौ नेनिज्ञार्थमनइत्युक्तं द्वितीयेना
रोदि ल्वस्य सानुबंधकादेशत्वकार्याभावज्ञापकतोक्ता निवाद्यादेशेषु पित्वासिद्धाद्र्विति च ज्ञापकं ञ्यतो
शानचः शित्वस्य सार्वधातुकादेशेऽनुबंधास्थानिवत्त्वज्ञापकत्वमुक्तं उक्तरूपदोषेरिवद्र्विति च अन्यथान
ल्विधाविति निषेधेन तत्प्राप्त्या ज्ञापकत्वासंगतिः तिवाद्याद्यादेशेषु वित्वाद्यसिद्धिश्चेत्यर्थवादोऽयं अ
न्यत्र आदेशग्रहणमनुवर्त्तते तेन तदनुरोधात्परत्वात्स्थानवृषोपरमिन्निपादेशविशेषणं तदाह आ
निमित्तत्यादि अचेत्यादेश इत्यर्थः तेन मरुत्त मा च ये मा रयती त्यादौ वृद्धिः अत्र सूत्रे च योगो योपृस्थानि
कारत्यर्थः नतु सूत्रे स्थानित्वेनोपात्ता वृस्थानिक इत्यर्थस्तेन णिलोपादेरनेनस्थानिर्ह्वि स्वरूपे तातनि
चिन्त्रवीवृदित्यादि सिद्ध्यर्थौ निषेधः सार्थकः परस्मिन्निति किं युवजानिर्वैयाघ्रपद्यः निरूढेः स्थानिव ल.श.
त्वेन यलोपो नेस्यादिति पूर्वविधाविति किं मैधेयः नियूर्वा द्यूअः क्विपस्यये आलोलोपेनस्यस्थानिवद्भा ३९
अच इति किं। भाग ग्वाम् लोपस्य स्थानिवत्त्वा ल्लोस्वस्येति तुङ् स्यात् २

न

वाभ्यन्तरव्यपदेशविरोधात्तथाप्ययघत्वनिरन्नौठगनापन्नेरितिदिक् अत्र स्थानिनि सतिपद्भवति
तदादेशेपिभवति स्थानि निपत्र भवति तदादेशेपिनेति भावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशः तत्रत्रभावो
दाहरणं निगाल्यते इति अभावोदाहरणं पटयतीत्यादि स्थानिनिमित्तकं भवत्यादेशनिमित्तकं नेति च
तदर्थः लघूपधत्वसंपादनद्वारा लोपनिमित्तकाहृद्धि रित्याद्युः स्थानिमूलाद चइति। सूत्रेऽत्र वरणाद्वा
ख्यानात् तस्यैव पूर्वत्वेविधित्वमिति भावः पूर्वविधावित्यस्य पूर्वविधावित्यस्य पूर्वसंबंधि न्येव शास्त्रविधेय
त्वेथेद्रत्यर्थे लेन पूर्वपरयोर्विधौन तेना रत्युरित्यादौ क्त्वस्तु तामिति गुणस्य सवर्णादीर्घतस्थानिवत्त्वे
वत्तत्रो पूर्वविधिश ह्वेत्तत्रमेकस्यो क्तोर्थः हितापिभावेकिः संबंधसामान्यषष्ठ्ये पूर्वशब्दे न समासः
विधिभावः पूर्वसंबंधिभवेतत्तस्यितोस्थानिवदित्यर्थः अत एवैनेयइत्यादौ यस्येति चेति लोपे तस्य स्था
निवत्वात्से निवृत्तिरोग शिष्टन्यायप्राप्तनिवृत्ति प्रतिवंधेनकाराश्रितेः अत एव नपटोतत्सूत्रेपचेद्राण्यो देव
तास्य पदेदुइति लुकिनस्थानिवदित्यस्योदाहरणं दत्तंभाष्येऽन्यथा तत्पूर्वत्वेनहष्टस्य संबंधिनः कस्य

ल.शे. चिद्द्विषेयस्याभावात्स्थानिवत्त्वप्राप्तिरेवेति तदसंगतिः स्पष्टैव प्रकृतसूत्रेऽपि भाष्ये कर्मसाधनस्यवि
४० धिशब्दस्योपादानेन सर्वमिदं संगृहीतमिति भावसाधनो विज्ञास्यते पूर्वत्वविधाने पूर्वत्वभावे प्रति
स्थानिवदिति उक्तेः तत्र भावसाधनत्वस्य सोपपत्तिकः पूर्वत्वं च पदवद्धिता व्यवहितसाधारणो ऽव्यवहितग्र
हणोभावाभावात्स्वरेनिषेधा इत्यनेन परत्वनिमित्तकं द्वित्वं तेन द्वित्वनिषेधे स्थानिवत्त्वप्राप्तिः न च दीर्घे अ
त्र द्वित्वं पनसवर्णादिग्रहणं निषिद्धं तत्स्थानिदेशानां त्रिपादामपि प्रवृत्तिर्बोधनार्थं तेन रामरत्नादौ वि
सर्गादिसिद्धिः अत्र विधिशब्दो भावसाधनः पदं तेन पञ्चोत्तरशब्दस्य भावपदवाची कर्मपदस्य समासः तेनैव दो
बेत-तदोरि यत्वसत्वात्यादौ तिसृलोपो न रुणः शतीकरूपं तत्परणः स्थानिवत्त्वाद्युत्वे पनस्यानिवत्त्वं सूत्रेण निषेधा
त्स्पष्टं चेदं भाष्ये इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं अत्र यदेतत् इति सप्तमीसमासो भाष्ये उक्तः तेन पत्वास
त्वापरपदस्याजादेशस्यैवानेन स्थानिवत्त्वनिषेधः इति वेतस्त्वानित्यादौ न दोषः न चैवमपि पूर्वत्रासिद्धे
इत्यत्र पदच्छेदभावपक्षविधायकातिरिक्तस्यैव ऽचैस्थादिकस्य ग्रहणात् अत एव मद्धिकानित्यत्र तस्याल्ले एमः ४०
ए र्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदितिसूत्रं तु वरे ऽयर्थेनि ऽतइत्यर्थेन तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधः व्यावृत्तिपरभाष्यप्रामाण्येन
निषेधो

नसूत्रेऽजशप्रदेशस्य तांत्रशिक्षस्यैव ग्रहणं परस्य निर्दिष्टस्यैव ग्रहणोचित्यात् कार्ये कालपक्षेऽपि त्रि
पाद्यामेतदंगपरिभाषानपवृत्तत इति स्थानेऽ इति ततयास्य सिद्धिः गोचेत्यादौ गतिकारकोपपदा
नामित्यस्य नित्यत्वेन सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासः उत्तरपदत्वे च निवृत्त्यपलक्षणपदनिषेध्यमुपत्या
सत्योत्तरपदस्य कार्यित्वे एवेति न दोषः परेऽस्मिपरत्वयोग्योपलक्षणे वा अत्रैवं भाष्यमपि मानं अत्र
परत्वभाववन्नवादिसाधकः पुत्रिवंधकम्पु स्थानिवद्भावो निषिध्यते क्विनिगमनाविरहात् एतस्मात्रभा
ष्यकर्मेऽर्गिगितिः स्याद्यिसूत्रभाष्ये पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवश्यपक्षेऽपलोपत्वादीर्घग्रहणवर्जं द्विर्वच
३ नादिप्रत्याख्यानमिति लभ्यते निषेधइत्यद्विर्वचनयोर्णत्वं त्रासिद्धे इति निषेधाद्विति भावः इकारौकार
इति स्थानेन आंतर्यादिति भावः अदर्शने स्थानेऽ इति वर्णतेपसंगोसमीतितदर्थत्वदा हपसतो स्येति आ
स्वनोर्थतोऽर्थेन स्पष्टप्रसक्तो त्वात्रणास्य लोपविधाने ननस्य तस्मिन विषये तुल्यत्वेऽनेवान्याख्याने प्रत्यय
लक्षणार्थमिति वाच्यं अर्थस्यैषा संज्ञा व्याख्यानात् यन्तु प्रसक्तस्येति किंयामेतिष्ठतीत्यादौ त्यपलो
वेतिभावः। अत्र दर्शनसामान्ये तत्र नान स्यावर्जनीयत्वेन तत्साम्यग्रन्तर्गत्वात् त्वान्करणकृतास
न्नानिषिध्यते। न त्र अत्यपलोपे शास्त्रतोऽऽ२

ल.श.शे. ४१ पइतिपंचम्यायत्नेः अलिचात्रलपोदर्शने। शाब्दतोर्थतश्च ननन्तसन्निधिरितिनदोषइतितन्न।
तेनपत्तासत्त्वात्स्वेतार्थकमधिकरणयोरेवपंचमीविधानेनतस्याप्राप्तेः तथेनुअत्सेवार्थतो
ऽप्येतत्स्पष्टसन्निः तस्मात्रपुरस्त्रात्वि यो दर्शनसत्वेनपत्त्यपलस्रोणनगुणापत्तिर्दोषः कृत्वत्स्ये
नपक्षत्वात्पलकत्रत्रैवपक्षकतिंविनातिदेशतः कृत्यपज्ञानसत्वेनब्धिचात्ततदास्येपासंभवात् इतिदिक्
इतिपक्षेइतिविनिगमनाविरहादितिभावः। इत्वस्यैत्रेपादिकत्वात्तत्रनयणोवहिरंगासिद्धत्वं। अत
एवदध्यत्रेतिभाष्येउदात्तनेधकारपकारयोरितितेनविसर्गादिद्वित्वेनाधिकतोपिनस्तत्वतिः द्विधमिति
द्विधत्वेपक्षिवायांवोध्यं एकस्याऽकृतेषुरितिः प्रयोगोनद्वितीयस्याभविष्यतीतिकृत्वानुप्रयु
ज्यतइतिसूत्रभाष्योक्तन्यायेनेकस्यद्वित्वेपास्यतद्भावोनुष्ठितइतिनवाच्यं। सार्थकानेकविषये
तन्यायप्रवृत्तेः। पत्रास्माकृतिकारलेनिन्तार्थत्वसमाधनानद्विषयताच्च। हलोयमांयमिलो एम.
पेद्वित्वाभावेचैतदेवरूपं। नादिन्याः। परोनुनासिकस्वतोपरइतिवर्ण्नेपुत्रशब्दस्यैवयवप्रषा। ४१

आदिनीशब्देपरइतिवृषाधान्याद्यरएवविशेषणं। सूत्रे आदिनीतिख्यातानुकरणंलुप्तसप्तमीकं
अत एवतत्परे चेत्यस्यादिनीशब्दोयस्मात्परस्तत्रपरेइत्यर्थं हरदत्तो व्याख्यात्। अहोनोमाधवोप्येव
मेव। ईदृशाक्रोशस्यश्रीघेवदर्शनाच्च। आक्रोशेनिंदातदाहपुत्रादिनीति। तादृशाक्रोशस्यश्रीघ्रे
वदर्शनादाह। पुत्रहतीति अनचिचेतिसिद्धेपुत्रस्यक्षातेवतद्राधयोरेवाक्रोशएवेतिनियमार्थ
मिदं संयुक्तेष्विति। चिषमतिप्विति सूत्रेवर्णानांसज्ञातीयानामेवग्रहणंपरस्यरस्याहचेर्षान्तनचत
याचःसंभवतिअतएवाचोरहाभ्यामितिसार्थकं। निर्धारणेसप्तमी। अचइत्यनुवर्तनेत्रिप्रभृति
संयुक्तवर्णमध्येचःपरस्परोहूवानस्तइत्यर्थः तेनेन्द्रःएष्ट्रमित्यत्रनकारषकारयोःप्राप्तद्वित्वस्यैव
निषेधविकल्पः अनचिचसर्वत्रशाकल्यस्येत्येवसिद्धेइदंसूत्रद्वयंविकल्पस्यमतभेदप्राप्तव्यवस्था
वोधनार्थमितिबोध्यं यरोनुनासिकइत्यत्रोवत्यनुहत्यानचीत्येवसिद्धेतुसूत्रेत्रयमपितथेतिबोध्यं
अवोऽशःअपइतिकृततत्रोणानाडूरहाभ्यांसंवध्यते। तस्मादित्युत्तरस्येत्येतदुभयमाहायःपराभ्या

ध्या

ल.शब्दे मिति॰ वायमीतिम्॰ योहद्गलतोन्यतरेस्यामित्यनुवृत्तेरिति भावः॰ दीर्घाद्वाचार्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्य प
४२ यि॰ वायद्यंतस्य तोर्लि॰ उद्स्याः स्यपो हो॥ शश्छोटीति षट्स्तुश्चीपाठोत्तरं लोंजग्रस्तशि॰ अम्पासे चर्च॰ ख
रि च वावसाने॰ अणोप्रगृह्यस्येति पर्यस्तु आ॰ पाठ इति भाष्यसंमतपाठः अप्यपीपाठेनुवावसानेइत्यतोनुवृ
त्तिर्वोध्यास्पष्टं चास्य वैकल्पिकत्वं लण्सूत्रे भाष्ये॰ आदित्यइति आदित्यश्च ह्यादेश्चार्थ एषां तादेवता
र्थेण्यः यस्येति चेत्यलोपे नेन यलोपः आपत्यस्येति तु न॰ आपत्यत्वाभावात्॰ हलइति किं॰ शप्या अम्मा
मिति किं॰ आर्सीत्॰ यमीति किं॰ राम्नाम्ना॰ एवीय॰ इ[illegible] वो वियणयवायावः अवावो
यिप्रत्यये इति सूत्रेयिन्तु मुचितमित्याहुः॰ पश्यासे स्यस्त्रलेषमर्थमाह क्रमादिति॰ उदात्तादिगुणयुक्ता
नामन्यगुणकत्वाद्वन्तिल स्थानेन्तरतमपरिभाषयावोध्या एतदेवाभिप्रेत्य पश्यासे स्यस्त्रे भाष्ये प्रकृते
सूत्रे स्थानेन्तमसूत्रे च अवर्णस्योकारसंवृतावर्णस्य संवृतावर्णो विवृतावर्णस्य विवृतावर्ण इति॰ एतद्ग
वाप्राप्यमाणे पन॰ औरित्यत्र॰ एओ॰ इत्यनयोरेकारांशे संवृतत्वे इतरांशे विवृतत्वे तदुपरागात्वसंवृ एम॰ ४२

वृतो विभक्तिविपरिणामेन वक्ते तत्स्य स्थग्रहणं॰ ऐं औ इत्यनयो स्वकारांशे विवृतत्वमेव नैवोध्यं
तस्य लो॰ उपदेशेजित्यतइदित्यनुवृत्त॰ विभक्तिविपरिणामेन च सिद्धेन स्यग्रहणं सर्वलोपार्थं तेन गिरु
दुनामेत्यस्य लोपो नत्वानर्थके इति परिभाषा तु भाष्येप्रत्याख्यातैवेति दिक्॰ न भवतीति फलाभावादिति
भावः॰ वांतो॰ य्येनविधिरित्यस्यापवाद अतपान स्मात्रुइवीत्याद्यर्थमावश्यकपाद्वाच तिकाय स्मिन्विधि
लवादावलग्रहणमिति वार्तिककृद्गुरुपरिभाषयालम्प्समर्थमाह यकारादाविति॰ ओदैतो र्गेति॰ ओरै
तोरिति वक्तव्यमिति वार्तिकमलाघवाख्यानादिति भावः॰ स्वर्णसू त्रैवोत्तौ प्रतितयोरेवस्यान्निर्णयादिति
स्यानेन्तरतमसूत्रस्य कैपद्योक्तं तु नयुक्तं॰ वांतज्ञानापसूत्रयर्यालोचनस्यावश्यकत्वेपि न द्वाक्यार्थप
र्यालोचनेमानाभावात् पश्यासे स्यसूत्रसहकारेण वोधोत्तरं तयोस्तत्वनिर्णयात्॰ अंतरतमपरिभाष
यानिर्वाहेतुलक्ष्यपर्यालोचनकालेतन्निर्णये अनएव स्वर्णसूत्रे स्यानिविशेषलाभोपश्यासेऽयस्संवंधा
दिहेतुनिमित्ताभावान्न आभामावइतिषष्ठीप्रकृतसूत्रे कैयटः ग्यमितिमत्वाद्लोपो न॰ यीति किं॰ गोभ्यां

ल.श.शे. षस्येति किं गोमान् । नन्वनुगमन्निरित्यत्र वस्य हलि सर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्येति वा लोपः स्यादत आह
४३ वोन इत्यत्रेति । न च विशेषविहितेन कार्यित्वेन लोपे वस्य निमित्तत्वबाधः इति वाच्यं निमित्तत्वानाक्रान्ते
विषये कार्यित्वस्य चारितार्थ्यात् तत्र कौ ऽसिद्धमित्याद्यनवकाशविषयो विधेयविषयत्वे नियमस्थेन
द्विते षत्वामिति सूत्रेऽर्थद्वु । धायके च भाष्ये अन्त्येऽत्तरयोर्विग्रहेण विशेषासंप्रयास्त्रित्यग्रहणमर्थकं
पासमभिहारे च नैते ष्वोपदेशभवितव्यमिति भाष्ये चेन विशेषासंप्रत्ययादित्यनुक्त्यानेन्मस्य धातोः
कौ ऽसिद्धमित्याद्येनासिद्धविशेषासंप्रस्य यद्देत्सनुकर्षकच कारवैयर्थ्यापत्तिः । निरूपयिष्यते चेदं यङ् ।
ते । तस्य च वाप्रिके नुहृत्याप्रमो श्रयमाणवकारान्तस्यादेश इत्यर्थः सत्रेनुनफलं गम्यादौ मत्वेन वोन्तस्य
पदत्वाभावात्स्वे स्वत एव तदभावाल्लोपाप्राप्तेः गोशब्दादिभ्यः कात्तादाथिनः कोरिति नियमेन पू
र्वस्य पदत्वाभावात् एवं तर्हि वात्रि वात्रि क एव प्रश्लेष उचित इत्याशयेनाह षकारादेति । लोपो व्योरिति रामः
सूत्रे वकारप्रत्याख्याने नुज्ञो किको दाहरणाभावेन तदर्थं न पावोध्यं । अत एवेको गुणा इति सूत्रे तालो ४३

तस्येत्यत्र लुप्तनिर्दिष्टो वकार इत्युक्तं भाष्ये शास्त्रीयतौ त्रप्रयोगार्थं तद्विनित दाशफः न चैवं विघ्न
वेरत्यादौ तस्य लोप इति दुर्वारं गव्यूताव चारणस्य चारितार्थ्यादिति वाच्यं । गवि च युक्ते इत्यादि निर्देश
वारणात् । परेतु साप्तमीपस्युक्तिरिति न वकारप्रश्लेषो लोपेनोचितः किं च षद्रसि सर्वविधानां व्यवस्थि
तत्वात्र व लोपप्रसक्तिः स्वत्र त्येगव्यूतौ । अध्वपरिमाणे पिसंज्ञाशब्दो येन तत्संज्ञात्वमंगापन्नेन च लोपः
यथा रघुनाथेति संज्ञाशब्दे नित्यस्यापि णत्वस्याभावः सर्वनामशब्देन त्वाशंकानुत्पत्तिस्संज्ञि विशे
षेष्वाधुनिकविनियोगात् शास्त्रानुसारिशब्दस्यैव विनियोग उचित इत्यभिप्रायेण निरूपितं चैतत्स
र्वादिसूत्रे भाष्यप्रदीपोद्योते इत्याहुः निरूपयिष्यते चेदं प्रथमपदान्तसंज्ञायामिति सूत्रे धातोस्व धातो
रित्यस्याभावे प्रातिपदिकमात्रविषयो नियमः स्यात्त्र्याद्यग्रव्यमित्यत्र न स्यात् ओपत इत्यत्र वस्या
न्त तदभावे सामान्यतो नियमाप्रादन्तेनुयोगविभागे वकारवैयर्थ्यापत्तेरयुक्तं । तन्निमित्तस्य चेह्याता
रेवेति नियमेवाभ्यासिन्द्रेल्लहारगणाय वकारः लव्यमित्यादि अत्र गुणवृध्योर्यजणपत्निमित्तक

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

ल॰श॰शे॰ ४४ त्वेनैवोपादित्वस्य निमित्तकत्वात् तन्निमित्तस्येति किमिति सूत्रमेव किमर्थमिति चेच्छ्रूयत इत्येवेन
ःकर्मणि लटि यकि यणादित्वात्संप्रसारणे कृत्स्नादेर्निर्देश्यार्थ आरुणः सहायाद्गुणः नथानुलोपसूत्रे भाष्य
ऽत्राबहिर्भूतधात्वुपसर्गकार्यस्य बहिरंगत्वाद्वृत्तादेशो गुणेऽसिद्धत्वस्य चेण्हत्रोपनेति तस्मादे
वकर्मणि लट् आरुणमेहढि शेषं पूर्ववत् सम्यक् स्निस्मपेति ज्ञत यद्यत्न यौरेवग्रहणं ननु सी
घ्रहिंसायां स्नैक्लीस्येरस्य न यौर्व्याख्यानान्नात एवक्षि स्पोरेवेचइति भाष्येउक्तं तस्मैधेति कृपा
र्थवत्त्वात्रिक्रस्य इति ति पास्त्व तस्यैर्थोव्याख्याना तगुणाभूतस्यापि तदाय णमर्शः कयार्थत्वं वष
लोपधानत्वं तदर्थ इति विशेषणमिन्द्राहक्रेतार इति यो यत्नामात्रग्रहणेत्वव्यावर्त्यं तस्मादि
तिभावः केचित्तु स्त्रीयं धात्वादिद्वत्वाय त्रते कत्वग्रहणं तत्रैवान्यं कृष्ण यत्रतु स्वयं दृष्टं त्वापर
कीयधात्वादिग्रहणं तत्रधात्वेकेयं दृष्टे तु न कृष्ण त्वं नापि केपत्वं किंतु धात्वादेरेव शक्तिस्वभा राम॰
वात् भाष्यस्वरसोऽप्येवमेवेत्याहुः लोपः शा॰ ओमङोः घो पूर्वस्येत्यशाति चानुवर्तते तत्रौकारेणे वो ४४

तोगर्भस्येति वाधकमित्याशयेनाहावर्णपूर्वयोरिति व्योरित्युत्तु इत्रादपि वर्णसमाम्नाये यकार
स्यपाक्याठात्क्रमेणाहृ य वयोरिति सत्तस्मात् आचष्ट इत्यादि भाष्ययोगाद त्रेणोरित्यस्यासंबंधः इदंस
त्रं लघुप्रयत्नेनाशाकटायनमतेनयोर्विधिनिशाकल्यमते तदभावाति आवर्णो तिकिं गौ यंत्र पदांते
यो किं हरयेश्राशिकिं हत्स्वं देशोऽतिहस्ववीः क्विशत माच षेइति एपत्वाद्धिवाहत्स्वकरोति क्विपि तूटस्या
त्वविधित्रिमित्तकोलोपोवोरिति लोपस्तु न हि लोपविलोपयोः स्थानिवत्वात् प्रातिपदिकान्तत्वाज्जुस्
त्यापदत्वाभावेन पदस्याङ्गादेशाभावेन च लोपस्य पदचाभाव यत्वाभावेन च न पदान्तेतिनिषेधाप्र
हत्तेः एतेन कनिमित्तको वलोपोत्र टवोऽसुपपा स्ते किंच स्थानिवत्वनिषेधविनास्य पदान्तत्वासिधात्र
तिषेधाप्रहत्तिः स्थानिवत्वनिषेध ज्ञाने पदांतत्वज्ञानं तन्निर्णये च स्थानिवत्वाभावज्ञानमित्यन्यो न्या
श्रयस्वत्राप्रवृत्तौ वीजमिदं वनपदान्तस्त्वेभाष्ये स्पष्टं नच पदसंज्ञायोऽहि लोपस्य स्थानिवत्वाद्रूस्यप
दांतत्वमेव नास्तीत्यशीतिव्यर्थमितिवाच्यं पूर्वत्रासिद्धीयइतिनिषेधात्माभासात्पदत्वादिना कपरंप

ल.श.शे. रयाणा पूर्वत्रासिद्धपरिभाषायः कस्यचिन्निर्बंधकस्य चातिदेशस्तेन निषेधादिनि केचिन्न यरेतेन पदान्तात्
४५ लोपः सेतीति लोपसूत्रस्थभाष्याद्दुर्स्वादेः न निधानमेव भो भगोरिति सूत्रे ग्रहणमनर्थकम
न्यत्राभावादिति वार्त्तिकाद्यशोस्त्रे नन्निमित्तकार्यकारित्वे भाष्यादिति तदर्थः न स्यन्यत्र हल्सीति
लघाख्याने भाष्ये हृग्रहणमुपलक्षणं एतदाशयम ज्ञानानेनैकदेशिनोक्तार्थं हलि सर्वेषामिति
सूत्रस्य प्रकारान्तरेणाभ्रदितिउक्तं अस्यैकदेशयुक्तित्वे लग्नसूत्रस्थोक्तभाष्यविरोधेन स्पष्टमेवैकदेशिप
देशोक्तं अत एवभाष्ये तत्रार्थमित्युक्ता हलि सर्वेषामिति वृपयोत्रनयुक्तं हलि सर्वेषामित्यत्र वकारानि
चत्वैवात्र तद्ग्रहणसमर्थात्रेतन्त्राग्यशाग्रहणस्य प्रयोजनं निमित्तन्नाष्यमेकदेशयुक्तिरेवेत्याहुः कानिसं
तीति वाक्यसंस्कारपक्षे पिपूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वमादायान्तरङ्गाणां पूर्वंबहिरङ्गनि
कारादेः स्यादिभक्त्यादेवः पूर्वत्वं वोध्यं एकाचः गुणवृत्त्यादेर्विधेयसमर्थकत्वेन तत्रैकत्वे संख्यायाविव एम.
क्षणेनोभयोः पूर्वपरयोरेकतात् क्वान्तयैव विधेयान्वयेन चाच्चानयोः प्रत्ययोः करं कुर्वित्यादिन इवो ४५

भयसंवे ध्येकविधेयस्यैवप्रतीतेरेकग्रहणंस्पष्टार्थं अरणुउः स्थानेइतिषष्ठीस्थानेइतिपरिभाषालब्धं
उदाहृत्स्वमितयो यणाइतिवत् स्थानेन्तरतमइत्यतः स्थानेग्रहणमनुवर्त्तते तस्य लक्षणयाप्रसंगावस्था
यामित्यर्थल दाहरणः सनेवतिरपारत्पवय ववाचि नायरशाहेन षत्पर्थं वहुव्रीहिस्तेनास्यावयवला
त्य दागमा इति न्यायेन विशिष्टस्य गुणवृद्धित्वेन ञ्कारस्य गुणवृद्धी अणणाविवनेच इति नियमोपप
त्तिरत एवरदाभ्यामितिसूत्रे यलि चसेदीतिसूत्रे च भाष्ये गुणमवतिवृद्धिर्भवतीतिरेफशिरागुण
वृद्धिसंज्ञकोभिनिर्वर्तते इत्युक्तं उःस्थानेणप्रसज्यमान एव रपरोभवरपरो भवतिपूर्वमक्षेत्रे फ इत्यर्थ
गुणइति के यदः अवयव वत्वेवाचनिकमेव तत्त्वा दृष्टबोधनयर्यवसापि अन्यथा वर्णस्य वर्णोनरावय
वत्वे हलन्ताच्चे ति सूत्रे भाष्योक्तरीत्या संगतं स्यात पंचम्यर्थे वहुव्रीहिणान वयनत्वे नुगुणवृद्धिशब्देना
कारादेरेवरेफपरस्यैतदेकवाक्यतया विधानेस्यात् गुणत्वादिकं त्वकारादिनिष्ठमेवस्यादिसूक्तानि
यमानुपपत्तिः अत एवद्धे त्यादौ हलादिः शेषसिद्धिरप्यासावयवस्येवनादेशेन निष्टनेः एतेनाराम

ल.श.शे नपरत्वं विधीयत इति परास्तेऽत्र नियमानुपपत्तेः। अत्र पक्षे कारपरत्वं फलं परत्वमिति व्यवस्थानु
४६ पपत्तिस्तत्तरे फलवत्त्वाभिकर्मस्योरकपरत्वे लकारवत्त्वाभिकस्य तपरत्वमिति व्यवस्थासंभवात्. तत्रो त
रत्नमादित्यस्यानन्तर इति भावः। रेफादिह्रादेशस्यापि मूर्धादिस्थानत्वात्. तत्र तत्रादेशस्य नेव लपरत्
धार्यं दस्तत्वेनकार्यमिति तुनवाच्यं। आप्तत्वमधामीत भक्तामिद्वित्वादौ दोषापत्तेः। अत्रागम्पूर्वसो प्या
पशास्तृगमिति निर्देशात्। वस्तुतो रवत्ताहागभावेन रपरत्वस्य स्थाने लपर इति पठनीयमिति
लपरत्वस्यापीति तुल्यास्यसूत्रभाष्यात्मप्यते। श्रोतः। रयो ह इत्यतो वा अस्तानेद्रूपतो वा विक
ल्पोनुवर्तते इत्य वर इत्यत्र शेषे भाष्यस्पष्टमिदं। लोपे इति कृ धधातोर्य इति भावः। अस नोतिद्वित्वा
भाव इत्य नुकृष्यते त्रिधमिति त्रिप्रकारत्वं पङ्क्तिपाणिपायेन च द्वित्व मिति पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्ध
मित्यथ्येकेन पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इत्यनेन धातुप्रकारस्य जश्त्व इत्यद्वित्वमिति द्वमसिद्धमिति वाच्यप् एम.
लेविशेषाभावेन तत्र दना दरणात्. नत्थजत्तशस्त्वात्सर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रूपविशेषोस्ति। तदनेन तरं तरं ज ४६

शत्वग्रहणेक्लस्य परिभाषात्वेन फलविशेषे एव ग्रहणे रित्यत्र विस्तरः। पंचमीति। विनिगमकाभा
वादिति भावः। अत एवास्यैव कल्पिकत्वं कस्मैकेति। कस्मिति संधुक्षं त्वं पृथक्करदमिति कश्चुत्तस्येध।
उक्षत्रादेश एव व्याख्यानात्। पंचीति नोदो विशेषणम् ठस्त्वा संभवात्. एषत्वोरिति यो
गं विभज्य तयो रेवेचीति विशेषणस्य भाष्ये कृतत्वाच्च तदाहेतत्पोगविप्रतिरत्रेणोवश्रसिद्धत्वात्
उपैतोसाट्यौ इत्यादि रेचीत्यनेन गतार्थत्वमाशंक्याह। पररूपगुणेति। एत्येधत्योरेङि। पररूप प्रसक्ति
चात्गुणस्येति विवेकः। उपैध तइति अत्रनेत्सर्वादेशः। एसेधत्योरवय वे वीत्ये वंक्रमेणस्त्रागम
र्थात्। अथमेवार्थ इति प्रत्यय लगणसूत्रस्य भाष्यस्वारसः। एवे शब्दे नियरवेनत्यधत्य ठस्थिनिसप्रमीवो
धाप्रषौहरनि प्रष्ठं वह्नतीत्यर्थे वहे पवौ नऊः शास्त्रद्विसंप्रसारणे पूर्वरूपेनेन वृद्धिः श्वेदिध दिति। पो
ल्पिणा कारादौ प्रतिषेध इति वार्तिके एधत्यनुपादानात्तल्वेधतेरभिचारादितिष्टत्रेष्वासान निषि
नमेव। एत्येधत्योरेचीति विशेषणमिति भाष्यस्यैधत्यंशे संभवमात्रेणोपरंजकतया विशेषणमि

ल॰श्श स्याशायइत्याहुः उपैक्षयत इत्यादावमिकृद्धिर्भवत्येव॰ प्रकृतिभागस्यैकपत्वात् किंच एत्येधत्यवयवेची
४७ त्यर्थः एत्यधत्यवयवलस्य गणसूत्रभाष्यसंमत इति अत्र न दोषः पुरस्तादिति पुरस्तादपवादा अनंतरान्विधीन्बा
धंते नोत्तरानिति न्यायः अवर्णं स्वपरश्चिन्वाधनाये भेदेनाऽपेक्षायां प्रथमोपस्थितत्वाधेनाकांक्षा नि
वृत्तिर्हि तद्वांतं आसाधुरेवेति आड्॰ ऊंगरेकादेशस्य पूर्वांतत्वत्रयादि॰ पररूपेणवाधादिति भावः अर्थवृद्ध
णइति अस्यावीक्षे स्वरूपमिति सूत्रेऽप्रक्तं॰ पररूपेणाप्रइति पूर्वधातुः साधनेनयुज्यत इति मि॰ च्वीतादिति भा
वः उपसर्गादृति नपरकरणादुपक्रकारीयतीत्यादौ वासुपीतिनवृद्धिः सोऽयं अभिलक्षन गत्यते त्या त्वा
नात्म आदिस्यवृद्धेनतदंतविधिरित्याह अवर्णतादिति॰ यस्मिन्विधिरितिपरिभाषयाऽच्कारादावित
।पूर्वपरयोस्तयोः समुदाययोरित्याद्यौवर्णायोरेकादेश इत्यर्थः उपसर्गावयवाकारादृत्वावयवे अकारेत
योः पूर्वपरयोर्वृद्धिरित्युचितं गतेरितिउनोक्तं असंपूर्णी त्यादौ दोषात्॰ अंत॰ इह पूर्वपरयोरिति वर्तनै ए॰
तेपथ्यासंरंभंच अंतादित्वश्चाउपस्थितेकादेशस्यानिपरौ पूर्वपरशब्दैचतत्तद्घटितसमुदाययरौः ए ४७

वंच पूर्वस्य परस्यैसमुदायस्यांतादिस्थौ वर्णौ अभ्यां पृथग्गवस्थितताभ्यां पेक्षवहाराः प्राप्तियदिकत्व
स्येवेनत्वप्रत्ययत्वाद्यस्ते कृते एकादेशस्यमर्वेति नतुतद्वर्णमात्रेवृत्तयोऽत्वहृस्वत्वादयइत्यर्थस्तत्कृति
नमाहृयोयमित्यादिः तेनरामाविस्यादौ पराद्विवत्वेनौरित्यस्यसूक्ष्वेपूर्वमांतस्यैकदेशविकृतन्यायेनप्रवृत्ति
त्वेयस्मोहिहितस्मादादितदंतत्वमार्घसमाजयस्लामितिपदत्वसिद्धिः नवर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशात्व
द्वानिरित्यत्रात्वनिवधनऐत्व अपजेइद्रमित्यादौ सवर्णदीर्घश्च न॰ अतएव तुकस्सिद्धवचनेचरितार्थ
मन्यथाधीत्येत्यादावादिवत्वेनहृस्वत्वप्रयुक्तनुकसिद्धेतिद्वैपर्थ्यस्पष्टमेव॰ तदुक्तं वर्णाश्रयेनांतादि
वत्वप्रतिषेधोवक्तव्योनवानोदृप्यातिदेशादिति॰ अंतादिवर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशादितितदर्थः
स्येव सोऽरपेणेत्यादावेकारविशिष्टे एकाजुत्तरपदत्वमर्वेस्यान्निवद्भावेनतुनेतद्वर्णमप्राधान्येनालाभ
परणात॰ किंच एकादेशोवर्णयोरेवस्थानित्वेनसमुदायस्येतिभाईमियइत्यादावेकादेशविशिष्टेधातु
त्वानापत्तिः धातुत्वस्यैकदेशस्यानिधर्मत्वाभावात् आतुमानिकादेशकल्पकवाक्यमंतादिघटित

समुदायघटितसमुदायस्यैकादेशघटितस्यादेशस्तेवनतुप्रत्येकं तयोः स्थानित्वबोधकं तथा सनित्वा
श्रयशब्दस्य स्थानिवत्त्वेन स्वशब्दतया तत्तदीर्घशब्दे ह्रस्वापत्तेः किंचोभयतआश्रयणेनांतादिवत्त्वसं
गताद्भीषादित्वादिसिद्धिः स्थानिवत्त्वेन उभयतआश्रयणे दृष्टत एवान्यथा ऽसंप्रक्तिनिरूप्यस्याप्युभ
यतआश्रयणेऽग्रहणापत्तेरुभयतइत्यादिसिद्धिरितिदिक्॰ मिदं शाद्दितिनच कर्त्रीत्विर्ष्यादौगुण
स्यपरद्वयसंबंधिवर्णाद्व्याश्रितत्वेन बहिरंगत्वाद्रूपाभावेन न विसर्ग इति वाच्यं गुणस्यैवपरद्वयसंबं
धिरेफरूपात्मकवर्णाद्व्याश्रितत्वेन विसर्जस्यापि न त्वात् परनिमित्तकत्वमप्युभयोः समं किंच कार्यका
लपक्षे त्रिपाद्यांतर्हुपस्थितावपि पूर्वंप्रतिपादस्यासिद्धत्वादंतरंगाभावेन पूर्वस्यांतरंगनिरूपितवहिरंग
त्वाभावात्कथं तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनेन ज्ञानयापूर्वस्यासिद्धत्वाद्भावेनतेप्रतिपत्तासिद्धत्वे पूर्वत्रैत्य
नेन वक्तुमशक्यमिति वाच्यं एवं हि द्विनिगमनाविरहादुभयोरप्यप्रहत्तौ विसर्गो दुर्वारः एवं च विरोधात्का
र्यकालपक्षेपि तत्रत्नुपस्थितिरेव त्रिपाद्यांस्थेतांरंगे उचिता अत एव विसर्जनीयस्य सत्वेभाष्ये इमामेवयुक्ति

BHAU DAJI MEMORIAL

मुक्ताऽयुक्तोऽयं परिहारो नवा बहिरंगलक्षणत्वादिति उक्तं एवं च तत्र तत्र वचनान्येव कार्याणि ज्ञापका
नुसरणे वा कर्त्तव्यं अत एव निगाल्पतइत्यादौ ललाघर्षेत स्पदोषइति वचनमेवारब्धं अन्यथांतरंगत्वा
न्णिलोपात्पूर्वं वैकल्पिकलत्वे च अप्रत्र माषवयनीत्यादौ वहिरंगासिद्धत्वेन च सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव न च
नुलस्यानुरोधात्कार्यकालपक्षे उपस्थितयंतांतरंगपरिभाषयानुमानिक्याप्रत्यक्षसिद्धस्यापि एवं त्रैत
स्य बाधइति नत्वलक्षणे कत्वक्षुषामा दरणीय तएवारणितिसत्रेरेफस्यपूर्वांतवत्त्वे विसर्जनीयप्रतिषेधो
वक्तव्यो नार्कुटाद्यर्थमित्युक्तं भाष्ये इति दिक् ॥ उपसर्गाणो वेति॰ तत्वेज्ञायाः क्रियायोगनिमित्तत्वादित्यर्थः य
दर्थक्रियारूपेपाद्ानामत्वपक्षं प्रत्येवोपसर्गत्वमितिभावः प्रकृते च प्रत्यासत्त्याकारादिनिमित्तोपस
र्गग्रहणत्वातः आरूढः प्रर्द्दइत्यत्र न॰ पुनर्हिति॰ प्रकृतेसुत्रे भाष्ये स्फुटमेतन्त्रसंबंधान्नाविति॰ सुवंतप्रकृति
केधातावित्यर्थः कुल्यायस्यसूत्रे उपार्कीरियतीत्यादेरुदाहरणत्वस्य भाष्ये उक्तत्वात्॰ शास्त्रे सुवंतस्य
धातुप्रकृतित्वेनोक्तत्वात् तस्य प्रकृतिकेइति व्याख्यानमेवोचितम् ॥ ऋषभस्य समीपमुपर्षभं तदिच्छति

ल.श.शे. ४९

उपर्षभीयतीत्यत्र तु न वृद्धिः उपेत्यस्यानुपसर्गत्वात् अत्रापि धातोर्विहितत्वनुवर्त्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन
सुप्धातावृषिनवृह्यति भावः आर्षभीयतीति अत्रेशरोचीत्यस्यानुपस्थानसेन यंजनात्परस्यैकस्यानेकस्य वो
च्चारणे विशेषाभावेनाचोरहाभ्यामित्यस्य तद्विधेयस्य वानावश्यकता चिन्ता वाक्यभेदेनेनिर्द्देशत्वोऽस्य
केभाष्ये तु न दृश्यते एवं चेति वार्त्तिकं सूत्रे धातोर्विहितत्वनुवृत्तेन एरर्थं अवधारणं नियमः एचश्चाद्रूस्य घोत्यमर्थ
द्वयमवधारणमसंभवदुपानवस्तुप्राहित्येतयोरंत्यो द्वैवशब्दार्थ इत्यभिप्रेत्य हानवस्थप्राप्तेवेति शे
वभोस्यस्यरस्तुके स्थलसंकीर्णत्वादिना नाभिसंभवत्सवभोजनस्पेतिगम्यते अचोंत्याः अच इति
निर्धारणे षष्ठी अंते भवोंत्यः अंत्यादयोऽगमकत्वादहस्वादिः मातं तं इति मत्तोऽनादागतो मातंडः
अविवक्षयैव परस्पं नन्तुमातंशशं त्याचतकारणकारणं त्यादिष्विसेन्यत्पदार्थो दुर्लभ इति
चेन्न एकस्मिन्नेव समुदायपदप्रत्यारोपेणान्वयबत्वारोपेण च तदुपपत्तेः एतेनन्यरूलकमेववप राम ४९
देशिवदेकस्मिन्निविपठ्यते इत्यलं अन्त्यारोपस्य नाऽत्रोपयोगः शब्दज्ञानानुयायीवस्त्वन्

न्योविकल्प इति पतंजलेस्तु नैरर्थ्याभावेपि विकल्पात्मकं ज्ञानमत्र तदपि लस्यानुरोधात् अत्र प
रस्परूपयोगाविरोध्यं यतं जलिरितितु अंजलेः पतित इति अत्रे मध्यस्थसकारादित्वात्समासेन तत्रैव नियातन्ना
दितशब्दस्य लोपे शषोदरादित्वाद्वा तद्धोपे साधुर्गोनर्द्दीरोकस्य चिद्दर्शी अंजलेः संध्याकारणसमये पतित इत्ये
तित्यात् ओत्वोष्ठयोः अत्र समर्थपरिभाषा नोपतिष्ठते समासे गुलेः संग इत्यादौ समासश्च ह्येगोनपदविधि
रिति सूत्रभाष्ये न च पदत्वेन सुवतत्वेन वा यत्र सा स्यादुद्देश्यता जैवमात्र परिभाषावृत्तिस्त्वीकरणात् ओत्वो
ष्ठादिमात्रस्य पदत्वाभावात् अवर्णादोत्वोष्ठयोरविहितद्धघटितसमास इत्यर्थो द्वैत्योष्ठोवः स्मतः इति प्रयोगसि
द्धिः अस्यथापत्यायाः स्थौत्वोपाधुत्रात् पदकसमास एव दृष्टस्यापत्तौ नदस्याति स्येष्ठ [illegible] ओत्तुर्विडालः ओमाको
अत्रेऽ इति नानुवर्त्तते नैव पदर्थकारणसह अपभ्रशाद्रस्य समासेः घ्यर्षभ इत्यत्र पररूपेण प्रर्षभसिद्धिः न चा
त्रपरत्वादीर्घप्रसंगः प्रतिपदविधित्वेन निरवकाशत्वेन तस्य बाधकत्वे प्रयोजकमिदं च मध्येपवादन्यायेना
वेहित्यादौ हृद्वेषं बाधकं स्यादिति वाच्यं लस्यानुरोधेनात्र बाध्यसामान्यचिंताश्रयणात् अस्यत्रप्रतिप

ल॰श॰शे॰ ५० दविधित्वस्य बलवत्त्वे प्रयोजकत्वादर्शनेन परदीर्घात्पूर्वं परत्वप्रवृत्तेश्च । आं ध्वक्क शा हा थौं ध्वने रिति । अवि
धमानकत्वादिशः ह्रस्येत्यर्थः तस्य चाष्टधेनुकरणे एवं संभवतीत्याह अनुकरणस्येति । अत्रालौकिकस्येति न
पुंवद्वेन नानर्थकत्वनिषेधात् अम्रेडितस्येवेतिवत् अम्रेडितस्यानाम्राडः अत इति किं वटाणितित्तना म्रे
डित । अव्यक्तानुकरणस्येत्यतरे निच वक्ष्यते । अव्यक्तानुकरणवयवीभूतामेडितार्थवाधश्चस्येत्यर्थः नाम्रेडि व
स्यत तैस्त्वेति नस्त्रितं वैचित्र्यार्थफलकल्पनाभिनिवेशस्त्वनपेक्षो भाष्यानुक्तेः अत एव तत्रदर्शितेतद्वेतिस
त्वेहि स्त्रित्यग्रहणप्रमादकृत माचार्यस्येति भाष्ये उक्तं लाघवानवधानेलसणे प्रमादप्रमाद इति केयटः
एतत्तद्वधाते कृतत्वनवधानमिति तु भाष्यकृदुक्तप्रयोजनेत्र न वधानमन्यत्रान्यदिति निर्णयेनानुशासो
भावाद्वैतद्याप्तिराख्या बहुलवचनादिति तत्परं । अवयवावि परशब्दयोगे तद्वयकात्वस्य तस्य न
ग्रहणस्यार्थद्वैत्यनुवर्त्यपष्ट्यावपरिणामेन सिद्धेः अन्यद्दिकृतपरस्परतुन संज्ञा अष्टमे सर्वस्येत्येत शम॰
त्वकारणे संज्ञाकरणात्फलोकः अत ग्रहणे कृतीति निह सर्वस्य वोपकारकतया वपकरणे तस्त्येव ५०

: एतेन अदित्यच्चैव ले स्वउचित इत्यपास्तं । अफलोः सावर्ण्यनिषेधाद्राहचिकिमिति । अनिष्पन्नेति । नाम
लाविति सूत्रविषयनिर्णयेऽपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः पसवर्णपरत्वाअनिर्णयोक्तरं तावतांग्रहण
स्यग्रहणकशास्त्रवोध्यतये तद्बोधकालेग्रहणकशास्त्रस्यानावृहृणवोधकत्वानिष्पन्नेरित्यर्थः सूत्रस्थस
वर्णपदानुवृत्तिमभिप्रेत्याह अनिसवर्ण इति तस्कलेदध्युकारादावनदवृत्तिः एतद्विधेययोरर्द्व उणसूत्रेनेन
रेफ शादद्वैनेनतयोः स्थानेप्लुतसिद्धिसंपापुनरपरत्वे । द्विमात्रमिति अत एवाकः सवर्णे इत्यनेनैव ऋका
रद्दपस्यस्थानेरेफद्दयवत्त्वात्पगुणकृतांतयेणकदाचिद्रेफद्वयगर्भस्यविहितत्वात्तयेणकदाचिद्विश्त
स्य लकारे लकारवत्त्वात् तयेणकदाचिद्विलकारस्यकदाचिद्विश्तत्वसाम्येनरेफवत्त्वासाम्येनचतादृशस्य ऋ
कारस्यसिध्याविकल्पफलसिद्धिमाश्रित्यैतद्वचनद्वयं तुल्यास्येतिसूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातं । द्वौरेफाविति । अत्रा
पिनंदेवभाष्यमानेद्विरेफत्वे हिरेफद्वयवतिस्थानिन्ययं लकारवत्त्वपरइतिव्यवस्थासिध्यति । अभित इति
द्वौरेफाविस्पनुषज्यते तेनद्वित्वीयांतेअभितः पदयोगात् । ए ओ ऽऽ । सूत्रे भाष्ये मात्रणामित्यादेरणत्वादिति

ल·श·शे ऽप्यर्थमवश्यमंगीकर्त्तव्ये वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति पक्षे ऋ लृ परवद्भावे चातरनीत्यादौ नुगेल्
५१ वर्ज्जलक्षणऋकारांशेकार्यादौ रीङिति नुग्विधानसामर्थ्यात्परकरणसामर्थ्यान्नौवच इति सत्रस्थनोऽग्र
हणसामर्थ्येमेतेनातिमासमानेषु वर्णावयवेषु अवयवसदृशत्वेन वर्णत्वकार्याभावज्ञापनेह्र
पसमानस्य च करणवत्प्रागक्तमित्यञ्चरो र्णस्यनत्लकारइत्यादौ तोलीत्यस्य चेशंकासमाधानाक
रणेन यत्न ह्रूफल्पं मन्ञ्कीति ह्रपवारह इत्यस्य भाष्येणवेत्क लृक्तस्त्रस्थयोरर्धमात्राम्यागस्यामितः स्व
न्नत्वेन तस्यैवोचितत्वादिति भावः दौलकारविनि ह्रलृ हयवत्सर्वसाहचर्यादिति भावः अत्र ह्रस्व ऋका
रह्रपस्थानिकैकादेशेऽवर्णस्य साधुत्वं ह्रस्व ऋकारलृकारस्थानिकैकादेशएवोन्तरस्य साधुत्वमत ए
वलृतिन ऋकारोनाप्यतिलकारः अतएव वार्त्तिके ऋतीतितपरकरणमुत्तरवार्त्तिके लृतीति च चरितार्थे
तुल्यास्यसत्रे भाष्ये पदेतद्दीतिष्टतद्वत्तइति वस्वामीत्येतद्वचनाश्रयणेन ऋ लृवर्णयोः सावर्ण्येन कार्य एम·
मितिचसंगच्छते· उपस्थितेरेफाग्रपत्वेगोमानाभावादोषस्पृशविमोविहितत्वेहिविहित ऋकारल् ५१

कारभ्यामनयोरपिग्रहणे कः सवर्णेइत्यनेनैव सिद्धे वार्त्तिके ऋ दृ हुलग्रहणं घटितेन्यासंकृतवान्
स्यैवपर्यापन्नेः ए३ः य· प· रोतान्किं भवति· सर्वत्रवि· प्रकृत्यांतइति सत्रात्प्रकृत्येत्यनुवर्त्तते· प्रकृतिशब्दो
त्रस्वभाववाचीदुस्सनाप्रकृतिरित्यादौतथादर्शनात्प्रकृत्यास्वभावेनावस्थानमित्यर्थः अतएव प्रकृ
तिभावेनपूर्वरूपेणाप्ययादय इतिभावः नांतःपादमितिपाठेत्वनेन सूत्रेण गोशब्दस्य यस्तान्तेनत्रेतिभा
ष्यानेन नांतःपादमित्यनेनैव पूर्वत्वादिके विकल्पेन निषिध्यत इति बोध्यं· अवङ्· स्फोटायनस्य सस्फो
टायनिपादकइत्यर्थः स्फोटायनस्येतिपाठेन दाटित्वेकल्पं· स्फोटायनोवदः स्मृतीन्स्मृतद्भावस्येतिस्प
त्यं तदनुसंधानद्वारेण न विकल्पो बोध्यः निष्टमिति अत एव इति सामर्थ्याच्चित्यमिति भाष्याद्बहुकं
गवाग्रमिति संनिपातपरिभाषायाअनित्यत्वाद्दीर्घ इति बोध्यं· व्यवस्थितेति देवत्रा तो गत्वे अग्राहइति योगे
चसद्विधिःसिद्धत्वे न विभाष्येते गवाक्षः संज्ञितत्वात्सत्वेन प्राणवयवेनेतिशास्त्रीरिति सूत्रेभाष्येस्पष्टं अ
थोपेक्षणोइति सूत्रे अग्रादग्र्यान्निविहरेत्यत्रएतद्वात्यर्थेवार्त्तिके ऋ दृहुलग्रहणघटितेन्यासंकृतवान्

ल॰श॰शे॰ तत्प्रत्याख्यानायभाष्येकृतेनविभाषेतियोगविभागेनास्यव्यवस्थितविभाषात्वंध्वनितंतथा॰अजेर्व्यघञपोरिति
५२ वव्यवस्थितभाषेति॰अजेर्वीतिसूत्रेभाष्येस्पष्टंनव्यवस्थितविभाषयैवनिष्ठावडि॰सिद्धेश्चेतिकथमिति॰
वाच्यं॰भाष्योक्तातिरिक्तव्यवस्थितविभाषाणामप्रामाणिकत्वज्ञापनार्थंतत्सत्वादित्याहुः॰ईदूदेच॰कचिद्वाष
पुस्तकेचशरहितःपाठः॰ईद्वावयवेवीत्यर्थस्तेनपश्चीनत्पुरुषोत्तरपदपश्चीनत्पुरुषेगवेद्रयत्तस्त्यादावबदूः
सिद्धिः॰अन्यथावाक्येगोशहस्र्ंद्रपरत्वासंभवेनसमासासेपादिद्रष्टस्पोत्तरपदत्वएवप्रवृत्तिःस्यात्॰प्लुतप्र
गृह्याइत्यस्यपकृत्येतिपाठएवसामंजस्यमत्वाहाष्यप्रकृतौ॰किन्नेचेतत्घटकपदार्थज्ञानायप्रगृह्यत्वादिक
थनेफलंपुक्तमितिवाच्यं॰ईदेचेत्यत्रप्राचीनपठितनित्यग्रहणस्यप्रामादिकत्वबोधयितुंतदव्यवहितमेतत्सूत्रे
लेखनात्तत्रनित्यग्रहणेनदव्यवहितेतोत्तरैतत्सूत्रेतदैयर्थ्यंस्पष्टमेवेत्याशयेनाह॰प्लुताःप्रगृह्याश्चवक्ष्यं
तेइति॰अचीत्यनुवर्त्तमानेपुनरज्ग्रहणंवस्यासस्यापत्ताविश्वनयोःप्रकृतिभावसाफल्यत्वनिमित्तकार्यस्यैवते राम॰
नाभावइत्यर्थेतेनजानुअस्यरुजतिजानुअसौत्यादौसवर्णदीर्घरूपसंधिर्भवत्येवाशहितकस्येति॰ ५२

हणस्तेचेतिप्लुतः॰अत्रप्लुतस्याश्रयात्सिद्धत्वंबोध्यं॰नित्यमितिकिमिति॰वाग्रहणनिवृत्त्यैवतद्धामइतिप्रश्न
ःमाभूदितिनित्यग्रहणसामर्थ्येनपुनर्विधानाद्बाधकविषयेप्यप्रमेवेतिभावः॰इकोसवर्णेएङ॰इत्यतःपदान्तादि
त्यनुवृत्तेप्रथमयाविपरिणम्यतइत्याहपदान्ताइति॰चेतिह्रस्वग्रहणोर्दविधानसामर्थ्याद्धनेनविकल्पसिद्धिः॰अ
पदान्तादौपूर्णाश्चारितार्थ्यत्वात्॰सामर्थ्याद्वेतिचेनप्रकृतिभावाकर्षणेप्यत्यक्रइत्यत्रचानुकृष्टत्वेनतदसं
बंधइतितदर्थह्रस्वविधानसामर्थ्यस्यावश्यकत्वेनचकारोव्यर्थइतिभावःभाष्येस्थितमितिप्रकृतस्त्रेइतिशे
षःएतेनह्रस्वाभावेप्रकृतिभावार्थश्चकारइतिन्यासाद्युक्तमपास्तं॰चक्रीअत्रेतितुसंहितायाअविवक्षायां
बोध्यं॰नसमासेसितिचेतिवार्त्तिकं॰पार्श्वमितिपश्वीणस्वत्रम्यइतिणस्सितिचेतिपदत्वं॰अत्यकःसवर्णो
र्थमनिगार्थंवेदं॰होतृऋकारःवृद्धऋषिःआर्षइतिआदेशालवयवत्वेनायदोतलादितिभावः॰एतेनाद
श्चेतिपुनर्ह्रस्वविधानार्थंनचेनार्थंनचेनोस्योमाड्॰स्तुपररूपबाधवत्प्रकृतिभावस्यापिवाधेनेष्टसिद्धि
स्यात्तत्॰समासेपीति॰व्याख्यानादितिभावः॰सप्तऋषीणामितिदिक्॰संध्येइतिसमासः॰प्रकरणप्रवृद्धयेप्रहे

ल·श·श·
५३

तिभावविधायकसूत्रद्वयमुपस्यस्प्लुतप्रगृह्यत्वात्तिसूत्राकांक्षितप्लुतप्रगृह्यत्वयोर्मध्येप्रथमोपात्तत्वात्प्लु
तप्रकरणमारभतेवाक्यस्यटेः वाक्यस्येत्यस्याभावेपदस्येतिरित्यर्थेनेत्यस्यापिपदस्यटेः प्लुतःस्यात्तत्रसते
गुवाक्यस्यटिरित्यपदस्यैवस्येभवतीतिनदोषः टिग्रहणाभावेप्लुतप्रकृत्योपस्थिताच्चाभाषयाऽनेनतस्यैवस्या
त्टिग्रहणेतुसामर्थ्यादिनाचोविशेषणंकेनतोनस्यापिभवतिः प्रत्यभिवादे· प्रणामादिमितिशिषेवाचा
मानोगुर्वादिर्यत्सुतिसेभाषतेतत्स्वसभिवादः नत्वाशीर्वचनेशूद्रेस्माशीर्वादरूपप्रत्यभिवादाभावेनाश
द्रइत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः अतएवभाष्येऽशूद्रेइतिकिंकुशल्यसितुषजाकेत्युक्तं· अभिवादयेइतिनमस्कारप्र
र्वमाशीर्वादवाचयामीत्यर्थः आयुष्मानिसायुष्मत्वस्यविधेयत्वात्संबोधनविभक्तभावःप्रधीतिमवेत्यस्यापु
पलक्षणंप्रत्यभिवादेशमादिप्रयोगेननियतःएवोप्रगत्यस्येतिसूत्रेप्रत्यभिवादेतस्यैच· प्लुतविधानात्तआ
युष्मानेधिअग्निभूता३इतिभाष्येनदुदाहरणञ्चशर्मादिप्रयोगेतुतदेवेवस्तुतंविधानात् आयुष्मानेधिअ
ग्निभूः शर्मातेनामब्राह्मणस्येत्यादिस्मृत्यान्तस्यनामावयवत्वबोधनात्· स्त्रियांनेतिस्त्रियाऽपिनामोभि

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टरभाऊदाजीइत्यस्यस्मारकम्

वादेइत्यर्थस्यभाष्यसंमतत्वादितिभावः नामगोत्रेदेवेति· अभिवादप्रत्यभिवादेनामगोत्राभ्यामेवस्मृतिषुप्रसि
द्धे· तत्राधिकृतस्यपदस्येत्यस्यप्रत्यभिवादेइत्यनेनविशेषणत्वात्तस्यात्रत्यमुपमानार्थवाचकस्यैवप्लुतइ
तिभावः तत्रनामशब्देनद्वादशेह्निपित्रादिकृतंगृह्यतेअतएवायुष्मान्भवदेवदत्ता३इत्यादौप्लुतोनेतिस्पष्टंभाष्ये·
भोराजन्येतिभोशब्दस्यराजन्यवैश्यवाचकनाम्नश्चटेःप्लुतइत्यर्थः भोशब्दस्यापात्रैतरयोरक्तनामत्वाभावेवि
भाषेयं· दूराद्धूते· यावतिदेशेप्राकृतप्रयत्नोच्चारितंसंबोध्यमानोनश्रृणोतिकिंतुविधिकप्रयत्नमपेक्षतेता
वत्दूरे· दूरादाह्वानेच दूरात्संबोधनस्योपलक्षणं· ननुसंबोधनविभक्तिनि[illegible]मकस्याभिमुखीकृत्यबोधनरूप या
स्यसंबोधनस्योपलक्षणंआगच्छभवान्देवदत्ता३इत्येवमाह्वानस्यापिसंभवात्· अतएवाकारस्त्रेनदागुरू
संज्ञयोःसमावेशोवाऽस्तीवंधुगित्यत्रगुरोरितिप्लुतोनरीवंधुनाइतिपूर्वपदोत्तरपदान्त्येचफलमुक्तंभाष्येन्यथात्रसं
बोधनाभावेनगुरोरित्यस्याप्राप्तावसंगतिः स्पष्टेव· उपलक्षणत्वादसत्यपिआह्वानेभवतितदाहसक्तूनित्यादि
· अत्रापिदूराद्धूतइत्यनेनदूराहूतस्यपदस्येत्यस्यविशेषणत्वेनहूयमानार्थवाचिनःपदस्यैवटेःप्लुतः तच्चेहर्दंपो

ल॰श॰शे॰ णिकेवलस्येत्यत॰ हैहेप्र॰ हेहयोः संबोधनद्योतकत्वेनकेवलाभ्यामपिताभ्यांसंबोधनदर्शनेनचतयोरपितु
५४ समानार्थपदत्वान्नगुणेरनतद्भ्येवसिद्धेनियमार्थमिदमित्याह हैहेप्रयोरेवेति हैहें तद्भ्येवसिद्धे प्रयोगग्रहणा
दनेतयोरपिनदा हहे३रामेति केचित्तु॰ एकं हैहेग्रहणमनेत्यार्थमन्यथाशाकल्यस्यैवेत्यधिकारादेतयोरे
वनयोःस्यान्नदा हहे३रामेति॰ प्रयोग इति तु पत्रे संबोधनोत्तरंतयोःप्रयोगस्तत्तेनैवाभिमुख्यस्यद्योतितत्वे
नद्योत्याभावादनर्थकयोरपितयोःप्लुतार्थंनदाहरणम् हे३ इति अन्यथा इप्रयुक्तयोःप्लुतासंभवात्हैप्यर्थस्य
एमेवा हैहयोरिति तु तयोः ह् समानार्थपदत्वाभावाद्एतावद्विधत्वनियमेतुनमानंतेनात्रप्लुतसमावेशः एत
त्सर्वंभाष्येकैयटयोःस्पष्टमित्याहुः यत्तु अयं इ समानार्थपदैःप्लुतस्यबाधकत्वंकौ३इत्यन्यादिति त स्य
च्छिवदेरत्वाद्दोतस्याप्राप्तत्वाच्चायविषयाभावान्नगुणे॰ दूराद्धूतेइत्यनुवर्तनेनदूरात्संबोधनएवप्रवृत्ति
लेदाह॰ हूरा॰ हू तदति॰ दूरात्वंचात्राविवक्षितंतेनयत्राभिवादेवादैवाभोराजन्येत्यस्यविषयेस्यप्रवृत्तिः तद्धिष राम॰
येप्युपलस्यबोधनसत्वात्॰ सर्वप्लुतप्रकरणस्यानुनशेषःतथाहिसतिवाकास्येष्टेरित्यनेनसहैवास्याप्यधिका ५४

रत्वमेवकुर्यात् एतत्रयविषयमेवेदमितिप्रकृतास्त्रेनुदात्तंप्रश्नान्तेतिसूत्रेचहन्तौस्पष्टं॰ अपिशब्दोपथा
शङ्केऽसमुच्चयार्थः पदिगुरोःसंनिधानाद्व्योगुरोवसमुच्चायतेतेनदांप्लुत्यप्लुतमितिअनेत्यगुवेनस्यांत्यप्लुतो
दूर॰ हू तेचेत्यादीनांदुर्करत्वेनप्लुतसमावेशानुपपत्तिः एकैकस्यग्रहणंत्वेतद्धिहिनानामेवपर्यायार्थस्यात्॰
तेनयत्रोत्योपिगुरुरानेत्यहूयादिर्वागुरुस्तत्रैवपर्यायःस्याद्वाव्यानास्त्रैतदर्थलाभः अनेत्यस्यापीति॰ अपिनो
त्यस्यगुरोरगुरोश्चेत्यर्थः पर्यायार्थमिति अन्यथासमावेशःस्यादितिभावः अनुदात्तेपदमितिसूत्रेपाद्यो
नप्रवर्तनइतितत्रैववस्यते॰ प्राचामितितुपक्षेसर्वेषांप्लुताभावार्थं॰ विकल्पान्नदूरितिसाचव्यवस्थितवि
भाषातेनाग्नीदग्नीन्विहरेत्यादौवेग्नीत्स्वेप्लुतइतिन॰ भाष्येतुविभाषापृष्टेतिसूत्रेविभाषेतियोगविभागो
दर्शितः सापिव्यवस्थितविभाषेतिकैयटः अतएवचअयोआवयेपारस्मेइतिवक्तव्यमितिवचनस्याग्नीदग्नीन्
न्यादौप्लुतनिहत्वेपेक्तनस्यविभाषेतियोगविभागेनप्रत्याख्यानंभाष्योक्तंसंगच्छते एवंचभाष्यसंमतेषाव्य
वस्थितविभाषेत्याहुः अप्लुतवदित्युक्त्याप्लुतत्वधारारात्सदाहप्लुतोप्लुतवदिति॰ प्लुतएवनिषिध्येतेति॰

ल॰श॰शे॰ ५५ तत्स्थानेऽप्लुतस्य विधानेन सन्निवर्त्तेतेत्यर्थः॰प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्याने तु न पुत्रङ्गो रवाक्किंचन थास
तिप्लुतप्रकारः॥ गङ्ग्वनोपस्थितङ्गत्यवदेतनचपर्युदासेऽपि इतीत्यादौ प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावे बाधित्वा परत्वा
दप्लुतवद्भावे दीर्घादिकं स्यादिति वाच्यं॰शाब्दत्वेन शब्दसापेक्षाप्लुतवद्भावापेक्षया वर्णमात्रापेक्षप्रकृति
भावस्यान्तरङ्गत्वात् अप्लुतवदित्यस्य प्लुतकार्ये नेत्यर्थकत्वे शाब्दमर्यादालाभः॰प्लुतेः प्लुतत्वादस्य विधानस्ये
व शब्दतो लाभात् भाष्ये प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थमित्युक्तिः तत्फलितार्थाभिप्रायेणेति बोध्यं प्रगृह्याश्र
येऽति प्लुतेऽचेऽपि तस्यासिद्धत्वात् दीर्घत्ववृद्धिवत्त्वतत्तेऽप्रगृह्यत्वमनुकार्येऽस्तु तद्भमनुकरणेऽनुप्रकृतिवद
नुकरणमित्यतिदेशात्तत्त्वमिति भावः॰किंमयाकार्यमित्यतिप्रश्न आह विभुहा ३३ इमितिविभाषापृष्ट
तिवचने हेरिति प्लुतः॥ इदं च श्रेष्ठत्वाकायान्तरस्येति हेरिकारस्य वा कारिलं॰उभयत्र विभाषेयमिति उपस्थि
तेषाम्ये अनुपस्थिते वा प्राप्ते इत्यर्थः॰विभाष्यते विकल्प्यत इति विभाषा गुणेऽच्छलरत्यपत्ययेऽप्॰नचेति विभाषायामिति भाष्यप्रयोगात् भाष्ये तु किमर्थमिदमुच्यते नुपस्थितार्थन्तत्रेदं यद्धणेन नार्थः अविशेषे ५५

णवाक्य कर्मणस्या प्लुतवदित्येवेदमपि सिद्धं वृशाद्यं वश्यमित्युक्तं तद्ध लेने पुस्थितेपूर्वविप्रतिषेधेन इय
द्धणेऽपि नित्याप्लुतवद्भाव एवेष्टः प्रसाख्याने नित्याप्लुतवद्भावस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन वैकल्पिकेन बाधिता
भावांशबाधकत्वात् उपस्थितइत्यस्य निहत्या परविप्रतिषेधाद् उभयत्र विभाषेयमिति भाष्यस्य प्रमादः॰म
लंतु इति शाब्दमिन्नैवैदिकेतिशाहे चेत्येवे परतयाकथं चिद्धारये यमित्यन्येत्यदेशप्रतिनिर्देश्ययोरैक्यमायाद
प्लस्वनामपर्यायेणतन्नेक्तिग्रामा गितायामितिनिर्दशः॰विशेषणेनतदन्तविधिमाश्रित्याद॰ईदूदेदन्तमिति
द्विवचनमिति से न्नाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधिनिषेधादिति भावः॰एदन्तमिति व्याख्याने फलमीहे पचेतइति॰नि
पातस्य॰निपातइतिकिंचेकाणत्र प्रसपस्यशाब्दकल्पितार्थवत्वात् एकाजिति कर्मधारयो बहुव्रीहिपदार्थप्रधानत्वे
नांतरंगत्वाद्युद्दरेतिमगइत्यादिनिर्देशाच्च॰तेनपेदमित्यादौ न दोषस्तद्दहेकोजिति॰आङ्॰ङीरनिपर्युदासस्यो
चित्वात् अत एवकाननाटि॰तिनास्ति॰वासुदेववाचकस्य अशब्दस्य आङासहाव्यपी भावे आ॰आत् अनि
त्यादौ सत्सन्निधाने स्वत आङ्॰इत्वेप्रवृत्तिवत्वेन निपातत्वे प्रगृह्यत्वेन॰प्रवृत्तिवत्वे नाङ्त्वातिदेशो

ल.श.शे. ५६ निर्दिश्यमानधर्मविरुद्धत्वाच्चयधर्मप्रयुक्तकार्यनिरह्नेरतिदेशस्याभावसिद्धत्वान् ओ दितिसूत्रेऽत्र
ओ३ ओ इत्यत्रानाङि. निष्ठात्रिषिद्धार्थोपमारे मद्दिनिभाष्येनुपर्युदासेपि गम्यस्यप्रतिषेधस्यसत्वान्नानुप
प [illegible] न्ने अनाङि. निपर्युदासादेवनिपातैकाजूप्रत्यलेलक्षनियमैकाजग्रहणस्यचार्थ्ये. स्वांगसमुदायेस्वा
भाववदच्समुदायेत्वाभावादजित्येवाच्समुदाययग्रहणमादेशस्त्वेकाग्रहणमप्रत्रवर्णग्रहणेज्ञातिग्र
हणार्थेनतद्विषये श्रीत्यादिसिद्धिरितिभाष्येस्पष्टंज्ञातिग्रहणार्थमित्यस्योपानेत्रान्याश्रयेकानेकव्यक्तिप
हणार्थमित्यर्थेलेनानिनानुशाश्रेकदेशस्याउइत्यस्यानुकरणेअउअकारोदित्यत्रानुकरणंचानिनेतिनिपात
त्वेपिप्रगृह्यत्वाभावएकग्रहणफलंबोध्यं. ननु उ. कारस्यकाप्यअवरणेनन्ति. इ. दि. द्विवेकोदुद्धंवकिलान
दितिसूत्रार्थनिर्देशः निपातइत्यनुवृत्तेमोदित्येनेनविशेष्यतइत्याहोदंतइति. निपातेत्यस्य चादिपदो
~~पस्थितस्य चादीनां सतिसंभवेऽर्थवत्तामिदेनिसार्थकनिपातानां निपातइत्याहोदंतइति~~. निपातसंज्ञा
चादिपदोपस्थितचादीनां सतिसंभवेऽर्थवत्तामिदेनिसार्थकनिपातानां निपातपदेनतत्तदर्थविशिष्टा एम· ५६

४ यस्त्वत आह॥ वाक्यस्मरणयोरिति। वाक्यशब्देन स्वार्थगतमनभिमतत्वं। स्मरणं विस्मृतस्य स्मृतिविषयता॥ २४

नामेवोपस्थितिरितिगौणमुख्यन्यायेनप्रकृतसूत्रस्थनिपातपदेनगौणार्थानांनग्रहणमिति
गोभवदित्यादौ ओंतेनास्यप्रगृह्यत्वं एवंच कार्य [illegible] कालपक्षेपिबोध्यमानिपातादित्यस्यानुपस्थिति
रेन्नसंस्पाभाषावशात्अव्ययसंज्ञादौतुनैतत्परिभाषाप्रवृत्तिरनित्यत्वात्तथैवानर्थकेपिनिपातेसासंज्ञा
सिध्यति. त्रयोइतीत्यादौप्रगृह्यत्वापाहंसबुद्धिनिमित्तकाहमिस्सेवुद्धिपरइतिव्याख्यानेनुक्तोर्लुकालुप्तत्वे
नतत्परत्वाभावात्स्यात्. नलुमतेतिनिषेधानित्यत्वंत्वगतिकगतिः इत्याविनिकिंपदोत्रास्मनार्थं किंतु
सावेधविल्पबदोनसंहितायाविवक्षायामप्यवादिरहितप्रयोगार्थमिदंतद्विचक्षाचवर्णोच्चारणेनि
यतेनार्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणेषा. तदधिकार्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणेषाचतदविवक्षेति
बोध्यं. उञः ऊमानोन्निपातएवा उञकंरत्येकसूत्रत्वेनुशाकल्यग्रहणननुवृत्तौ ऊँ इतीत्येकमेवस्यात्. प्र
गृह्यसंज्ञाप्रकरणेनप्रगृह्यत्वस्यादेशस्यचसहविधानात् उइतिविनीतिचनस्यात्. आदेशेप्रगृह्यत्वका
र्येनुस्यानिवद्भावेनबोध्यंप्रगृह्यत्वस्यसाक्षादुद्देश्यसंबंधस्यत्तेनयात्रविधेयविशेषणत्वेमानाभावा

ल.श.शे. त्शाकल्यग्रहणानुवृत्त्या वयि प्रगृह्यत्वस्योक्तं आदेशस्य च विकल्पे ऊँ इति वितीति नन्वत्र ऊँ इतीति प्रगृह्य
५१ त्वविकल्पेन पक्षे तदभावे पि अस्यानान्यथात्वरत दभावे निपातस्यैकाजित्यस्य प्रवृत्तेः तदुक्तं भाष्ये योगविभा
गप्रदर्शने किमर्थो योगविभागः शाकल्यमते कुं विभाषाय थास्यात् कुं इति उ इति अन्येषामाचार्याणां म
ते विनीतिश्चने नहि योगविभागस्य उँ इतिरूपसिद्धिः फलमिति स्पष्टमेव लभ्यतेतो योगविभागेन या
चष्टे अग्रे इति उञो वा च कं प्रगृह्य यदिमिति अर्थः शाकल्यस्यैतौ प्रगृह्यमित्यनुवर्त्तते न दाहो न्त्रऊँ तो वेता
हि विकल्पानुवृत्तौ हि निपात एकेत्येव सिद्धे इदं व्यर्थमेव स्यादेच प्राप्त विभाषेयं ऊँ इत्यत्र शाकल्यप्र
गृह्यपदयोः संबंधेऽऊं इत्यर्थाधिकारात् प्रगृह्यस्यैवादेशेन स्यैकोयणिति कुं इतीत्यस्यासिद्धिः दीर्घोच्चारण
वैयर्थ्यापत्तिश्च विकल्पमात्रसंबंधेपि कुं इतीत्यस्यासिद्धिरिति विधानसामर्थ्यात् प्रगृह्यपदसंबंधः प्रगृह्यप
दमात्रसंबंधे तु र्थाधिकारात् प्रगृह्यस्यानित्यो कुं आदेशे कुं इतीतिप्रगृह्यस्य उँ इतीति सिद्धे पि वितीति नसिध्ये लघ.
त न दाहो न्ऊं तो दीर्घानुनेसादि अत्र विशिष्टस्य विधिरिति नवाक्यभेदः न च प्रगृह्यत्वमादेशस्य शाकल्य ५१

मते इति तयोरेकप्रयोग एव प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यं योगविभागसामर्थ्येन शाकल्यमते एव भावाभावकल्प
नान वलन तउ अनुवादेन संज्ञादेशयोः सह विधानमेवस्या प्रमादेशस्यानिबद्धावात्स प्रगृह्यकार्यं भाष्ये प्रगृह्य
संज्ञकस्येत्यपि स्थानिवद्भावलब्धार्थस्वरूपकथनमिति न्याय विदो विचारयंतु मय उञो वा ख्यानादत्र मप्र
पत्याहारः अस्य त्रैस्वपादिकत्वेनासिद्धत्वात्प्लुत प्रगृह्या इत्यनेन बाधः नानुस्वार इति किं वितीत्यादौ प्रगृ
ह्यसंज्ञाभावे स्यादसिद्धत्वादिकोयणिति यणि अनुस्वारो भवत्येव ननु यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधा
यीति न्यायेन गौरीशब्दस्य सप्तम्यर्थे वृत्तित्वेपी कारस्य तत्वाभावोत आहेदूदन्तमिति शब्दस्वरूपस्य विशेष्य
त्वान्नदंतविधिरिति भावः मामकौ नन्विति प्रगृह्यत्वं क्षितिशब्दप्रयोगस्य यद कौर्नियमितत्वात्स दपाठे प्रगृह्य
त्वफलमत्र बोध्यं ईदूतौ किं अग्रामवाति सप्तम्या इति आदेशात्परत्वम संदेहाय सप्तमीति किं धीतीमती हृ
स्वो नाम्यो न तौ ये कवचनस्य पूर्वसवर्णो वर्णदीर्घः अर्थग्रहणे किमिति नच तदभावे ईदूदेदिति बदो दूदे
नाया सप्तमीत्यर्थापत्तिः तथा च पपी त्यादावेव स्यादेकादेशस्य या दिवद्भावेन सप्तमीत्वान्नगौरीसा

ल.शा.शे
५८

दाविति तन्निषेधार्थं तदावश्यकमिति वाच्यं ईदूतौ सप्तमीत्यगृह्यत्वं अदसः ए अद्विवचनमित्येव सिद्धे गुरुमत
न्यासकरणेन तत्प्रकरणस्थैस्तयावैज्ञात्यबोधनादूकारांशेऽसंभवाच्चसंज्ञाविधावितितद्भेदग्रहणान्निषे
धाप्रवृत्त्यादेर्दूदंतेसप्तम्यंतमित्यर्थेनेष्टसिद्धेरितिप्रश्नः पयोन्यादेरनभिधानमेवेतिपरिहाराविति। अर्थग्र
हणसामर्थ्यात्सप्तम्यर्थमात्रे यर्थवत्तत्रमित्यर्थेनातन्नत्वंसत्तदाधेयार्थेपि प्रवृत्तेर्न दोषः संज्ञायामिति सम
सेऽतस्थान्यापोहन्नोपूर्वपदस्यानर्थकोपि लुप्तइति समासे अन्नहत्त्वापार्यायोप्रसक्तः दोषस्योक्तरीत्येवबा
रणमिति भावः गौरीम्यधिश्चितउत्पत्राधिश्रयणक्रियायामेवगौरीपदबोध्याधिकरणत्वान्वय इति गो
र्यधिकरणकेलक्षणयार्थमानाभावइतिनतत्र दोषः वाग्यामश्च इति सुप्सुपेति समासः संज्ञायामिति
वानतुसंज्ञायामिति समासेवाकेनसेत्तानधानमान्नित्यसमासत्वेनविग्रहोनुचित इति चेन्न नेषुसमा
ससमानार्थकवाक्याभावेन नित्यसमाससमासस्य दृशत्वेपि नित्यसमासत्वाभावात् विभाषाधिकार
बाधेमानाभावात् नित्यसमासे हि हेतुनिघटकपदानां पृथक्प्रयोगाभावएवात्रेनुपृथक्प्रयोगेपि तद्दो

ल.श
५८

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

ध्यविशिष्टार्थप्रतीतिमात्रमित्याहुः अणोऽप्रगृह्य इति किं कर्त्तं हन्ने अत्राणपूर्वत्वेगौणव्याख्यानात्
आगच्छतमग्ना३इत्यादौ प्लुतस्यासिद्धत्वात्तत प्रागेव यथोद्देशत्वात् ज्ञाते प्रगृह्यत्वे पश्चात् प्लुतेनस्यापि
अनुनासिकप्रतिषेधार्थं पुनः संज्ञेति नानुनासिकः संज्ञायाः कार्यार्थत्वात्पुनः प्रवृत्तौ कार्यमेववदीर्घं स्या
निवत्वं तु न प्लुतस्यान्यत्र वृत्तिधर्मत्वेनाल्विधित्वात् पूर्वसवर्णो हते द्विवचनत्वेनुपरादिवद्भावेन ने
नतादृप्यानतिदेशेपि तद्धर्मातिदेशाणाकारात् अत एवरमादिष्वादौ परादिवद्भावेन सुप्त्यात्यदत्वसा
धितमेतादिवत्तत्रैभाष्येइतिस्मष्टमाकरे अचोऽन्त्यादिटि सिद्धमनेत्यादितिवार्त्तिकप्रयोगेण अन्त्याल्व
र्मिति सोत्रप्रयोगेणकथमनन्त्यमिति भाष्यप्रयोगेणच हन्निघटकाव्यदेपदान्तकार्यस्यतन्नाऽसे निधा
नेनन्त्यलत्वस्याभावो ध्वनेरिति केचित्॥ ॥इति स्वरसंधिः॥ ॥लोपः शु सि निशितिचलुप्तविभक्ति के
मित्रेपदे यो गइतिसंयोगइति तद्धर्थः ऽनेनचितमित्यादेनदोषः अत्रेपदस्येत्यधिकृतमपिनसंबध्य
ते शादितिज्ञापकात् तेनयाज्ञासिन्द्रशास्परस्मतोः प्लुत्वनिषेधकात्शादितिलिंगादेव निमित्तका

ल·श·शे र्यिणोर्यथासंख्येन९द्वमन्तरस्त्रेपिबोः शीतिज्ञाछ्रिदिति·चुत्वस्यासिद्धत्वाज्झश्त्वेनद्वित्वेनस्यचुत्वे
५९ पक्षाञ्जनन्शकाञ्ततनशकारचवर्गौलस्त्वितियथासंख्यमितिशेषः हाशिश्शेतत्विति·वाशरीतिविसर्गा
भावेशः सञ्छिद्दिति: चुत्वस्यासिद्धत्वाज्झश्त्वेनदत्वेनस्यचुत्वेनञकारेचर्त्वमितिबोध्यं·तयोरन्त्यालेख
स्कवैचित्र्यार्थः विश्वन्श्नितियज्ञयाचयतविच्छप्रच्छरक्षोनङ्·तिनङ्·घ्रोगितिशादेशोङि·त्वादुणभावः
प्रश्नेचासन्नकालइतिनिर्देशात्संप्रसारणाभावः नपदान्ता·पदान्ताद्रोरित्येवसिद्धेन्तग्रहणंस्पष्टार्थं·
टोः किमितिषकारस्यापिपदान्तेजश्त्वविधानात्स्यात्र नः दूस्वान्नोदावितिषत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वाभा
वइत्युक्तं·षण्णवतिरितिषडधिकानवतिरितिविग्रहः षण्णाग्यइतिशघ्यकपदे·परोनु·पदान्तस्येति
किंचेमिवक्षाति·स्पर्शोचरितार्थइति·उपलक्षणमिदेवलयोरपिप्रवृत्ते·एतच्चज्ञानिपक्षेस्पष्टमेव·व्य
क्तिपक्षेपितादृशाब्कौचरितार्थस्यएतच्छक्तिविषयतयोपलवएवेनेतिपक्षेस्पष्टमेव·व्यक्तिपक्षेपि राम·
तादृशाब्कौचरितार्थस्यएतच्छक्तिविषयतयोपल्लवएवेनेतिबोध्यंस्पष्टंचेदमिकोयणचीत्यत्रकैय ५९

टापरेनुस्वारनेतरत्नमसत्त्रेसप्रसंपंतपाठस्यभाष्याकृतादूषितत्वेनैनयुक्तेरुक्तिसंभवएवनन्·तस्माद्
नुस्वारस्येतिसूत्रात्सवर्णग्रहणमपहृष्यपरः सवर्णोनुनासिकोभवतीत्यर्थान्नदोषः तदुक्तंभाष्ये
फेनुनासिकपरसवर्णत्वयोः प्रतिषेधोवक्तव्योनवक्तव्योरेफोष्मणांसवर्णानसंतीतिवचनयमिति
श्रीं स्वार्थिकस्तस्तहतवचनेइतिमयट्तत्रतदितिबाक्यभेदेनक्वचित्स्वाद्युत्पत्ये रूपप्रकृतवचनाभावेपिम
ययद्वर्थमतएवचिन्मयंब्रह्मेतिसामानाधिकरण्यं·चिन्मात्रमितिकाचित्कोयपाठः मात्रचः प्रत्ययस्या
नौपपत्त्यभावान्मयूरव्यंसकादिषुवार्थमात्रशब्देनात्रसमासस्यवक्ष्यमाणत्वात्तनिपातनादितिय
वादिगणेककुद्मानितिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायः प्रत्यन्तइतिमतेनेदं·उदः स्था·तस्मादित्युत्तरस्येति
परिभाषालभ्यमर्थमाह·उदः परयोरितिष्ठात्राद्योगसेति·समनिपतत्वेनान्यतमाग्रहणेबाध
काभावेनश्वाससविकारयोस्सत्वेपिनन्यूनतेतिबोध्यं·यस्यासिद्धत्वादिति·क्रियाद्यपरत्वादितिभावः
हलोपमाभितिसूत्रोक्तभाष्यसंमतार्थाश्यापीपाठेयस्यासिद्धत्वाभावेनचर्त्वंभवत्येवातएवोक्तर्त्वकं

ल.श.शे दैर्घ्येगेउपसंख्यानेउक्तंदीर्घोगइतिभाष्यंसंगच्छते।अलेनुधाचामनुरोधेनेतिपरे।नचेदंसूत्रंव्यर्थंहलोऽन
६० ला त्यनेनसस्यलोपेउस्यानस्यासिद्धेरितिवाच्यं।अलादौपयैतेनलोपइत्यर्थस्यानेनज्ञापनात्।उदस्था
दिसूत्रेतुनिर्दिश्यमानपरिभाषयानिर्दिश्यमानादेरेवस्थानित्वान्नदोषः।अपइतिपंचमीत्याह।अपः
रस्येति।पूर्वस्येत्यनुवर्त्ततेघोषवतइतिसमनियतत्वेपिविनिगमनाविरहात्स्वरूपप्रतिपादनायचत्रिन
यग्रहणं।अपइतियदोनादित्यपिबोध्यं।तेनबिरपशामित्यादौषत्वेनत्नकारेकृतेइति।षत्वमितिशेषः।पू
र्वाङ्गभाष्यसंमताष्टाध्यायीपाठेचत्वस्यषत्वेप्रत्यसिद्धत्वात्।मोनु।पदस्येत्यधिकृतेमइत्यनेनविशेष्यत
इत्याहमान्तस्येति।हलिसर्वेषामित्यतोहलीत्यनुवर्त्तते।हलिकिं।गम्यआशय।नश्चा।चेनमोनुकृष्यते।अप
दांतस्यकिं।राजन्यादि।यशांसीति।यशस्शब्दाज्जसःशीनपुंसकस्येतिनुमिसांतेतिदीर्घः।आक्रंस्यतइतिक
मेर्लृट्।आङःउद्गमनइतितङ्।स्यः।अनुस्वारस्य।पोतिलुप्तषष्ठीकेऽयकादेशआन्तरएवोदःस्येत्यादौसव
र्णग्रहणानुवृत्तिर्यणोनुनासिकेरित्यत्रतदपकर्षणसिद्धः।यथीतिस्पष्टार्थं।दक्षिनमित्यादौतुनदोषः।अ राम।
६०

कारसवर्णाप्रसिद्धेः।प्रयत्नभेदेनाहलोःसावर्ण्याभावात्।ऋचि।अनुस्वाराभावात्।मोराजि।नेतिसिद्धे
मइत्युक्तिःहँमपरइत्येतद्विषयेप्रशाममुसलपतीत्यादौमोनोधातोरितिनत्वबाधनार्थानिषेधस्त्वनेनत्वा
दनुस्वारस्यैवस्यात्।धनितेचेदमेतदेवमोमशिनिसूत्रेभाष्ये।हेमीरे।मपरेइतिबहुव्रीहिः।मोनुस्वारइत्यतो वा
मइत्यनुवर्त्तते।यथासंख्य।समकृत्यानेसंख्याक्रमवैशिष्ट्येनज्ञानेपत्नोख्यैःप्राप्यतेस्थानमित्यत्रसंख्या
शब्दस्यज्ञानार्थकत्वात्।उक्तमनतिक्रम्ययथासंख्यं।अनुदेशःपश्चादुच्चार्यःकार्यबोधकालिकःसंबंधः
साम्यंसंख्यायोग्यत्वात्व्याख्यानात्।एवंचसमसंख्यानांसंबंधोयेनक्रमेणपदज्ञानंपदाद्उपस्थिति
र्वातेनैवक्रमेणवाक्यार्थबोधविषयःसंबंधस्तेषामित्यर्थःफलितमाह।समसंबंधीति।यद्यपिस्थाने
त्वलौकिकप्रमाणादेवसिद्धंतथापिपरस्मैपदानामेवोपयायावइत्यादौशङ्कनःसूत्रान्तरस्यक्रमप्रा
दायसंबंधबोधार्थमाधेनौटकिना।वित्यादौसमासनिर्देशेनहित्वेद्वंद्वविधानादप्राप्तक्रमान्वयबोध
नार्थंचेदं।एवंचतत्रयथासंख्येनान्वयबोधकवाक्यकल्पनेनतस्मान्मान्याज्ञानज्ञबोधइतिबोध्यं।अत्रच

ल॰शे॰ ६१ रितेनेपरूघ्यत इति व्यात्यादित्वाद्वैनातिप्रसंगः तत्रप्रतियत्रिकालिकमेवसंख्यासाम्यमेतच्चा त्वत्रच्च
स्नुयवोगीति अमरुः स्तानमितिसत्रेभाष्येस्पष्टं एतेयवलानिरनुनासिकाएव॰ विधीयमानत्वेन सवर्ण
ग्राहकत्वात् जातिपक्षत्वणप्राप्तस्यैवग्रुणभेदकत्वपक्षस्माथि अप्रत्ययइत्यनेननिषेधाद्धएवेमपउञ
इत्यत्रापि अत एव मतोर्मस्य नानुनासिको वकारः अन्यथा तद्वानासामित्यादौ नित्यानुनासिकापत्त्या
तन्निर्देशासंगत्यापत्तेरित्याहुः चयोद्वितीया इति॰ नादित्याक्रोशइत्यत्रभाष्ये इदं एतत्सामर्थ्यादेतत्स्थ
नद्वितीयस्यनचर्त्वं॰ उभयोरप्ययं प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहुरपदान्तभाजमितिप्रातिशाख्येः यदान्तभाज
मितिचर्त्वासिद्धत्वलघार्थानुवादः पदान्तेन शल्प्रत्याच पाचयाःला भात्॰ अत्रनुक्तेनेन शल्प्राप्ति
रस्यासिद्धत्वात्॰ अफसरावयमसा इति भाष्योदात्तनेष्यां द्रसत्वाच्च त्वस्यासिद्धत्वेनैवंच प्रातिशाख्येः य राम॰
दान्तभाजमित्युक्तौः यद्वा तयोरनुत्पन्नत्वनत्वप्रदीतस्नैरसिर्वदेः सोवेसम्यत्रविसर्गः उ॰ नसिसीतिस ६१
ष्य१ प्तमीषष्ठ्यर्थे व्याख्यानानन्तराहसस्येति॰ पदस्येत्यनुवर्तमानस्य वैयधिकरण्येनान्वयात्पदावयवस्यसस्ये

त्यर्थः षट्त्वंनत इति धुरिधस्य चर्त्वेलस्यभेदात्पुनरईस्यचर्त्वेन श्नुनकारान्तादितिपदस्येत्यर्थः षट्त्वंतु
ष्टनेपंचम्यो विपरिणाम्य इति भावः वैयधिकरण्येनैवान्वय इति उ॰ मुट्सत्रेभाष्यस्वारस्यः न स्यपदान्तस्येति
अपदान्तनकारेनुस्वारप्रश्नफलितार्थप्रदर्शनमिदं॰ नांतस्यपदस्येत्युचितं॰ चतुष्टयमितिवक्ष्यमाण
विकल्पैरितिभावः तेन नुक श्चुत्वेष्टत्वस्यासिद्धत्वाच्च यो द्वितीया इति पक्षे चस्य छत्वेन छकारञ्छकारञ्छ
कारशकारघटितरूपद्वयाधिकेत्राशानुस्वारविसर्गणां द्वित्वविकल्पेनाधिक्येपि न क्षतिः उ॰ मोयदसे
त्यनुवृत्तेसामानाधिकरण्यानुरोधात्स्येव स्याविपरिणाम्य तेत्याह॰ अनंतपदान्तस्यादितितत्र उ॰ म्व ये
ह्स्वादितिविशेषणसंबंधमनुभूपयद्विशेषणत्वेन तदन्तपर इति भावः उ॰ म इति पंचमीवलाद्वीतिस
प्तमीषष्ठ्यर्थेनदाह॰ अचइति॰ सप्तमीनिर्देशफलाघवार्थः उ॰ मउञ्जरस्याच इति तस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्या
न्तात् उ॰ मेनेयत्वस्मिन्निति किं॰ अनितीत्यादौ उ॰ मुण्मास्यदिति। भाष्ये तु विभक्तिव्यत्ययकल्पने गौरवात्सदावय
उ॰ मः परस्मेति वैयधिकरण्यमेवोक्तं॰ टद्धिनेत्यत्र उ॰ मुउभावो मंउक्रुत्वाउत्रिचयदेइत्यतः पदेइत्यनुव

ल.श.शे. ६२ र्णो ज्ञादेः पदस्य रुत्त्वमुडिति सूत्रार्थेन वोध्यः पदस्ये त्यस्या वृत्त्या संबंधे पि विशेषणविशेष्ययोरुभयोः समुमं
तत्वं एवं नजादिविधिषु हलात्तदन्तामः स्यात् एतदर्थमेवावीति सप्तमी निर्देशः उः ३ मतं पदस्य दमित्यर्थि
पाम्रदं ङिनेत्याद्यावेतद्वारणपयदे इत्यनुवृत्तिराशयं कं वोत्तर्वर्त्तिविभक्त्यादेर्तिनित्युपदन्तानुन्नर
यदन्ते चेति वृत्त्यपलक्षणानि षिधत्कृतमाषकुंभवायेनेत्यादौ पदव्यवाये पीति निषेधस्य सिद्धेः येन स्यप
न्तो न्नापदस्य कार्यित्वं तत्रैव प्रवृत्तेः तेन निषेधे नासिद्धमित्येतन्मूत्रस्य भाष्योक्ति लत्वे कटे श्रितइतिदि
कः इको पणचीति सौत्रो निर्देशः रुत्वकरणाद्भिति अत एव सम सुटीत्यादौ प्रश्लेषेणा सविधानमिति
भाष्ये उक्ते रोः पूर्वस्मिसुपलक्षणंरुत्वकरणं विधेयस्य स्वमुत्तरत्र ये पूर्वस्मादित्यपि अयमधिकारः
ते नोत्तरसूत्र विषये एवास्य प्रवृत्तिः नतु मतुवसो रिति त्रितन्मूत्रस्य वार्त्तिकयोश्च अत्रेति रुत्वकरणए राम. ६२
वास्य संवंधो न तु येठेढिलोप इत्याद्यविसर्थत्त्वनार्थस्य षष्ठ्यर्थमेवानुशङ्कः परस्य निपि हत्वं पूर्वस्य वा
नुनासिकादिति त्यप्लोपेपंचमी व्याख्यानात् अयमागमोन्नव यवप्रवाधवकइतिविशेषणोत्तरार्थः

पूर्वस्येत्यस्य च रुस्थानिनः पूर्वस्येत्यर्थो वोध्यः अनुनासिकात्परइत्यत्रानुनासिकादिति त्यप्लोपे पं
चमी व्याख्यानात् अयमागमो नेव यवदवावपवत्वेमानाभावात् स्वरोति विसर्गाक्षिप्तस्यावसान
स्य न संवंधो व्याख्यानात् सोवक्तव्यइति समः सुटीत्यादि सूत्रत्रये पेस इत्युपसंख्यायसमः सुटी सत्र
सकार एव प्रश्लिष्टव्यत्वेवैतैः सकार एव विधेयइत्यर्थः एवं चास्यासिद्धत्वाद्रुत्वाभावेन विसर्गाभावेनन्न
ह्विधीनामप्राप्तिरेवेति भावः स्पष्टं चेदं भाष्ये विसर्गस्थानेन सत्वविधाने तु गौरवं स्पुटं लोपस्यापीति
पत्तूपधारंजनेकुर्यात्स्मीरुकरणोसमिति लोपे प्रकृति भावे वा नोपधारंजनं मते उपधारंजनमनुनासि
कानुस्वारागमरूपं न मोः नकारमकारयोः प्रकृति भावो दाहरणं न्द्रमाहीति तन्तु प्राक्शिशाभ्यत्वान्नष्टस्यामा
त्रे विषय मिति भावः अत एव भाष्ये समादिषु सत्वे वक्तव्य मित्युक्तं रुत्वपक्षे चानुनासिकाद्यापत्तिर्दोषत्वे
ननोक्तानन्तु लोपपक्षे एव द्वित्वेन द्विसकारस्य सिद्धत्वात् समः सुटीति व्यर्थमित्यत आह त्रिसकारकम
पीति ।स्कोरिति लोपस्कनास्यासिद्धत्वात् पुनर्द्वित्वेन त्रिसकारस्य सिद्धिरिति नु न पुंकं लसेलसार्णोपेति

ल.श.शे. न्मापात्. एतेनसमः सुटीत्यत्रवेतिपाठेनैवपक्षेमोनुस्वारेणसिद्धेनुनासिकात्परइत्यर्थमित्यपास्तं. ननु
६३ व्यंजनात्परस्यैकस्यानेकस्यवोच्चारणेविशेषाभावेनआद्यानुनासिकवतामितितत्रोच्चारणेविशेषाभाव
कत्वमनेरंकवचनेव्यर्थमेवस्यादितिभावः हयवरट्सूत्रेभाष्योक्तेःशर्षुपसंख्यानेफलमाहानुस्वारवतामिति
अपिनाकस्यसंग्रहः नस्येलक्षणस्यसकृदेवप्रवृत्तेराहवचनांतरेणेति. परणोमयइत्यनेन. एकस्यैवशा
स्त्रस्यपुनःप्रवृत्तौहिसंस्यापइतिभावः पूर्वत्रासिद्धत्वेनपूर्वद्वित्वस्यपूर्वप्रवृत्तानेनद्वितीयस्यसाधुत्वबोधि
तेनद्वितीयस्यपरद्वित्वप्रवृत्त्यानयोर्मध्येपुनरन्यस्यसाधुत्वंबोध्यतइतित्रितस्यनिर्वाहोबोध्यः अनचिचेत्यत्रय
णोमयइत्यस्योपसंख्यानादवोरहाभ्यामित्यतस्तस्यपरत्वंबोध्यंपुमः खय्यम्परइतिवद्वोद्धीहिः काꣳपयोरि
ति। कुप्वोरितिसूत्रविधेययोरित्यर्थः इदुपधस्येतिसूत्रेऽप्रत्ययस्येत्यस्यप्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थादिति
भावः अप्रत्ययग्रहणात्सेषड्केनिष्प्रत्ययविभागाभावादितिभावः षत्वेतिइदमनुनासिकपक्षेअनुस्वा राम.
रपक्षेतुकुप्वोरित्यस्यैवप्राप्तिः अनुस्वारव्यवधानेनोदुपधत्वाभावात्. पुंसीरमिति. साधतोहपधायाई ६३

य

त्वेऽप्रत्ययेसीरमितिभावः नशब्द[illegible] अप्रशानित्यिषष्ठ्यर्थेप्रथमा. नन्वे. नङितिद्वितीयोनानुकरणं. षष्ठ्या
ःसौत्रोलुक्नलोपस्तुसौत्रत्वात्. एवंकानित्यत्रापि. चादिःसर्गइतिशर्परेइतिसूत्रान्तरदनुकर्षणेनेतिभाव
ःयेननेतियेननाप्राप्तेयोविधिरारभ्यतेसतस्यबाधकइतिन्यायेनेत्यर्थः येननेत्यादेर्येलकनैकावश्यप्राप्ता
वित्यर्थः नन्वद्यस्यप्रकृतार्थादर्थबोधकत्वात्. प्राप्तेरितिभावेक्तस्तदप्राप्तियोग्यविषयेऽचाष्टद्विबाधकत्वे
वात्रोतदुक्तंशर्पूर्वाइतिसूत्रेभाष्येशर्पूर्वाइत्येतद्दत्वादिःशेषस्यबाधकं। नचविषयभेदेकथंबाधकत्वेवात्रो
तदुक्तंशर्पूर्वाइतिसूत्रेभाष्येशर्पूर्वाइत्येतद्दत्वादिःशेषस्यबाधकं। नचविषयभेदेकथंबाधकत्वं. इदंतावद
येप्रष्टव्यः पदिनत्रोच्येतकिमिहस्यात्दत्वादिःशेषश्चेन्नाप्राप्तेतस्मिन्नारभ्यमाणंदत्वादिकंतद्बाधकंभविष्यतीति
अत्रादेर्द्वितीयस्येतिसूत्रेभाष्येविस्फुटमेतत्. ननुशर्परेइति. नचास्यविसर्गस्यꣶकपौटुर्वीरेकिंचास्ये
वतोस्मात्खरवसानयोरितिविहितस्यतुएतयोरसिद्धत्वात्सत्वमेवस्यादितियाच्यं. शर्परेइतिसूत्रेकु
प्वोरित्यत्रानुवर्त्यशर्परयोः कुप्वोꣶकꣳपयोरपवादोविसर्गस्यविसर्गइतिवाक्यभेदेनव्याख्यानेनादो

ल.श.शे
६४

षात्स्वर्थे चेदं भाष्ये। वार्त्तिके कानग्रहणं शकामकर्त्तुमित्याद्यर्थेति। एवं समग्रहणमपि स्कुं शकं पुम्
ग्रहणं लावश्यकमेवानुनासिकपक्षे द्वणः परत्वेन षत्वापत्तेः ष्णिणइति णत्वोक्तनसत्वषत्वानामेव
षाठ दितिभावः। कम्पयोः पवाढ इति तद्धि हितविसर्गस्यापीत्यपि बोध्यं। कां स्कानिति दीर्घायोहित्वं। सं
हितायां संहिताच स्वारसिकार्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणं। ततोधिकार्धमात्राकालेनोच्चारणे एत
दधिकारोऽन्तःकार्यव्याहन्नेयरिदं तदधिककालव्यायेतुनसाधुत्वेनापि बोधयिष्यते इति हे हा इति नेवो शा
स्त्रविषयतैवनेति भावः। छे च छे इत्यकारे उच्चारणार्थं स्थलेनाछिन्नमित्यत्रतुकुहू स्वस्यपितोत्यतोह्रस्वस्ये
तितुगितितुगितिचवर्त्तते। जश्त्वेनेति। स्वशब्दे तु पपदेश्यातेः के सवशब्देनिर्मले हू टः एवं नञ्पूर्वाच्छादय
तेईञ्युषशाह्नइतिपदांतत्वे बोध्यं स्पष्टं चेदममरटिप्पणे। आङ्मा। आङ्सा हच यो माङ्व यमेव। दीर्घ
स्याय मितिवस्यमाणज्ञापकाद्याख्यानाद्वा दीर्घादितिपष्ठ्यर्थे पंचमीतिभावः। ए ओ ट्। सत्र भाष्ये ध एम.
नितमेत्। चेछिद्यतेरतिकोहलादिः शेषस्त नाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले स्थानिद्वाणसासाद्वा संहितानां ६४

हलामेवर्त्तनेन निवृत्तेः अत एवानुगतइत्यादिचरितार्थं। दीर्घात्पदांतादितिपदांतस्य दीर्घस्येत्यर्थः यो
गविभागेन योरेओट्। तिसत्रे भाष्ये स्पष्टः दीर्घात्तस्यपदस्येत्यर्थेनसिद्धेतत्रग्रहणं पदांतविधित्वमस्य
नपदविधित्वमिति बोधनद्वाणसमर्थपरिभाषानुपस्थित्यर्थं ते नासामर्थ्येप्यस्य प्रवृत्तिरिति समर्थसूत्रे
कैयटः॥ ॥इति हल्संधिः॥ ॥विसर्जनीयस्य। शाख्याख्यानमपि विसर्जनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनाय स्मा
रितं। शर्परेइतिवृद्धाहिः विशेष्यं चावश्यवधिमतोः सान्तात्याद्विसर्जनीयाक्षिप्तः इवरेव। विसर्गस्य विस
र्गविधौ फलमाह। नत्वन्येति। अन्यदेव विहितेति हेति। चैत्यमिति विकल्पद्वयसामर्थ्यादितिभाव
ः सोप। अपदाद्यौरितिसत्रे सौत्रत्वादेकवचने। अनव्ययस्येति अत्राव्ययीभावानितिरिक्ताव्ययस्यैवग्र
हणं। व्याख्यानात्तेनोपपयस्काम्यतीत्यादौसत्वसिद्धिरिति स्पष्टमव्ययीभावेष्वेतत्र भाष्ये। गीः का
म्यतीतिवाः काम्यतीत्यस्याप्युपलक्षणमिदं। रुणः षः इदुदुपधस्येत्यस्यासिद्धत्वान्नर्थिक्याशमित्यादौस
त्वनिवृत्त्यर्थंगाप्याशंदोषकम्पमित्यादर्थं चेदं अत्रानव्ययस्येत्यपदादावितिकाम्येइतिचसंवध्यते। ते

ल.श.शे. नोच्चैः कार्य्यं दोःप्रष्यगीः काम्यतीत्यादौ षत्वेन। अत एवात्र प्रकरणे सर्वत्र सत्वमेव विधेयमिति उत्तरस्य
६५ विसर्गस्थानिकसस्यानेन षत्वमिति भाष्योक्तपक्षांतरे संगृह्यते विसर्जनीयस्थानिके तु स्तुष्मापुंस्त्रेर्
त्यादौ न दोषः। तत्र हि मस्थानिकः सः। अत्र विसर्जनीयस्येत्यनुवृत्त्यैतदर्थलाभः। अन्यथा पक्षे त्यादिचा
त्रपक्षे त्रने संबध्यते तेन हि दुष्कृते दुष्कृते दुष्काम्यतीत्यादौ षत्वसिद्धिः। गीः काम्यतीत्यादौ सकाराभावादे
वन दोषः। अपदादाविति च न संबध्यते तेन दुष्करोतीति षत्वसिद्धिः। पात्वयपक्षो संगतः। उत्तरसत्वस्यासि
द्धत्वेन निष्कृतमित्यादौ षत्वासिद्धेः। प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न योगे योग इति पक्षत्वनास्त्येव ज्ञापकासं
भवादित्युपसर्गाद्समासेऽपीत्यत्र निरूपयिष्याम विसर्जनीयस्येव षत्वमिति मूलोक्तपक्षे तु सकारष
कारयोः स्थानित्वेऽपि पयायोर्ग संबंधो मेरुकल्पत्वे मत्र विस्तरः न मस्तु। इत उत्तरमपदादाविति न संबध्य
ते व्याख्यानात्। सा सात्स्यमतीत्यादि। तिक्त्वीदित्वात् इतित्वे स्वरादिपठितस्यानुगतित्वाभावत्तेन साक्षा
त्स्यमतिषु अर्थवचनेऽपि न स ति रित्यस्मे। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति पर्युदासो लाघवात्। तत्र प्रत्ययपदं तत्स राम
६५

बंधिपरं तेन प्रत्ययसंबंधिन्न स्येत्यर्थात् एवकविभिः कृतमित्यादौ न षत्वं स्यादिति चेद्भाष्य इत्यन्यत्र वि
स्तर एकादेशशास्त्रेति एकादेशशास्त्रे सेप न्रेफस्थानिकत्वेन विसर्जनीयस्यैकादेशशास्त्रनिमित्त
कत्वं वोध्यं। स्पष्टं चेदमत्र सूत्रे उरण्रपर इति सूत्रे च भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः। प्रत्ययमिन्नसंबंधिन इति तु
नार्थः। अग्निः करोतीत्यादावपि प्रत्ययभिन्नसमुदायसंबंधित्वेन षत्वापत्तेः। तत्प्रकरणे किं। गीः करोति।
उपधाग्रहणात् वधूः उपधाग्रहणं तन्नानुवर्त्तते परमवेतिरस्कारश्रुतप्रयोगान्न कश्चिद्यते इदुदुपधानुपरे वि
सर्जनीये विशेषयिष्याम इति हयवरट्सूत्रभाष्योक्तेः। तिरसोन्य। आत्रेगतिग्रहणं नानुवर्त्तते परम
वेति रस्कारश्रुतप्रयोगात्। अन्तर्धौ वे वतिरसोगतित्वान् [illegible] इत्यर्थ इति ने विसर्ग विशेषणं च
तुः शब्दे संभवात् किंतु द्विरादीनामित्याह आवर्त्तमानानामेषामिति इदु सोरिति सूत्रेवस्य माकारीत्यास
च इति सूत्रे यित्तु भुवितम् सज्जोज्ञस्य यदस्येत्यर्थात् चतुष्कपाल इति इदुपधस्येति नित्ये षं चतुः श
ब्दोऽस्युत्पन्न इति अप्रत्ययस्येति पर्युदासो न अतएव चतुष्पादौ इत्यादि निर्देशाः संगच्छते। चतुष्क

ल.श.शे ६६ वाशब्दस्तत्रापि षत्वं भवत्येव। न चेदुदुपधस्य सस्य यो विसर्ग इति हयवरट्सूत्रभाष्योक्तेः कथमत्र ष
त्वमिति वाच्यं विसर्गस्य पाठमात्रेणोपधात्वासंभवात् त्यादिनिमित्तमुपकाल्यैवात्वमिति भाष्यतात्प
र्यात्। अत एव समः सुटीति सूत्रभाष्ये संपुंकानामित्यनेन रुविधिरेवास्तित्याशंक्य पुंस्कामेत्यत्र षत्वा
पादनं संगच्छते। न च कृत्वोर्थ इत्येव कृत्वोर्थे विद्यमानस्य पदस्येदुदुपधस्य यो विसर्ग इत्यर्थात्र पंचकृत्वः क
रोतीत्यादौ दोषो नापि चतुष्करोतीत्यादावव्याप्तिरिति द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थ इति वाच्यं। कृत्वोर्थ इत्यस्या
सिद्धत्वं न चतुःशब्दे इदुदुपधस्येति नित्यषत्वापत्तेः प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति पक्षस्तूपसर्गादस
मासेपीति सूत्रे कैयटेन एवं यदादिति सूत्रे भाष्ये च दूषित एव उपसर्गादिति सूत्रे चोपपादयिष्य
ते। किंच पूर्वत्रेति पूर्वशब्देन प्रकरणग्रहणे स्ववहितप्रकरणे एव क्रियाया असिद्धत्वं स्यात्तत्र संप्रणी
स प्राध्याप्यां किंचास्याधिकारत्वात्स्वनिसूत्रमुपस्थित्या त्रिपादीगमसिद्धत्वं दुर्वारमित्यन्यत्र वि
स्तरः। सुसोस्मत्रे सुसोः प्रातिपदिकावयवयोर्ग्रहणं तेन पेचुः काष्ठैः सर्पिषः पाकं कं विभिः हृत एम. ६६

मित्यादौ न षत्वं नित्यं समासे इति सूत्रोदाहरणे समासविषये तयोरेवसंभवेनार्थाधिकारानुरोधात्त
ह्यर्थाश्रयस्तु संज्ञपदावयवविसर्गस्येत्यर्थः पदस्येत्यधिकारात्। अत एव त्यदाद्यग्रहणपरिभाषया परमसर्पिष्क
रोतीत्यादौ षत्वानापत्तिरपदावयवस्येत्येतसंतत्वे पितृक्तर्पदत्वे चेति निषेधेनापदत्वादिति वाच्यं। अनुत्तरपदस्थ
स्येति निषेधेन कश्चिदुपात्तविशेष्यसत्वे पि शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदंतविधिज्ञापनेन शब्दरूपविशेष्य
मादाय तत्पदग्रहणपरिभाषया लब्धतदंतार्थकस्य पदविशेषणतापेक्षसंतां तस्येत्यर्थेना दोषात्। अ
त एव वनोरचेत्यादौ न दोषः ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीत्यादौ तात्पर्यस्थलेनासामर्थ्यनाशंक्यं पुनः तस्यैकार्थी
भावसामर्थ्यविषयत्वात्। अथालमिहितं चित्तु समानाधिकरणमसमर्थवदित्युक्तेः सर्पिःका
लकमित्यादौ न षत्वं। अथालमिहितमित्युक्तेः सर्पिष्पायत इत्यत्र षत्वसिद्धिः धातुसहचरितप्रत्यया
भिहितार्थेन समानाधिकरणमसमर्थवदिति तदर्थः पदानु सर्पिरादिकमयुक्तत्वात् प्रातिपदिकं पाणि
नेरुणादिष्वयुक्तनियमस्येति न्यायनेयाना इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तेः तत्र हि शंखरत्यादावादेशानाश

क्योणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्धमित्युक्तं अयामंताम्या
ध्येत्विस्तुक्षितिसूत्रे भाष्यकारेणोरशात्यैव सर्वनामस्थानमिति महासंज्ञावत्. अतएव भाष्य उणाद्ये
ऽव्युत्पन्नानीत्येवोक्तं. नत्वनेकार्या अपिधानवइतिवदव्युत्पन्नान्यपीत्युक्तं न द्राइदुदुपधस्येति नित्ये षत्वे
प्राप्तेनेन विकल्पइति। प्रत्ययग्रहणाभावान्नत्वगिभाषानुपस्थितेः परमसर्पिष्करोतीत्यादौ षत्वविकल्पः
सिद्धः नित्यं समासे इति सूत्रेमनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधार्थं नित्यग्रहणं नतु न कर्तव्यमेव. समासे नित्य
षत्वस्येदुदुपधस्येत्येव सिद्धेः सर्पिषेत्यादौ षत्वं त्वन्नपक्षे कुचिदन्यदेवेत्यर्थकाद्दुहलग्रहणादिति स्पष्टं
भाष्ये। व्यपेक्षेति व्याख्यानात्. एकार्थीभावसामर्थ्यग्रहणे परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादौ समासे विकल्पा
पत्तिः अनुत्तरपदस्थस्येति निषेधादुत्तरसूत्रस्य नप्रवृत्तिरिति भावः नन्वनेनैव सिद्धे कस्कादिषु सर्पिष्कुं
ण्डिकाशब्दपाठो व्यर्थ इत्यत आह कस्कादिष्विति एतेन तत्सामर्थ्यादुत्तरपदस्थस्यापि षत्वमित्यपास्तं व्यपे
क्षाविरहेपीति आनय सर्पिःकुण्डिकामितिवत्तात्पर्यादौ. व्यपेक्षायामित्यिदं सर्पिष्कुण्डिकायामित्यत्रापत्यय थर राम: ६७

मित्रविसर्गस्येत्यर्थमिदुदुपधस्येत्यत्र व्याख्यानानां व्याख्यादर्शितंतोमतेः व्यपेक्षायां पक्षे न सिद्धेरिति
भावः एतेन कस्कादिपाठस्य व्यपेक्षायां चारितार्थ्येन व्यपेक्षायां तस्यासिद्धत्वाद्विकल्प एवोचित इत्यपा
स्तं प्रत्ययसंबंधिभिन्नविसर्गस्येत्यर्थं कुतद्प्राप्तिर्वेति व्यपेक्षायां विकल्प एवेति बोध्यं. अतः कोशहेन तद ४
दिग्रहणं समासात्सप्तम्युत्तरपदस्य विशेषणत्वात्. विद्वद्गेदव्योरिति सूत्रेव प्रत्ययग्रहणेन धातोर्विशेषण
त्वेन तदादिविधिज्ञापनात्. अयस्कुंभीत्यादौ लिंगविशिष्टपरिभाषया सत्वं बोध्यं। भास्कर इति तत्पुरस्कार
णादतः कृकमीत्यस्याप्राप्तिः॥ ॥इति विसर्गसंधिः॥ ॥यत्तु लौकिकमित्यत्र हरेव पाठ्यः सर्वत्र संग्रहणे ऽग्रह
णमेवास्त्विति निर्लक्षपक्षेत्रेत्यादौ रोरसिद्धत्वादुलोपापत्तेरतो रोरित्यस्य प्रथमैकवचनेन वाग्नितार्थ्यान्नेष्ट
नयन्नाहः सौजसेति पदस्येत्यनुवृत्तेस्ततत्त्र्यर्थे विशेष्यते तेन तदंतविधिरादेशस्त्वलोन्त्यस्येत्यस्यान्तस्य
तिनमाहृपदांतस्येत्यादिना. सजुरित्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धिः व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेन ग्रह
णवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिर्नेति परिभाषाद्वयं प्रत्ययविधिविषयमित्यसमासे निष्कादिपरत्वेत्रभा

प.श.शे. ६८

घोस्यषंरदंजश्लायवारः श्वेयानित्यादौत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगांतलोपएवेतिदिक्। फलस्यापवादइत्यिदी
देनस्यान्नहियतेप्राप्नोतीत्येतावता। कृते त्वसिन्नपत्वस्यासिद्धत्वाद्दुत्वगुणयोर्यत्वाप्तिरेवेतिभावः। प्रथम
योः। आत्वानात्प्रथमयोरित्यनेनप्रथमाद्वितीयातोः पूर्वसवर्णदीर्घग्रहणेनदाद्वयः प्रथमाद्वितीययोरिति
पूर्वग्रहणं किं। अग्नी इत्यत्रपरसवर्णोमाभूदिति। दीर्घग्रहणं तु त्रिमात्रस्यस्थानिनस्त्रिमात्रोमाभूदि
ति। सवर्णग्रहणं तु स्पष्टार्थं। पूर्वस्यादीर्घत्वात्सवर्णजातीयत्वार्थं नेहसिद्धैरीतिस्पष्टं भाष्ये। आहूणइतितोस्सरि
तिनिर्देशेन षष्ठ्यावसरान्नायस्मात्रस्यादेशेनाश्रयणादितिभावः। देवदत्तेहंतहतन्यायस्यनुनात्रप्रवृत्तिः। देव
दत्तेहंतहननेहिनोर्जागवनेदेवदत्तेहननप्रसक्तहननेत्युस्येवदेवदत्तजीवनेप्रवृत्ते तेनुनहननस्यानीयाहरि
हंतुः पूर्वसवर्णदीर्घस्यलक्ष्येप्रवृत्तिः। किंतु हननेनोपमसजातीयं प्रसक्तिमात्रे प्रसक्तस्यनिषेधेवाध्योज्ञीव
नेनवाधकमितिस्पष्टं दृष्टादिभिनिसूत्रेकैपटेः सुद्वोनइति। सस्नोतसरवृः कस्यचित्संज्ञासंवुद्धौ दूरा
द्धूतेचेतिप्लुतः। नसामर्थ्यादिति प्रतियोगित्वेननदाश्रयणसामर्थ्यादित्यर्थः। आश्रयात्सिद्धत्वमितिभावो ६८

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्यस्य स्मारकम्

क्तेः पयस्पटनिपयोरदात्तीत्यर्थे आगच्छहेपयोरद् आगच्छहेयपोरइदेत्यादावेकपदस्यवर्णद्वयसापेक्ष
मंतरंगमुक्तं प्रतिवाक्यसंपादकपदांतरसापेक्षप्लुतस्यासिद्धत्वादुत्वेप्लुतस्यसिद्धिरन्यथाप्लुतस्योत्व
दृष्ट्यासिद्धत्वात्सत्वात्तप्लुते आधिः प्लुतपरत्वाभावादेत्येः प्लुतात्परत्वाभावाद्दुत्वेनस्यात्परिभाषा
दृष्ट्यावहिरंगासिद्धत्वेपिनसुतिः स्वदृष्ट्याऽसिद्धत्वेयियरंप्रत्यसिद्धत्वप्रतिपादनसंभवात्स्वदृष्ट्याऽवि
धमानस्ययरंप्रत्यविधमानत्वप्रतिपादनात्अंतरंगस्यासिद्धत्वेनुप्रतिपाद्याभावेद्वकंप्रत्यसिद्धत्वं
प्रतिपाद्येततत्राद्येवाकास्मटेरित्यदृशाद्याकारः प्लुतोंत्येरेफटकारसंयोगपरत्वेनाकारस्यगुरुत्वात्
गुरोरितिप्लुतः। आआपेणनुयेणनुयेननापाशिस्यायेनप्रत्यक्षत्वेनचपर्वत्रासिद्धत्वमेववाध्यतेन
त्विदं। सस्रोताइत्यादौत्वेकवाक्यमात्रसापेक्षत्वात्प्लुतोंतरंगोभिन्नवाक्यस्थाकारसापेक्षत्वाद्दुत्वं
वहिरंगमितिस्पष्टं भाष्ये। उकारानुवंधेनितउकारोत्संहकारेफस्पेत्यर्थ इतिभावस्तेनदेवतदीत्यादौनदो
षः। भोभगोअघोरोः सपोस्पतोरोरितिवर्तनेनवुहोलपतोरइतिप्राप्तरत्रेत्सादावतिप्रसंगात्। अशरो

ल.श.शे. ६९ नहूंहेन पूर्वशाकल्यस्य ह्रस्वदीर्घ इमिभिवेत्यादे तत्पूर्वस्येति ॥ अन्येवं पूर्वरूपापत्तिरत आह ॥ आसंधिरिति ॥ भगोअयो
रुक्तौ कारयोरकारः । भोभ्यामपूर्वरूपात्मकः संधिकार्याभावस्तदर्थः ॥ २६ ॥ व्यापारभूतोरसेने बल्कः सत्वेरांताना
मेवानुकरणमसंधिर्म्याख्य एवेति बोध्यं नत्य यामिति ॥ २८ ॥ मर्कोवानुसारेण ॥ भाष्ये तु रोरुः स्यविसर्गः स्यादिति
नेतद्विधिरुत्वाभ्ययमयादूमविध्विरेव ॥ स्यान्नस्तदह निधर्माभ्यस्त्वाभ्ययहीदित्यत्रपूर्वदीर्घोलोपश्चेदूलोपेनैवनि
वेशश्वविविशेषो मःश्यः ध्वेत्तादौ दोषः ॥ अत्र हि रोः सुपीति विसर्गाः नियमः शास्त्रान्तराणि चविधायकान्येववा
च्चेत्यार्थिकार्थमादाय तु निषेधकानीति तत्रापि रोरेफस्य विसर्गे इत्यर्थलक्षणग्रहणं अर्थमिति [illegible] केनेवे
वेदेणमेत्यादौ संधुष्यवयव हलः समलोपेन हित्व प्रसंगाल्लघुर्मत्वेन स्थानिवत्वाभावेपदत्वासिद्धिरिति
चेन्न आनुमानिकादेशस्य रामेत्यस्य स्थानिवद्भाविनस्तु वेतत्वस्मात्त्व पृक्तकार्यस्य कालामेनैतस्मिन्देह
प्रत्ययलक्षणेनापि नघ्नस्य पदत्वविधर्मलाभः लक्षणपदोपादानेन पूर्वत्वयति विभिन्नकार्यस्य नित्यमिनेक एम.
व्यवहारस्य वाक्ये देशानपवेदीर्घाद्धोनित्यादौ चेत्यादौ हल्ड्यादि लोपे चेऊकरोत्यास्थानिविजात्यमानेस्वा ६९

सुपीति रत्वनिषेधस्यादेशे दीर्घाद्हन् शाहेतिदेशेनपूर्वस्यानरेफ इतिदिक् ॥ नेषां रोरिति ॥ २३ ॥ इदं वनिपा [illegible]
[illegible] तानास्यापविभाषाभवदिति वार्त्तिकं यस्य च स्यानस्यहिति हतो मतेन ॥ पोनु तेषामपि रोरित्यर्थः
अपिनाविभाषामकद्गावदघवतामो आवस्येति वार्त्तिकनिष्पन्नसेय हः एषामेतस्य हः स्यादवस्य वौका
रः संवुद्धाविति तदर्थः अवग्रहणसामर्थ्याद्ब्लोन्त्यस्येतिनेतिबोध्यं वार्त्तिकनिष्पन्नानां त्रयाणांमोशइति
पातस्य चावश्यकत्वमन्यत्रस्पष्टमित्याहुः ॥ ओर्लघुप्रयत्नपिवर्णसमाम्नाये यस्य पृथग्भानात् वोरित्युच्चिते ते
याप्रिलोपोव्योरितिलोपवत्सणयतौ त्वमाश्रयणीयं स्यादतो ओरित्युक्तं ॥ नवुतयुत ॥ ३ ॥ यल्लोपस्योच्चा
रणेस लघुप्रयत्नतरः अन्यपदार्थसंबंधोनान्वितिपदार्थपकर्षविविवक्षयासाधुः प्रयत्नेलघुतरत्वं चैषांश्रोत
स्यजनेकत्वमेव ॥ लघूच्चारणाविति लघुतरोच्चारणाविवित्यर्थः ॥ सूत्रे सौत्रत्वादेकवचनं ॥ वकारोदाहरणमसा
वादित्यइतीति हलिः ॥ ओतो ॥ ओरित्यत्र यकारसाहचर्याद्वकारोयालनवयवएवकाबाध्यर्थाधिकारात्रयेवुते
नस्कोवेत्युनेत्यादौ न दोषस्तदाह ॥ यस्येतिमात्रशाव स्यासे भवादिभिमावः ॥ भोभगो इतिनुनानुवर्त्तते विद्धे

दांतश्चनयन्वस्यतिपदांतस्यकिंतोयमितिरिदंलघुप्रयत्नयोर्नेगार्ग्यस्यजेलदाहालघुप्रयत्नस्येतिश्चार्थमि
तिव्याख्यानादितिभावः तादृशश्चभोसादिपूर्वकएवेत्याशयेनाह भोभ्यामुत्तेतिभावानुसारिणस्य भोरत्या
घनुवृत्तेः स्यतोवित्यादौनदोषः स्थस्यानभिधानाच्च अपूर्वस्येतित्वोत्तरत्पनेनविरोधाच्च संबध्यते लो
पः शाकल्यस्येत्येवभोभगोरत्याघनुवृत्त्यासिद्धेनित्यत्वार्थमिदमित्याहुः उञिच भोरत्यादिपूर्वस्यपूर्वेणासिद्धे
ऽपि हाचवर्णपूर्वयोर्विहितएतदपिनित्यमेवअत्रापिगार्ग्यग्रहणानुवृत्त्याः लघुप्रयत्नस्यैवलोपः एतेनभोरत्यादि
पूर्वेलघुप्रयत्नलोपार्थमत्रापितदनुवृत्तिरित्यपास्तं वकारोदाहरणंत्वसाउएकाग्निरितिवृत्तिः उञिग्रार्थमि
ति उ मौञ्जूत्सादर्वात्यर्थमित्यर्थः एतत्रत्रैवनिरूपितं हलिसर्वेषामित्यादौ तु नसंबध्यते व्यवहितेरः मरत्रत्रैव
त्वयोजनकथनपरभाष्यप्रामाण्यात् अतएवलिदंत्सरत्यादौ धुडादयः अन्यथासादौपदेरत्यर्थान्नसु:
अतएवमाप्यामित्यादौ हलिसर्वेषामितिलोपप्रसिद्धिरितिदिक् हलिस भोभगोरत्याघनुवर्त्ततेतन्नेोका
रात्परस्यलघुप्रयत्नस्यवानेनलोपः अचलघूच्चारणस्यत्वोत्तरत्वेवसिद्धं अपूर्वेत्तभपोरपिनचापूर्वोऽल

घुप्रयत्ने अस्यासिद्धत्वाल्लोपः शाकल्यस्येतिप्राप्नोतीतिवाच्यं लघुप्रयत्नस्यैवानेनलोपेयोरिति
सूत्रेणातिकारणेनहलिविधानाभावेनैवसिद्धावस्य सूत्रस्यवैयर्थ्यापत्यातद्वाधानन्वालघुप्रयत्नयो
रेवलोपः स्यातयोरित्यर्थाधिकाराद्दिनिवाच्यं ऋषिमत्रग्रहणार्थस्यसर्वेषामित्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः वि
कल्पस्यविशिष्टत्वेननित्यत्वसिद्धेः अत्रचयकारएवानुवर्त्ततेनवकारोरुञौनयेवोक्तेः फलाभावाच्च
व्यपरेइत्यादिनिर्देशात्त्व अन्यथातत्रसौत्रत्वादाश्रयणीयेस्यात्तदाहलघ्वलघूच्चारणस्यपयस्येति
मतुसुपी तिपद्युदासेहित्सुस्वदृष्टोत्पत्यपएवस्यादेवंचाहर्मातीत्यत्रनस्यात्पदितुशमिन्त्रोशाद्देस्या
तेरोर्यादोनिदाघेसत्रापिस्यात् सर्वेनरदृत्यर्थः लन उत्तमैकाभ्यामित्यादिनिर्देशः सप्तमीनिर्दिष्टेपस
येतदंतविध्यभावज्ञापनायनान्तालस्यानुरोधेनकचित्त्वत्यग्रहणेशद्वस्वरूपस्यविशेषणताया
एवाश्रयणाच्च अतएववरदाभ्यांनिषेध्यादेनदोषः अहरहरितिनित्यवीप्सयोरितिद्वित्वेनलुमतेति
निषेधात्सुप्परत्वाभावः गतमहोरात्रीरितिकेचित्तुभाष्ये आतिदेशिकस्याहोरात्रस्येवोदाहरणं

ल॰श॰शे॰ ७१ त्वनलोपः प्राप्तिर्यदि कांतस्येति सूत्रे न हि रूपरात्रयं तेरेषु रैरेवाविशेषोस्तीत्यत्र प्रायेणराद्रेति पाठ
श्चेद्दृशानामनभिधानमेवेत्याहुः अनन्त्यस्यापि त्रिंशद्विंशत्यंतसमासात् द्विसमासांते प्रत्ययेतिचेति लोपे
पिरात्रिंशत्त्वाष्टतेरिति भावः अनुवादे रेफविशिष्टस्योपादानाद्रेफस्यैरेफविधाने अर्थमत आह विस
र्गापवाद इति । इलोपे न्यायेन तस्य रुत्वानीयरि चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्दोषापत्तेर्नापि वक्तुरिति अधिकरणत्वा
दनोऽनिड्ढेलात्कर्मण्येव पूर्वपदसमासरत्वाह डरेफा वित्यादि भाष्येनुवधिकरणावदृ्झो हिरेव द्रिंतः
नवाजर्घादित्यादौ सिप्पिधातो रिति रुत्वस्यालोढ इत्यादौ ढत्वादीनां पिनू राज्यमित्यादौ संयोगांतलो
पस्यासिद्धत्वात्कथं दीर्घ इति वाच्यं ढ्ग्रहणेन लराम सूत्रे ज घ्रीड इति भाष्योदाहरणेन च तत्तेषां द्वैकवा
क्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्य पूर्वग्रहणेनैतत्सूत्रग्रहणबोधनात् । अणः किमिति अचः इत्येव
सिद्धमिति प्रश्नः तेदूरिति पाठेन कारज्ञावनुत्यारयं च मा विनिहर्न्दीनो रनि दिना मिति नलोपेत रत्ति ल॰ ७१
पं । अत्राणपूर्वैरोवक्ष्याख्यानात् । विप्रतिषेधे विप्रतिषेद्धो त्कर्माद्य तिहारे वर्त्तमानात्सेधते घंत्रि प्रस्पर

विरोधार्थो विप्रतिषेधशब्दस्तत्र नित्यस्यावश्यकत्वयोरंतरंगस्य तापकादिनाऽपवादस्य वचनप्रामाण्या
द्बाधकत्वे स्थिते तद्भिन्नोस्य विषय इत्याह तुल्यबलेति द्वयोः शास्त्रयोः क्वचित्सावकाशयोरेकत्रप्रयो
गे युगपत्संभवि स्वकार्यं समर्थयोश्च सः तत्र प्रायेण लौकिकस्य कार्यद्वययोगपद्येऽसंभव एतस्य प्रवृत्तिः य
था इह लोप्स्यतीति । तत्र हि दीर्घत्वयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तेनानेन तयोरसंभवः क्वचित्केवलाऽसंभवेपि
यथा शिष्याद्दिस्यादौ । अत्र हि ह्रस्वदीर्घत्वयोर्युगपत्प्रवृत्ताव इ शभावयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानेनतयोरसं
भवः यद्यपि तानत्राद्देः स्थानिवत्त्वेप्यक्षतत्वनाप्यतिदेशादेशप्रवृत्तेस्तु तरमेव न तु तत्प्रवृत्तिकाले इति
युगपत्संभवोस्त्येवेति परत्वात् डिसङ्कृतिन्यायेन न शादेशः स्पष्टं चेदं सर्वं प्रकृतसूत्रे कैयटे शेखरे
अद्दस्तो मादिसायावाके । २० तत्र युगपदुभयोः कार्ययोरसंभवात्स्वार्थायेणात्रातिदेश्यास्त्वद्वयप्र
संगे नियमार्थमिदं परमेवेति तेन तिसृणामित्यत्र यौगपद्यासंभवेन परत्वान्नित्वादेशो पुनः स्थानि
वद्भावेन त्रयादेशो न तत्प्रसङ्गे सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । यद्वा यथा तुल्यव

ल.प.शे ७२ लपोरेकः पेष्टोभवतिसततयोःपर्यायेणकार्यंकरोतिपदानमुभौयुगपत्स्येवयतोनानादिस्तच्चका
र्यंभवततःक्तद्रोभयोर्नकरोतियौगपद्यासंभवात्तथाशास्त्रेपोर्लक्ष्यपेक्षयोःस्वचित्तस्येयौगपद्यासंभ
वाद्वतिपन्नौशास्त्रायामिदंपरंभवतीतिविभ्रमर्थंतत्रेष्टत्वेयदिश्वर्वस्यापिनिमित्तमस्तितदानर्त्वपिभ
वत्येवततःक्ष्मतेपुनःप्रसंगाविज्ञानान्निहृमितियथाभिधीसत्रपरत्वात्रातद्विःपुनर्धिर्भवतिअत्र
नातन्द्रःविधावपोर्गुणपदेकस्यानिसंदेवसंगरूपनिमित्तानेतर्पस्यवानसंभवदितिभाष्येस्पष्टंकार्यंपर
त्वेवपरेशास्त्रेविहितत्वेकार्यकालपक्षेप्पद्याप्यपीपाठकेनयत्वमेवनियामकम्अतएवड.मोह्रस्वा
दित्यादौत्रिपाद्यस्यकार्यकालपक्षएवपरिभाषयोःप्रवृत्त्याएकदेशस्थत्वेपिपरत्वमित्यादिसुत्रास्येनैने
नैवमवस्थेतिसंगच्छतेत्रिपाद्यस्यनशास्त्रेणविहस्तपरिभाषाद्वयमध्येयरैवकाल्पनेत्याहकष्मनेत्पूर्वेति
तत्वं·संज्ञानोनुकार्यकालपक्षेपदेशएवकाक्यार्थेनतद्दोर्यान्नामेवाविरोधइतिसंधानेकार्यज्ञानेचेतित
त्रस्यपरत्वमेवेत्यन्यत्रपद्धत्तौवाजयतएवकार्यकालपक्षेःयादिमःपौर्वप्रात्सर्वसंज्ञेतिअदसोमादिति एम. ७२

सूत्रेभाष्येउक्तंपरिभाषाणांनुनत्वक्षेपिस्वस्वदेशेर्थबोधोस्त्येवेतितासांपाठकृतमेवनदेवतत्रत्र
द्वौनियामकौमितिबोध्यंपद्यपाषपरिभाषानयापिकार्यग्रहणेनकार्यमात्रग्रहणान्नक्षितिरितिअस्या
दिनिपरिभाषयोरपिअवश्यस्यायिका·कार्यकालपक्षेपिनैवेकपरिभाषादिवद्वित्वेकवाकालांगत्वास्व
कार्यनिष्पादिकाकिंतुवाक्यभेदेनैवकार्यमवस्थापयतियथाहृक्षेभ्यरत्येत्वदीर्घत्वयोःशास्त्रयोःपर
मेत्वेपवर्त्रपतिएवमत्रितृवृद्धिरंगमित्यादयोपानिस्वस्वसानयोरित्यत्रैकैपदेस्पष्टमेवंचविप्रतिषेधे
रत्येपायथोदृशैवेतिस्थितंत्रिपाद्यांकार्यक्षेप्पवृत्तेःपूर्वंदृष्टापराबस्यानाभावान्तरलम्पत्रविप्रलरः
रद्कितोपद्यतिउक्तंनित्यमितितुनभोभगोरितिसत्रौक्तौरीत्यालोपस्यासिद्धत्वात्·स्थानिवत्वेनतदू
र्मानिदेशेपिवत्स्थारलाघसंगरूपस्यानघन्नमर्थाभावेनलोपेनदत्याप्तेश्च·एतत्रदोःअनुकार्यस्वरूपम
गभिप्रायकोशेरवैकशेषाभावःएतत्रदोरनेनतात्पर्यः·तेनपरमसरदोनीत्यादौनदोषः·गौरोतुनदोषः
तच्चत्पदाघत्वाभावेनहल्ङ्याब्भ्यादिलोपस्यदुर्वारत्वात्सरतिपथमेकवचनमेवव्याख्यानात्·अन

त्समासेकिमितित्सम्पूर्वपदार्थप्रधानत्वादुपसर्जनत्वाभावेहल्ङ्याद्लिोपोदुर्वाररइतिप्रश्नः तत्रपदा
र्थप्रधानः सर्वत्रसंग्रहोपि लसितित्रयमंतस्यलुप्तषष्ठी [redacted] कमत्रकारणं सेमामविहीनित्द्रव्य
णस्यपादानात्ततीष्टदः स्वमुक्तेति लोपेत्रपाद्यन्नेन लोपइतिभावः अत्रवारणं त्वितिष्टद्दोषा
ख्यानमवधारणं त्विव्यर्थः बहुले त्यादिग्रमकांतरभावादितिभावः एवंचनदत्तहस्वे बकाचिद्रथ्रेतौ
सिद्धायामवधारणपाव्याख्यानंव्यर्थमितिभावः सर्वमेतद्वधारणं त्विति तु न्याय्यं चितमित्यलं ॥
इति स्वादिसंधिः ॥ ॥ स्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारान्नोसंज्ञामाहात्म्यं वदति अधातुरित्यादि
पर्युदासोत्राघवात् अनर्थकमिति आवर्तिनेत्यपपदे ग्रत्ययग्रहणपरिभाषयानदंतग्रहणं सं
ज्ञाविधाविति निषेधस्तु प्रत्ययस्यत्र संज्ञा न दूषपदूनि भावः । अत्रेस्तत्रेउन्नास्त्रे चार्थवत्वमेत
त्संज्ञाफलीमनविभक्तीतरसममिथाहारनपेक्ष्य लोके र्थविषयकबोधजनकत्वं अन्यथा धातु
रितिपर्युदासेनव्याख्यानादर्थवत्वेनैव सामूप्यग्रहणेन सिद्धेहन्तस्त्रे हृदादीनामनर्थकानाम

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यास्य स्मारक
७३

नर्थकानामप्रसिद्धेत्वदेयर्थ्यस्यात्तनचनजिवपुत्रस्यापातित्यत्वज्ञापनार्थतनतानदनित्वत्वज्ञापने
भाष्यसंमतहरतफलाभावात्अरहनकांइत्यादावेतन्नाध्यविभक्त्यनपेक्षत्वेपितदितहानेपेक्षत्वम
स्त्येवेतितत्पर्युदासः सार्थकः नचतत्केवलप्रत्ययस्यतदुक्तं संख्यापा अनिशदंतापाइतिसत्रे भाष्येन
हिलोकेकेवलेनप्रत्ययेनार्थोगम्यतेकेनतर्हि सप्रकृतिकेनेति हरिण्याहधात्वादीनां विशुद्धानांलौ
किकोर्थोनविद्यते कृत्तद्धितानामर्थश्चकेवलोनामलौकिः प्राग्विभक्तेस्त्वरंतस्यतथैवार्थोनविद्यत
ईनर्थकमर्थवद्वृतिअतएवपदसंज्ञासूत्रेतद्ग्रहणस्यसंज्ञाविधौनदंतविधभावज्ञापकत्वेकृत्तद्धि
तेतिसूत्रेतग्रहणंकर्तव्यंनकर्तव्यमर्थवदितिवर्ततेकृत्तद्धितांतंचैवार्थवत्तनकेवलाःकृतस्तद्धितावे
तिभाष्यमुपादापशास्त्रीयार्थग्रहणोर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिवैयर्थ्यंनतदनुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकार्थप्र
त्यासत्तोभिव्यक्तनरोपोर्थः प्रत्ययांतेपुलस्येतेसन्नाप्रीयतइतिवैयटेनोक्तं लौकिकंप्रत्यदंतदर्थस्यप्र
त्यासत्त्वंशास्त्रकल्प्यितस्वादिप्रकृतेरर्थःप्रत्ययांतेषुसर्वेनेषुयोभिव्यक्तनरोलस्यतेबोधनैःसरस्य

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यास्य स्मारक

ल.श.शे न्यपः प्रत्नुप्रत्ययांतेभ्यिस्समकृदादिग्रहणादिसर्थ इति तद्भ्रान्तमात्रेण कस्याप्यर्थाभिव्यक्तेरभावेनाभिव्यक्त
७४ तात्वस्य तत्प्रत्ययभावान्नार्थवत्त्वं तत्रैवमेवेति अनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यनेन सूचितः अन्यथानन्यामर्थ्या
दित्येव वदेत्। पूर्वसूत्रे पादृशार्थवत्त्वग्रहोत्राप्यनुवृत्तिसामर्थ्यान्नादृशार्थस्यैव ग्रहः। प्रत्ययार्थग्रहणे
तु नेदनुवृत्तिर्वैयर्थ्यं स्यादिति तद्भावः। किंच पूर्वसूत्रे सामान्येनार्थवत्त्वग्रहणे न किंचित्फलं प्रत्ययेषु नित्यात्रि
दान्तातिरिक्ते अत एव तद्धितग्रहणस्य नियमार्थत्वाश्रयणेन ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्यानियमालेन कांडे इत्यादौ
ह्रस्ववारणफलाभावेन वा भाष्योक्तेन तस्यत्यागे नेपंचनावप्रियेत्यादौ पंचनावेत्यसिद्धिनननप्रातिपदिक
त्वेनाप्यन्नास्तत्रैणप्रातिपदिकत्वेनुरोवायत्निः एवं च प्रत्ययस्य प्राप्तिरेवनेति केवलप्रत्ययपर्युदासो विफल
दशदाडिमानिषडपूपा इत्यादिनिरर्थकपदसमुदायस्यापि निरर्थवत्ग्रहणफलेन तत्रापि सयोध्यात्वितिलुगापत्ति
रितिभाष्ये स्पष्टमिति दिक्। पूर्वसूत्रेणेति। प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति विधिना तत्वाभावादिति भावः। नियमस्य सजा एम.
तीयविषयत्वात् स्वाजात्यं दर्शयितुमाह पूर्वोभाग इति एतेन यत्रव्युत्पत्त्यार्थयोरननुगतत्वेन शास्त्रानुगमस्तत्प्रयोज ७४

कत्वेन व्यवच्छेदानुगमेपि सत्त्वभावेन च यत्र संघात इत्यादिमर्थमेवेत्याशयः। पदग्रहणेनात्र स्वानेक
अेणापि प्रयोगार्हमर्थवत्गृह्यते अत एवार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तमत्र भाष्ये
स्म भाष्ये सुबंतानामित्यनेन भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्त्वपलक्ष्येते इति केचित्। यद्वेनस्पष्टमेवोक्तं। तेन गवित्ययमा
हेत्यादौ गोरित्यादीनां सुबंतत्वाभावेपि न समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं। अनुकरणस्यानितिपरस्यापि प्रयो
गसत्वेन तावन्मात्रस्यापि पृथक्प्रयोगार्हत्वात् बहुपटवइत्यादौ प्रातिपदिकत्वसिद्धये स्वांतेअणोनितत्रप्र
वृइत्याक्षिप्तपरेषामपि स्वांतेअणप्रयोगार्हार्थवतामेव ग्रहणं सुत्रकाम्येत्यादौ न दोषः। अत एवांगसंज्ञा
सूत्रे भाष्ये प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणमिति परिभाषायाः फलनिरूपणावसरे
देवदत्तोगार्ग्यइति समुदायस्य पत्रेंतत्वेन प्राप्त प्रातिपदिकसंज्ञाभावः फलत्वेनोक्तः यथाश्रुतमलोक्तनि
यमेतु नियमेनैव तत्र तद्वाप्त्या भाष्यासंगतिः स्पष्टैव एतेन हृषदृदसीत्यादौ पूर्वभागस्य भत्वात् पूर्वोभा
गः पदमित्यप्युक्तमित्यपास्तं काव्यस्यनेति। प्रातिपदिकत्वे हि सुपः अवणंनापत्तिः पिंडीमित्यादौ वा कीक

ल.श.शे. देशप्रयोगे॥लुक्स्तमासेचांगाधिकारविहितसुप्प्रत्ययनिमित्तकार्याणांसुवादेशानांचचारितार्थ्यंविकल्पेनबा मा।
७५ त्सविधानेचस्वरणघर्षमितिभावः॥शश्शङ्गादिपदानांचवैदिकशश्शङ्गादेशान्तिरितिपूर्वैरोवप्राप्तिरपदिक
त्वंसिद्धंस्वप्नादानुरोधेनचवैदपदार्थस्यावश्यकत्वं॥अस्तौहिणारथेतरादिपदेष्वश्वयवानामत्वेननि
रर्थकानामप्यपत्रहशार्थारोपेणप्रातिपदिकत्वसत्वस्त्यादिनायथाकथंचित्साधुत्वान्वाख्यानेवो
ध्यं॥अधिकारोपमितिसंज्ञाधिकारइत्यर्थः॥संज्ञात्वावगमस्त्वव्याख्यानात्स्वप्रकृत्यर्थत्वेचधातुपाठको
शादौतमुच्चार्यवोधिकोऽधिकारागमानोनुनसंज्ञा॥प्रत्ययइतिमहासंज्ञयास्वप्रकृत्यन्तरार्थप्रत्यायक
स्येवनतुसंज्ञकत्वात्स्वप्रकृत्यर्थत्वेचधातुपाठकोशादौतमुच्चार्यवोधितत्वेअतएवनभवधावादेशानांन
संज्ञातेषांस्यान्यर्थेनैवार्थवत्त्वेनतुस्वोर्थोस्ति॥अतएवकोशादौतदर्थाकथने॥एतदर्थमेवभाष्येस्वाय
मर्थेप्रत्यायमंतीतिविग्रहेस्वीयपदोपादानेभाष्यग्रामाण्याच्चैतदर्थानभिधेयःप्रत्ययशब्दस्यहन्तिःप्र राम·
तुविकारागमादेशानांदेशशेनिराकांक्षत्वात्परश्चेत्यस्यानुपस्थितौतत्वेनियोगशिष्टप्रत्ययसंज्ञाया ७५

अप्रवृत्तिरितितन्न॥ष्टलमकज्वृहघप्रवृत्त्यापत्तेः॥किंचलविधौपेत्यत्रविशेषविहितत्वात्परत्वाच्चपूर्वंसीयुटि
ततोलादेशेप्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनेटोविधीयमानभागुदात्तत्वंसीयुटएवस्यादतआगमानुदात्तत्वंवक्तव्यमि
त्याद्युदात्तश्चेतिसूत्रस्थभाष्येपठासंगतिःस्यादानिकत्वेनदेशशेनिराकांक्षत्वेनपरश्चेत्यस्याप्रवृत्तौप्रत
परत्वस्याप्यप्रवृत्तौतत्संनियोगकथनासंगतेरितिदिक्॥परश्च॥गुप्तिज्किद्भ्यःसन्नित्यादावपादानत्वासंभ
वादिग्योगलक्षणापंचमी॥तत्रपरःप्रकृतेरित्येनियमेनाध्याहारेप्रसक्तेपरएवेतिनियमार्थमिदंनायोग्य
त्वात्पादावृष्टिपदस्यपर्यंतनर्थंपूर्वपरसाधारणमित्यनियमोस्त्येव॥अतएवतस्मादित्युत्तरस्येतिपरिभाषोक्ताणविकल्प
प्रवर्त्तनेइत्यत्रबहिनाएवप्रत्ययाः॥नचैवंप्रत्यस्यविकल्पेसपूर्णसत्रमुपतिष्ठतांकिंपरश्चेत्यनेनेतिवाच्यं॥
प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायांकेवलप्रकृतेःप्रयोगदृष्ट्यादेःप्रयोगोमाभूदितिप्रत्ययःपरोभवत्येवेतिनिय
मार्थत्वेनतेनकेवलाप्रकृतिःप्रयोक्तव्यानापिकेवलःप्रत्ययइतिसिद्धं॥अनुकरणेतुअभेदविवक्ष
यार्थवत्त्वाभावान्नप्रातिपदिकत्वाभावेनप्रकृतित्वाभावान्नविद्यमानहेत्वादौनानुपपत्तिःप्रकृतित्वेप्र

त्यपविधावुद्देश्यतावच्छेदकाक्रांतत्वं॰अयंन्यायःशास्त्रबोधितान्यतरप्रयोगविषयेतरएवलिंगइत्यानित्या
दौनदोषोत्रपक्षेतिविशेषोद्देशेनैवप्रत्ययानांविधानात्राप्तिकेवलइतिन्यायमूलकं॰एतन्मूलकमेवप्र
थमतेःयद्देनप्रयुज्यतेतिअपरिनिष्ठितमितितदर्थःपरिनिष्ठितत्वंचाप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदका
नाक्रांतत्वं॰निहतेतिइं॰तादावप्राप्तिवारणायाप्रवृत्तेतिवैकल्पिकेऽगमोद्देश्यतावच्छेदकाक्रांतेसेडित्या
दावप्राप्तिवारणायनित्येतीतिदिक्॰ग्राशब्दातिपदिकात॰समाहारद्वंद्वः ननुपरश्चेत्यनेनप्रकृतेराक्षेपा
त्प्रातिपदिकाधिकारोव्यर्थःइतिइं॰तात्तुनङितीयादि॰संख्याभावात्संख्यायाल्लिङ्गोक्तत्वात्॰धातुभ्यस्तम
न॰तिङामप्रवादत्वात॰नस्यौमादिसमर्थविभक्तिनिर्देशान्नमविधौतिइं॰स्वैतिज्ञापकात्त्वनतेःप्रत्ययविधि
व्याहम्यर्थइतिचेन्न॰नदभावेस्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्यैःसंस्कृतस्यबहिर्भूतापत्यादियो
गइतिकुत्सितइतिसूत्रेभाष्योक्तन्यायेनतस्यापत्यमित्यादेस्तत्संबंधप्रयत्नमित्याद्यर्थप्रथमोच्चारितबोधा
त्प्रत्ययत्यर्थसमत्वेनचसार्थकत्वाद्विलानोसवेताडुत्पत्यानुदात्तादेरित्यस्यप्राधान्याद्दुपस्थितस्वेन

विशेषणत्वायन्नौसर्वस्यविकारःसार्वइत्यत्रात्रतापन्नेःसर्वस्यसुपीत्याद्युदात्तत्वात्तदधिकारसा
मर्थ्यानुप्रातिपदिकस्यैवतद्विशेषणमितिनदोषःसर्वशब्दस्योष्ठादिपाठेनांतोदात्तत्वात॰स्मैचे
दमत्रभाष्येनचांतरंगात्तनपीतिन्यायेनलुकूनिमित्तप्रत्ययात्सर्वमाद्युदात्तात्प्राप्तानस्यसुवेतविशेषण
त्वेपिनदोषइतिवाच्यंतेनन्यायनश्लिष्टाद्दकमानात्तरंगनिमित्तविनाशकलुकएवप्रावल्यबोध
नेनदोषात॰सर्वस्यसुपीत्यत्रसौवर्णासप्तमीतातदंतसप्तमीत्वात्प्रत्ययेपरतःपूर्वकार्यत्वाभावे
ननलुमतेत्यस्यप्राप्तोप्रत्ययलक्षणेनसुवंततपातस्यांतरंगनिमित्तविनाशकत्वाभावातअतएव
सर्वस्तोमादिवहुव्रीहौपूर्वदात्तत्वसिद्धिःनचानुदात्तादिपक्षेनिकम्प्रत्ययेनादिस्यर्थेननदोषइतिवाच्यं
गर्गादिष्वइत्यादौस्तुवंतंप्रतिप्रतिगर्गादीनांविशेषणत्वासंभवादगत्याल्लक्षणस्वीकारेपिपक्षेते
लक्षणयोमानाभावात॰व[illegible]नत्त्त्रापिनलक्षणा॰गर्गादिहपास्त्रातिपदिकात्तत्संबंधपत्यमित्य
र्थप्रत्यपरत्वर्थप्रातिपदिकात्मत्वेनव्यवधानेनभविष्यतितद्व्यतिरिक्तव्यवधानेतुनमानाभावात॰ए

ल.श.शे.
७१

तच्चमनुष्यत्वैकैपदेस्पष्टमित्यन्यत्र विस्तरः लिंगविशिष्टस्येति रूपं च प्रातिपदिकस्यासाम्प्रग्रहणेतद्वि
शेषग्रहणे च अनयापरिभाषया प्रातिग्रहणेवैयर्थ्यस्याशंकितत्वात् विशेषविषयेवहेतरोदा
हरणदानाच्चखाद्यप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रातिपदिकत्वतनताप्यधर्मविशिष्टेन्नातिदिशंनेन अतए
वबहुव्रीहेरुधसइतिसूत्रेभाष्येनघनेश्चेत्यस्यनघंतबहुव्रीहेरित्यर्थः कुंडोध्नीसत्रेलकवायादितः अ
न्यथानुपपन्नतस्यबहुव्रीहित्वाभावान्नेदसंगतिः नघंतानांयोवहुव्रीहिरित्यर्थेनचपरित्वतदत्यन्यतः
समासांतेषुतत्परिभाषाभावस्तस्यासूत्रेभाष्योक्तौवयवविषयएवसमुदायविषयेतत्प्रवृत्ताव
पिदोषाभावेननदंशेनदग्रहणेनमानमित्याशयः पावेनादितिप्राप्तग्रहणत्रीप्रत्ययमात्रोप
लक्षणंतेनवत्सवेधनतरापुवतिनोत्वादेःसिद्धिः ज्ञानेश्चेतिनिषेधान्नपुंवत्वं वयोवाचिनांचेकश्चि
कज्ञातिकार्थस्यवत्समासात्वात् नहितदृतिः एतच्चसमासांतविधत्ययाघतिरिक्तपरंबोध्या
तएतेनवलीनिर्वदुगोमतीकेतिसादित्यर्थात् एवंचस्त्रीप्रत्ययेषु अलंतत्वार्थिकनात्स्मतद्धिते

राम.
७१

खुचप्रापप्रग्रहणसंबंधोव्याख्यानात् अतएवलोहितिकेत्येतत्सिद्धपेलोहिताहिंगवाधनेदेतिचारि
तार्थमत्येतत्स्वार्थिकानोत्सुवुसनेः शर्वमुत्पत्तिरिति सर्वस्यद्वेइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टंकैयटेचतत्रहिपदसे
त्यस्यप्रयोजनंद्विपदिकेत्यादौद्वित्वसंख्यायुक्तयादार्थस्यवीप्सितत्वात् वीप्सायामेकत्वलक्षणसंख्या
याश्च नंतर्भावात् समासाद्विमक्त्यभावेनपदत्वाभावात् प्राक्कद्धितोत्पत्तेः द्विर्वचनाभावइत्युक्तं प्रयोगा
दितिसूत्रेभाष्येपिस्पष्टमेतत् तत्रहिगतिकारकोपपदानामित्यस्याः सांकुटिनमितिप्रयोजनमुक्तं तत्र
हिअभिविधौमावइत्नुणिकुटिनशब्दादण्प्रत्ययविभक्तोःप्राप्तयोःस्वार्थिकत्वेनांतरंगत्वादणिकु
टिनित्यस्यैववृद्धिःस्यात् इत्युक्तं तस्यापिसुवंतादुत्पत्तौनुपर्वसुपिरनुराणतत्वरूपाधिकसापेक्षत्वे
नबहिरंगतयाणः पूर्वसमासविशिष्टादणोहृपसिद्धौभाष्यासंगतिः प्राक्सुबुत्पत्तेः समासेतुउ
क्तरीत्यैवांतरंगत्वात्पूर्वसमासेनततोविशिष्टादणोतिसांकुटिनसिद्धिरित्यन्यत्रविस्तरः स्वौजसम
ट्रेसमाहारद्वंद्वःद्वंद्व पाश्चेत्तइति नचफलाभावः लोपस्यैवफलत्वात् नत्रतत्रैतरस्मात्स्वाचरितार्थतो

ल॰श॰ लोपफलके लस्वीकारे वाधकाभावात् कामप्रज्ञादेन तु लोपे सति वर्णोच्चारणावैयर्थ्यापत्तेनस्तत्फलि
७८ के ऽसंज्ञेति बोध्यं॰ न विभक्तौ तिति निषेधोपयोगितां विभक्तिसंज्ञामाह॰ विभक्तिश्चेक वकारएक संज्ञा
धिकारे पिपुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थो न्यथायर्थः स्यात् सुप इति सुत्रं तिङ॰ स्वौरणा तिसत्रात्रि
ङ॰ इति चानुवर्त्तते प्रथमयोरित्यादौ व्याख्यानात्सुवर्णदेयाकरणानां प्रथमाद्वितीयापद्वाच्ययोर्थे
हणं बोध्यं॰ अन्यथा औजसोः प्रवृत्तिवदहेत॰ विभक्तिपदे शेष सुप्तिङ॰ तिनवर्त्तं शाकं यत्र तत्र सा
दौ तु द्राघत्वानापत्तेः तेषां सुप्त्वं ज्ञात्वशकाएतहीत्यादो सुपि चेति दीर्घापत्तेः ममम्पता ति स्त्रीलिंगाद्यतिशेषः
प्राचां वैयाकरणानां तरासां॥ इहापि अस्मिन्व्याकरणेपि॰ सुपः सुप्तिवत्याहारात्सुप्सु॰ द्वेकयोः नियमार्थं इ
मे॰ इह सत्रैद्विकशब्दो संख्यापरो न संख्येयपरो बहुवचनाय त्रैत्यदाह द्वित्वैकत्वयोरिति लौकिकप्रयोगेत्वा
दशानः संख्याः संख्येय इति कोशभाष्ययुक्तेः संख्येयपरत्वेएव प्रायः साधुत्वं क्वचित्संख्यापरत्वेपि संख्येयग
तसंख्यारोपेण साधुत्वं चातएवकस्य द्वित्वे इत्याद्यर्थे कयोर्द्वयोः केषांबहूनामिति भाष्यप्रयुक्तमिति बोध्यं॰ एक लघु॰ ७८

शब्दो द्वित्वबहुत्वयोरसंख्यात्वाच्चेव॰ एकग्रहणेन्तवेकवचनमुत्सर्गः कर्तव्यस्तेनाव्ययेभ्यः पचतिकल्प
मित्यादौ च यथैकवचनप्रयोगसिद्धिरिति भाष्ये सिद्धान्तस्थिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टं॰ बहुषु बहुशब्दो वचित्यादिपराध्यान्तसं
ख्यानां आनो व्यापकोये धर्मविशेषो बहुत्वं तत्परः॰ बहुवचनं त्वाश्रयगतं बहुत्वधर्मे आरोप्य कृतं॰ तेन वेणुम
वापि नोन्ग्रहणं दाराइत्यादौ त्ववयवादिगत बहुत्वस्यावयविन्यारोपो बोध्यः सच कोशहृद्धवहारानु
सारेणोवेति न तनिपुंसगः भर्त्रे दारयोरित्रैःअसौ इत्यादौ एकस्मिन्नहि वचनमेवारोपेमानाभावात्॰ अतएव
द्वेकयोरिति सगकृते॰ एतेनैकस्मिन्नपि गुरवः समागताइत्यादि समर्थितं॰ अन्वर्थसंज्ञयैव सिद्धे द्वंद्वं
सत्रद्वपेस्पष्टार्थमनरंजितत्वे एकदेशविकृतन्यायेन सुवंततयापदत्वाद्धि सर्गः सरूपाणामे॰ एक
प्रनैतिसुत्रादेवकारोपकृष्यमनरत्याह॰ सरूपाण्येवेतिनेन तुल्यनवीपरीक्षे न वाचिनोर्मानशब्दयोर्मा
तिनेकशेषः न चैकविभक्ताविति अध्यर्थपानि सरूपाण्येवेस्तु त्रैनैवोक्तदोषवारणादिति वाच्यं॰ हरिणार्थी
वाचकहरिणशब्दस्य हरितवर्णविशिष्टवाचकहरिणशब्दस्य चैकशेषानापत्तेः पुंवद्भावे नतद्धि

ल.श.शे ७९ णादावहल्प्राप्त। दृष्टानीति लौकिके प्रयोगे इति शेषः। एकशेषस्याप्यनैमित्तिकत्वेनांतरंगत्वादिम
त्युक्तेः। पूर्वमेवेति एतद्विषये द्वंद्वप्राप्तिरेव नेति बोध्यं। ननु तत्रैव णौ वसितेर्विरोधं यथा अक्षामक्ष्यंतो
मुक्ष्यंतो दीव्यंतामित्यत्रास्त्वा इति कारकस्य सकृदुपादाने पि सर्वत्रान्वयः तेन कारणं तु शब्दानां तुल्यरू
पता। एवमक्षो मक्ष्यतां मुक्ष्यतां दीव्यतामित्यपि। ननु द्वंद्वे धाशब्दे तेन समर्थते त्रेव। शब्दस्य यथा यपरिहत्य
सहत्वे आद्यं प्रथमाक्षास्त्यादौ। ननु सहत्वे लेखं यथा पटारस्यादौ। तेनाक्षामक्ष्यतां मुक्ष्यतामित्यादा
वन्वयिपदार्थभेदाद्धोद्रगढलैबवीधः। उच्चारणानुतेत्रेण। अन्वयिपदार्थस्यैकत्वे तु एकोपस्थित्यैवा
न्वयो यथा स्यान्मृदपयतां स्त्यादाविति चेत्सत्यं। सरूपाणामेकशेष एवेति नियमार्थत्वात्तत्रत
त्त्वं तु प्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्यापि दर्शनेनैकदाचित्रादृशप्रयोगे प्राप्तद्वंद्वस्य निवृत्तिः सचायं नियमो विभ
क्तौ यानि सरूपाण्येव तद्विषयः सहविवक्षाविषयश्च अत एव विभक्तौ नानामेकशेष इति पक्षे द्वंद्व एक०
प्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशंक्या नवकाश एकशेषो द्वंद्वं बाधिष्यत इति भाष्ये उक्तं। किं चासहविवक्षाया ७९

मपि तत्र द्वंद्वौ सहविवक्षायां द्वंद्वस्यैवान्यत्र कर्मधारयस्यापि बाधायत्तौ सारवसारवो भिन्न इत्यादि
प्रयोगविरोधापत्तिः। असहविवक्षाविषयेणाविभक्तौ नतत्रेणद्वाब्रह्मणाभ्यां कृते द्विपयो जरयतो
त्यादिना लोत्पलस्पर्धिना नेत्रेण तु वीहरेरिति वद्द्वंद्वमानसहे सति वक्ष्यैव मेवेति बोध्यं। न चासह
विवक्षायां तत्त्वसत्वे इद्धिन इति गुरुनिर्देशो व्यर्थः। अन्यपदार्थावगतये तत्सत्वात्। इयस्य धातोर्गुणि
कारेणानुगौ त्वे एतच्च सत्रे भाष्ये स्पष्टान्यार्थावबोधप्रतिषेधर्थानर्था अतिवयतत्रदपि प्रत्यर्थमवे
त्याश्रयणेनः। अनेकपयदिपदानां साहित्येष्टत्तिरेव नानभिधानात्। एकस्यैवत्वेनैकार्थस्य तत्र वृत्तिर
भिधानस्याभावादिति तदाशयः। द्विवचने बोस्यादावेकशेषशब्दस्य भाष्ये तत्परः सवोच्चारयितुं वीप्सु
स्तद्दृत्तिरेवेति बोध्यं। एकविभक्ताविति त्वेकपदं तुस्त्वशार्थ एकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि तेत्यर्थ
बोधयितुं ध्वनितं चेदं विभक्तिः सारूप्य उपलक्षणमिति भाष्ये। एकपदानुच्चारणेन समाहारद्वंद्वविषये
तु नैकशेषः। एकवच्चास्यान्यतरस्यामित्यनेनैकशेषविषय यदानो समाहारद्वंद्व भाववोधनात्। नत्रास्त

ले·शा·शे णं हन्त्यादित्यादौ नुज्ञातियुक्तेरेव निर्वाहः अत एव तत्र भक्तिः यस्येयं केचिद्व्याख्यानमहत्या कृतीस्यादि
८० तिदूषणं भाष्योक्तं· एकशेषशास्त्रार्थश्चैतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं न दाहैक एवेति· एके तिलुप्तविभक्त्यं
तेपृथकत्वं अत एव तत्र सरूपाणामित्यस्यान्वयः तेनावस्थानस्याप्तिद्वत यानिवृत्तेरेव विधेया तत्र शिष्य
माणे लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेनेश्वरयमाण यद्वन्मा बोध· धातुषु तु नास्य प्रवृत्तिः एकनिष्ठानेक
व्यापाराणामिवानेकनिष्ठानामप्येकधातुत एव निवृत्तभेदानोपतीत्यानेकधातुप्रयोगाप्रसक्तेः सरूपा
णां किं घटपटौ· शेष इत्येनन्यात्रो ह्नौ द्विवक्रोरपिशेषः अत्यजपेत एकरत्वेनावद्दौ लेक आदेशादित्यर्थ
ऽस्मात् तथा च अश्वश्वाश्वस्त्वेत्यादौ कदाचित्स्युदात्तवत्त्वमनुदात्तवत्त्वरूपसाम्यमादाय योभयस्वरित
कादेशः अस्य रूपेण न· न चास्य स्यादेव तस्येति फिट्सूत्रेण शकटाक्षेश्चायुदात्तस्य देवता क्षेफिषः इत्येतो
दात्तस्य चैकशेषे कदाचित्तोदात्तस्यापि शेषः स्यादिति वाच्यं स्वरभिन्नानां यस्योज्ञः स्वरविधिरिति वच
नेनैव निर्वाहात् एकादिदृशां न संख्यावाचिनामेकशेषवद्द्वावनभिधानान्न भवतः विंशत्यादौ त्विष्ट एव एम· ८०

वैकशेष इत्यत्वो चतुरः आदिर्त्रिं दुउव इत्यत्र आदिरिति निषेधः अत्यपस्येत्यतः अत्यपस्येति चानुवर्त्तते तेन टाद
प्रत्ययाघाविति तेनवा चाटेनेत्वं प्रत्यये तिकिं· यामरादर्भवित्वमाभूदिति चेत्तुस्त्रुणयोकादिस्यात्परनिमि
त्तपलोपस्य वहिरंगासिद्धत्वात् अतस्त्यादित्वान्नेत्वं· न विभक्तौ· हलन्त्यमित्यस्यानिषेधोयं· अनित्यमिदं
मोमकारपरित्राणार्थादुदिल्करणात्· तेन किमोत्के निमित्तं प्राग्दिशायत्ताद्ये विभक्तिः अत एव दा
नीमोमस्यनेत्वमिति न व्याख्यातं नु प्राग्दिशीये प्रस्याऽप्रवृत्ता वुद्दिल्वहायक मित्युक्तादानीं चेति स
त्रे लोपो व्योरिति लोपेन यकारं प्रश्लिष्य नेत्व ज्ञाप्यते· अन्यत्रानित्यत्वस्य फलाभावाच्चैवमेवोक्तं· लो
पस्यासिद्धत्वाच्च नोत्वमिति बोध्यं विभक्तौ किमः लोपः न· अतो गुणे उस्य पदान्तादिसतोपदान्तादिति एङि· पा
रूपमित्यतः पररूपमिति चानुवर्त्तते पुरस्तादिति अत एव नादिचीतीत्यत्र ग्रहणं चरितार्थेनस्थितामाः रामा
नित्यादौ निषेधाभावाप्पररूपेण पूर्वसवर्णदीर्घवाधे हि तद्द्वयं स्पष्टमेव· नोऽन्तरानिति अनेन रा
ये क्षपो नं तरान व्यवहिता नित्यर्थः एकवचने सं· सुसंबुद्धिरित्युचिते संबोधने चेत्यतः संबोधनइत्यनुव

ल.श.शे त्रेः सप्तमीबहुवचनेन दोषः संबुद्धौ अंगस्य गुण इति व्यवहाराच्चनदेतस्य संज्ञा। तस्मात्ताल्पर्णादावहृश्य
८१ र्थमेवं न्यास इति बोध्यं। संबुद्ध्याक्षिप्तस्येति संबुद्धेः प्रत्ययत्वेन यस्मात्स विहितस्तदादौ तस्य पौर्वापर्य स्थितिः सवा
न्ययोऽन्यतयापेच मस्य तत् इति भावः प्रत्ययग्रहणमाने यस्मात्स विहितं इत्याद्युपतिष्ठत इति प्रत्ययग्रहणे यस्मा
त्स विहित इत्यादिपरिभाषार्थ इत्यंगस्येति सत्रे भाष्ये स्पष्टं। अनुमानरूपात्सेपक्षे नात्र फलाभावात् यथा
पीनत्वानुपपत्यानुमीयमानरात्रिभोजनस्य पीनत्वोपपत्तिः फलं न तथा एतन्मत्रेतदनुमानेन संबुद्ध्यु
पपत्तिर्भवति। किंच प्रत्ययस्योत्पन्नानंगायेक्षत्वेपि ज्ञानेन तद्रूपेक्षत्वाभावेन शास्त्रेतदाक्षेपे मानाभा
वः अत एवांगस्येति सत्रे तत्स्थाने प्रत्यय इत्यधिकारः कार्य इति पक्षे प्राकारोदित्यादौ उपसर्गात्सर्वमरा
दित्यादित्याशंक्य प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरिति परिभाषोपस्थित्या समाहितं भाष्येन त्वंगा राम.
क्षेपेणेति दिक्। अंगस्य। उक्तस्यार्थस्य। हल्ङ्याब्भ्य इति सूत्राद्धलित्यनुवर्त्तते। ह्रेकतः इति प्रत्ययकार ८१
स्यटिलोपे नायहारादिति भावः तन्त्रेगास्य इस्याः संबुद्धेरेव पदस्य हलो लोप इत्युचिते। संबुद्ध्याक्षिप्तस्य

संबुद्धौ वान्वयस्यो चितत्वात् तत्राह कुलेतीति। अत्र परत्वात्सर्वहल्ये उभयत आश्रयणे नादिवद्भावा
भावात्तत्वीकारेऽपि ह्रस्वसंबुद्ध्योः पौर्वापर्यव्यवहारासंभवात् नाडूयाने तिदेशाच्च ह्रस्वोनो गास्यं संबुद्धे
रभावात् लोपो न स्यादेवं च लस्यानुरोधात् ल्पाक्षिप्तस्याप्यन्यत्रान्वये इति भावः एतदर्थमेव हल्ङ्याप्
ते संबुद्धेश्चेति व्याख्याते। मस्य संबुद्धित्वाभावात् अर्धविकारेणैकदेशविकृतन्यायेनापि न संबुद्धि
त्वं। एकवचनसंज्ञा संबुद्धिसंज्ञयोरक्ते परिमाणानिष्ठतया तयोस्तेनन्यायेनालाभाच्च। मकारस्यादेश
त्वाभावाच्च नात्र स्थानिवद्भावः अत एव एममित्यादौ तु पिचेति दीर्घो न च संबुद्धित्वस्य सकारमात्रनिष्ठ
त्वेन स्थानिभूतालक्षमत्वेनामः संबुद्धित्वाभावे कथं मस्य संबुद्ध्यवयवत्वमिति वाच्यं तस्य संज्ञाप्यउकार
विशिष्टत्वेन तदुपस्थाप्यज्ञायमानैकवचनसंज्ञाया विशिष्टत्वेन संबुद्धिसंज्ञाया मित्संज्ञोकारवि
शिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेन तस्यानल्विधित्वात् एतेनाट्टादेशेनैव नपुंसकत्वाभिव्यक्तौ कुलेतीतिमर्थमिस
यासे। एङ्। अहृणं किमिति। हरे विष्णो इत्यादौ अंगाधिकारस्यात्परनिमित्तापेक्षा चेद्गुणात्सर्वह्रस्वा

ल·श·शे· त्त्वादेव सिद्धिः सेयमतीनां संबोधने प्रयोगस्त्वेऽग्रहणे नैव सिद्धे प्रत्याहाराग्रहणं व्यर्थमिति प्रश्नः ह
८२ रेऽइति सामर्थ्यादेवात्र से निपातपरिभाषानु गुणास्तं वृद्धिरिति वक्तव्येऽप्ये ह्रस्वग्रहणसामर्थ्याच्च तेन एव ३४२
हेलस्मिन्नित्यादौ लोपसिद्धिः परत्वादिति अपुच्छ्यः नित्यत्वाच्चेति चेन्नानवकाशत्वेन ग्रहः नपुंसके त्रयो
इत्यादावसाधिलुकादावधइत्यन्यत्र अभिसर्वः पूर्वसवर्णा इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणेनुरामभित्यादौ दि
मात्रेवारणाय लशक्व समाहारद्वंद्वः अतद्धिते किं कर्णललाटात्कन् लंकारे कर्णिकोकिलफलेत्यादि
वृद्धिः स्यात् आदिग्रहणं हरः षाकुनो न तस्य किलेगुणेन स्यात् तस्माच्च पुंसीति पंचम्यर्थे सप्तमी पुं
सोविहितस्येत्यर्थः तत्रैव विद्यमानाद्विहितस्येत्यर्थो वा तस्मादिति किं एतान् गाः पश्य पुंसि किं मतो अहू
वाधितुमिति तेनुपर्वाणा स्मित्यत्रोपसर्गात्समासेपीति णत्वसिद्धिरिति भावः अयोगवाहानामिति
न विद्यते योगो वर्णसमाम्नाये येषां ते अयोगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरग्रहीतत्वाच्चेत्यर्थः तेच नेवाहयं रम·
तिप्रयोगं निर्वाहयंतीत्ययोगवाहाः ते चानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमाः अतएवोरः केणेत्यादौ ८२

विसर्गव्यवधानेपि णत्वसिद्धिः तदुक्तं भाष्ये नार्थोनुमग्रहणेनानुस्वारे कृते द्व्यवायेस्त्येव सिद्धमिति
आदर्थैनेत्यादौ नुनाति प्रसंगः अट्वतिरिक्तव्यवायात् तस्मादित्युपस्थितं निर्दिश्यग्रहणमेतत्समपि
व्याहारेद्वादिव्यतिरिक्ताव्यवहितपरं तदुक्तं णत्वेन्यव्यवायेप्रतिषेधो वक्तव्यो न वान्येनव्यवेतत्वादि
ति ग्रंथेन एतदुक्तरमटाव्यवायसत्वात्प्राप्नोत्येव अट्व्यवाये इत्यर्थादित्यादि भाष्यमेकदेशिनो
हल्मित्रस्तुक्तिपरं चुटुतुलशर्व्यवायेनेति प्रतिषेधोभि ज्ञानसाये प्रतिषेधवोधक गुरुत्वात्सेन सिद्धे
ट्कुप्वाडि स्नुक्त्या एतैरेव व्यवाये इत्यर्थवद्ताःतस्मादुक्तिर्लक्षणेनात एतद्वार्त्तिकमते भाष्ये तु रषा
भ्यामिति सूत्रे अट्वर्णात्र स्नेस्तस्य प्रत्याख्यानाय व्यवाये इति योगं विभज्याट्कुप्वाङ् नुम्भिरित्येतदन्तैरे
वाक्षरसमाम्नायपिकैर्व्यवायेनान्यैरित्यर्थकं व्याख्यातं तद्वत्त्वाद्दर्शनेत्यादौ प्राप्तिरेवनेतिवोध्यं णत्वेर
तिणकारइत्यर्थः पदांतस्य न भाष इति सूत्राद्वेतिवर्त्तते अत्र सूत्रेनंतरस्येत्यादिव्यवस्थापकन्याया
नामप्रवृत्तिर्वोध्या अपदांतस्येत्यनुवर्त्यैतस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात्० यस्मात्प्रत्ययः यस्मादिति तदादी

त्ति तत्र शाकोक्षाण्ड्रपरायः तदादीनि तस्त्वकृतिरूपमादिर्यस्येत्यर्थः प्रत्यासत्तिन्यायलब्धार्थमाह तस्मि
न्परे इति। गुणः कृताऽन्यसंस्कारः इति न्याये नाचापि तस्मिन्निति परिभाषा प्रवृत्तिः प्रकृतिमात्रस्य नुडुपदेशि
वद्भावेन तदादित्वबोधाय स्त्रीइयतीति। इदम् शब्दानुपविवस्य किमिदंभ्यो वो घ इति घादेशे तस्य पादेशे
इदं किमोरीशीः इयस्येति लोपे रूपसिद्धावियतीति रूपे नवतत्रयर इतः स्त्रीशब्दस्येयङादेशापत्तिरूपो दोषो
नयस्येति लोपस्याभीयत्वादसिद्धत्वेनाचेतद्ग्रहणे इति वाच्यं बाह्ययत्वेनाभीयासिद्धत्वाप्रवृत्तेः त
त्र हि समानाश्रयत्वमसिद्धत्वाश्रयशास्त्रसंबंधिनिमित्तसमुदायान्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वमस्ति
च यस्येति लोपापेक्षयाऽऽस्त्रियाः इति सूत्रेऽधिकस्य स्त्रीशब्दस्यापेक्षा। प्रत्यासत्त्या ङ्यादिप्रत्ययनिरूपि
तांगे एवेयङ्। प्रवृत्त्या स्त्रीशब्दस्य सनिरूपितांगत्वेपि न दोषः। विधिग्रहणादेव भनक्तीत्यादावतो दीर्घो
यञीतिन। तदादिग्रहणं करोमीत्यादौ विकरणस्य गुणार्थं प्रत्ययविशिष्टस्येति। न यासति ञ्ञंगे न
प्रत्ययरत्वलाभानायनौ वश्चेत्यसिद्धिः। किंच राजपुरुषइत्यादौ न लुमतेति निषेधात्सर्वपदे पर

त्वाभावेन नलोपानापत्तिरिति भावः। ततोऽधिकस्येति। देवदत्त ओदनमपाक्षीदित्यादौ देव
दत्तादिशब्दोत्तरस्यैनिमित्तीकृत्य लुङ्पर्यंतमगत्वान्नस्य लुङ्। परत्वेन देवात्स्वं मप्यप्रापत्तिः
अंगसंज्ञापाः प्रत्ययनिमित्तत्वाभावेने लुग्रादिनिरूपितांगस्य तत्पर्यंतस्य दुर्लभत्वादिति भावः
टाङ। ति अंगस्येति षष्ठ्या अतो भिस इत्यतो नुवृत्तेनानंतरस्य नेन पंचम्यंतेन सामानाधिकरण्या
नुरोधात्संचम्याविपरिणाम इत्याद्याकारोततादित्यत्र अकारात्परेषामंगसंज्ञानिमित्तटादीनामित्यर्थ
इति पर्यंतरं भाष्ये किंचादंतादंगादित्यर्थे पिद्राह्रणभिस्सैत्याद्यावतिप्रसंगः ब्राह्मणेभ्य इत्यपि
वीरंनाकादिति सत्रभाष्ये नरीत्यानर्दर्न्निविमत्वयोगत्वात् अर्थवत्परिभाषया प्रत्ययग्रहणपरि
भाषया वा प्रत्ययस्यैव भिसो ग्रहणे तेषामंगाधिकारेपाठो व्यर्थः। भिसः प्रत्ययस्यैव ग्रहणे हि प्रत्या
सत्त्या तन्निरूपितांगस्य ग्रहणमिति पुष्पतेवकुंनास्य पाइदमेव हि अतो भिस इत्यत्रांगाधिकारस्य
प्रयोजनं भाष्ये दत्तमित्यलेस्तुपि च। अतो दीर्घो यञीति अनुवर्त्तते यञ्जीत्पनेनाऽल्वात्तदादिविधिः

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्मारकम्

ल·श·शे ८४ त्याह·यत्रादाविति·ऽ·र्थः·चतुर्थ्येकवचनस्यैव ग्रहणं व्याख्यानादित्याह·इत्येतस्योति·संनिपातेति
ऽपजीव्यविरोधस्यायमलेषा·संनिपातः संश्लेषस्तन्निमित्तको यो विधिः सतं संनिपातं यो विहंति
सतद्विघातस्तस्यानिमित्तमित्यर्थः·नच यमादित्वस्यापेक्षत्वे दीर्घस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वादत्र सं
निपातविघातत्वाभावं आरोपितासिद्धत्वेपि वस्तुतस्तद्विघातस्य ज्ञायमानत्वेन तत्त्वहन्नेः
किंचांतरंगे कर्तव्ये बहिरंगासिद्धत्वेपि तत्रैकस्मिन्नसिद्धत्वे मानाभावः किंचानिदेशिकसंनिपातवि
घाताभावमादायैव तद्व्यवहृतो गौरीत्यादौ संबुद्धिलोपे पि स्यानिवत्वे न ह्रस्वनिमित्तविघाताभा
वात्तत्रैतस्या अनित्यत्वं परिभाष्यासंगतिः संनिपातस्याशास्त्रीयत्वात्तत्रास्यानित्यत्वमिति चेन्न
त्रासिद्धत्वमपि कथमितिवद·कार्यस्य निमित्ते ययोः संनिपातस्तयोः सत्त्वेऽडपादानमपेक्षितमि
तिगुनाग्रहः·अत एव दाक्षिरित्यत्राकारांतप्रकृतौ ऽस्य संनिपातनिमित्तांगसंज्ञानपायो परिभाषया राम·
लोपस्य निमित्तेनस्यादित्याशंका नित्यत्वेन समाहिता भाष्ये·उत्तरत्रेनत्वेगसंज्ञायामदंतसां ८४

गसंज्ञेत्युक्तमस्ति·नच कष्टायेत्यस्याहृत्यार्थे ज्ञिदीर्घश्रोणयपत्तेरतित्वना ज्ञापकत्वे कथमिति वाच्यं
तस्यापि संनिपातपरिभाषयाः प्राप्तेः विरोधाभावात्फलेविशेषाभावाच्चोपात्तेष्वकृदिति नोयम्स्ते·न
स्याकृदित्यादिपर्युदासेनास्तुष्येवप्रवृत्तेरित्यस्य·ऊर्णिकिमित्युतो·ऽरहीत्यतो हलीत्येवानुवर्त्य संनि
पातपरिभाषयाराम्माणामित्यत्र न दोष इति भ्रम·ऽलग्रहणमेत्वे संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्ति
ज्ञापनार्थं तेन सर्वेषामित्यादावेत्वसिद्धिरित्युक्तं·एतेन बहुवचने किं रामस्येति व्याख्याने·रामाभ्या
मित्यपि प्रत्युदाहरणं बोध्यं·बहुवचने·ऽलीति किमुनस्त्रितं ज्ञानयोरित्यादौ नुमापत्तेः·जश्त्वमिति
बाधित्वेतिशेषः·अवसानेचर्त्वस्यपदां·जश्त्वापवादत्वात् द्वित्वरूपेति पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वेइतित्याया
स्वैतौ नरंद्वित्वे बोध्यं·नादेशाइति·अन्यथा रदाभ्यां वेति चर्त्वेन सिद्धाविदं व्यर्थं स्यादिति भावः·ह्रस्वनः·ह्रस्वन
द्याय इति येवमौ·आमि सर्वनाम्नः इत्यत आमीति वर्तते·नद्युषव्याविवियारेणम्भतेनामीति लिंगात् इस
ह्रस्वांतादित्यादिः·आमत्र षष्ठीबहुवचनमेव ननु ई·रामादीनिस्य·भाष्ये·यत्तुत्रिति विभक्त्यसाम

ल.श.शे. स्येन नु ह्रस्वे यः न धापयतिदीर्घान्ताच्चेन्नधापयत्येवेति नियमार्थमिति दीर्घे पुनर्दोषः हलन्ताच्चेत्यत्र च नु
८५ म्येवेति नियमइति हलन्ते पुनर्दोषः एवं च ह्रस्वग्रहणं न कार्यमिति तच्च न धापयत्यस्य स्त्रीलिङ्गान्तो चेन्न
धापयत्येवेति नियमपरतया धिया व्याख्याने शकालनदीत्वास्थयोर्ह्रस्वेऽपि दृष्टत्वेन तदुक्तेनियमे द्वठनर
मानाभावेन च मतान्नामित्यादौ नुड्नायन्नेः नामि द्वलोपइत्यतो दीर्घइत्यनुवर्तते अङ्गस्येति किं चर्मणां
नन्वीमां त्रेवास्त्रनित्यत्र सर्वे दीर्घोपि ह्रस्वान्तानुदित्यतत्सामर्थ्यान्मतपर्वह्रस्वान्तत्वमादाय नुट् सि
द्धः न च नचेति दीर्घविकल्पाद्ग्रहणमित्यत्र नुट्टीनार्थः न न धापयत्येव सिद्धः तदुक्तं भाष्ये नैकमुदाह
रणं योगारंभं प्रयोजयतीति त्रिसृणामिति षट्त्रिंशत्चतसृणामित्यत्र हस्वात्तिद्धमिति भाष्य एवस्पष्टं एतेन ञ्ज
न्धापयतीत्यस्य भाष्यतात्पर्यमित्यपास्तं चतसृणां प्रियचतसृणामित्यत्र षट्चतुर्भ्य इति सिद्धं गौ
णो नट्प्रसक्तौ नु न मानं वहुवचनं तु लाघवार्थं द्विवचने द्विवचनुम्भ्यामिति गुरुनिर्देशः स्यात् नैकमुदाह एम.
रणमिति प्रकृतसूत्रस्य भाष्यविरोधश्च समाहारद्वन्द्वेन निर्देशे कार्ये वहुवचननिर्देशसामर्थ्यादिति नु ८५

प्रक्तं न्त्रसिद्धत्विमित्यसदस्मोऽद्रसरत्वादो व्यभिचारान्न च ङ्गाधिकारेपं चमी मायदृह्यते गम्यमानविभक्ते
रुद्वत्तीति सर्वादिसूत्रे भाष्ये गम्यमानापि हि तद्विभक्तेरित्यर्थकादस्मानुटो गोरोमंप्रहत्रिः षड्भ्यद
त्यत्राधिविहितविशेषणमेवेत्याशयेन परमपंचेत्यादौ लुगभावमाशंक्य पद्माधान एव समासइत्यु
क्तं समासस्य षट्प्रधानत्वे संख्यात्वकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन वहुत्वसत्वात्तदोष इति तन्न
दर्थः स्मानेत्यत्र लोके गणनायां पञ्चत्वानामेवग्रहणमित्यत्र न मानेप्रकृते पित्तथैव पञ्चभ्य इत्यादौ
पंचम्या विरुद्धविभक्तित्वात् अङ्गस्येत्यनेन सम्बन्धायोग्यत्वात्तद्विहिते त्याध्याहारेण प्रत्ययविशेष
णं नैवेति भाष्योक्तेः रिति गौणोनुटः पञ्चानिरिति वाच्ये नामीति सूत्रस्थोक्तभाष्य ग्रामणीनां बुद्धिकायके विहि
तपदानध्याहारेण षड्भ्यः परस्याङ्गसंज्ञानिमित्तस्यामो नुडित्यर्थेन गौणेन विप्रविघ्ने श्रे तो मिस इत्यादावे
गस्येत्यस्यैवमन्वयस्यैवाङ्गसंज्ञासूत्रे भाष्य उक्तत्वात् तत एव परमचतुर्णामित्यादौ नुट् यद्यप्येवं षड्भ्यो
ऽङ्गादिभ्य इत्यनयोर्विवक्तुं शक्यं तथापि लक्ष्यानुसारान्न तद्विहितविशेषणं विरुद्धविभक्तित्वादि

तिभाष्योक्तयुक्तिः स्वेकदेशिन इति बोध्यं· उतरादिभ्यःषड्भ्यो लुगित्यनयोरेव सर्वादिसूत्रेभाष्येऽपन्या
सात्त्वषड्भ्यइत्यादेःषडर्थगणसंख्याभिधायिजश्शसोरित्यादिक्रमेणार्थइतिकैयटोक्तेतुअदुतरादिभ्य
इतिसूत्रेभाष्यविरोधादिभिर्दूषयिष्यते·नचपदांदन्तामित्यादावतिप्रसंगःह्रस्वत्वेनाममात्राकालिका
श्रुतेतत्रसामर्थ्याद्विशेषणमन्तमात्राकालिकत्वांशएवमन्तपूर्वगस्याश्रयणंनेनुविशेष्यमन्ताच्चांशे
पीत्यदोषादितिचेन्न·नोपधायाइत्युत्तरपदत्वात्·तेनचर्मणामितिदीर्घाभावःसिद्धइतिदिक्·पूर्वभा
षादिविरोधादिति·सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणेमानाभावइतिभावःकृताकृतप्रसंगित्वान्नामीतिनित्यंनचवि
शेषाभावेनफलाभावात्कृतेनस्यान्निति तिवाच्यंविशेषाभावेपिपर्जन्यन्यायेनशास्त्रप्रवृत्तेरिकोऽगलि
तिसूत्रेभाष्येउक्तत्वात्· आयादयइतिसूत्रेभाष्येस्यादिभिःपरत्वादायादिवाधमाशंक्यानवकाशत्वा
दायादयःनचगोपायतीत्यादिरवकाशःअत्रापिशपःस्यादेःप्राप्तेःनचनास्तिविशेषःअन्यदिदानीमि राम.
दमुच्यतेनास्तिविशेषइतियदुक्तंआयादीनांस्यादिभिरप्राप्तेवकाशइतिसनात्स्ववकाशइतिभाष्यो ८६

क्तेश्चेत्यपिबोध्यं·आरंभेति·यत्तुकर्त्रीनामित्यत्रषट्चतुर्भ्यइतिनुटिसंनिपातपरिभाषायाअप्राप्तेःसा
वकाशत्वमस्येतितन्न·तथेकमित्युक्तन्यायेनकर्त्रीणामित्येवसिद्धेःसामान्यसूत्रारंभेत्यर्थात्·एवंचन
तिसूत्रेचनत्वेत्यकरणेनलाघवमितिभावः·नुडितितुनोक्तं·अयंदोषस्तस्यषड्भ्यएवसिद्धेर्मूर्धन्यग्रहणमि
णःषीध्वमित्यत्रढविधानार्थं·रषाभ्यामित्यत्रानुवृत्त्यर्थंचैवंचतत्रणग्रहणंपदान्तस्येतिचनकर्त्तव्यमि
तिभाष्येस्पष्टं·इणकोः·वर्गग्रहणंचर्त्वस्यासिद्धत्वात्त्वचित्यादावर्थं·आदेशप्रत्यययोःशब्दस्तदवयवयो
र्व्याख्यानात्सात्पदेःषत्वनिषेधाल्लिंगाद्धतदाद्यप्रत्ययावयवेस्यादि·विहताघोषस्येति·विहतत्वरूपाभ्यं
तरप्रयत्नवतोऽघोषरूपबाह्यप्रयत्नवतश्चेत्यर्थः·कुकारवारणायाद्यं·अकारवारणायद्वितीयं·एमस्ये
ति·टाङ्·सौतिसूत्रेसकारोच्चारणंत्विणकोरित्यनुवृत्तावेवतात्पर्यग्राहकमितिभावः·सर्वादीनितद्गुण
संविज्ञानोबहुव्रीहिःआदिशब्दोवयववाची·तेनसर्वशब्दघटितउद्गणावभेदःसमुदायःसमासार्थइति
बहुवचनं·उद्गणावयवभेदइत्यस्यारोपितावयवगतसंख्येत्यर्थः·तत्रैवयथार्थात्वप्रवृत्तावपिअवयवेषु

ल.श.शे. प्रवर्त्तमानाः विशेषणान्सर्वशब्देपि भवन्ति· सर्वनामानीत्यत्र श्वेपदादीति गणसूत्रमत एव निपातनात्तन्नात्वा
८७ भावेन त्वेकत्वात् तस्य निपातनस्य तद्बाधकत्वात् गणत्वसहितमसाधु इति स्पष्टं भाष्ये· प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञा
यामिति वार्त्तिकात् शब्दरूपविशेष्यमादाय ज्ञापकात् तदन्तविधिरित्याह· द्वंद्वे चेतीति प्रथमार्थे सप्तमी द्वंद्वः स
र्वनामसंज्ञो नेति तदर्थः· नहि तदन्तविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रवृत्तिरस्ति यान्निषिध्येतेति भावः· ननु तदन्तस्या
पि सर्वनामत्वे सर्वनाम्नः स्मा इत्यादिषु सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थाश्रयणेनातिसर्वादौ दोषाभावा
दुपसर्जनप्रतिषेधो न कार्य इति भाष्यसूचितं विरुध्येतेति चेन्न· प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति त
दन्तविधिस्तत्रस्थवार्त्तिकभाष्यविरोधेनास्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात्· अत एव वार्त्तिके भाष्ये प्रत्याख्यातोपा
दानं· न च कृत्स्नप्रत्ययेषु न हि बहिरङ्गमितरद्वृद्धिसंज्ञासूत्रे परिगणनेन संख्याकारकाभ्यां शूर्प
नवल्यपि भवान्तनाकृतिलिंगेन वेत्याहेति वार्त्तिककारं प्रति भाष्योक्तेः· त्वकत्केति· कुत्सितइतिसत्री
क्तभाष्यरीत्या संख्याकारकाभ्यां पूर्णार्थस्येतरान्वयेन स्तवं तद्वेतद्धितोऽस्त्वेतः प्रत्या सत्या सर्वनामप्र रम. ८७

कृतिकस्तवेत्तात्तदर्थागतक्रुत्वद्विवस्तयोः सर्वनामावयवके· प्रागकजित्यर्थात् तदन्तसंज्ञाभावेन तद्सिद्धिरि
ति भावः· एवमेव त्रलादिसिद्धिर्बोध्या· एतेनावयवनिष्ठसर्वनामत्वेन तत्सिद्धिरित्यपास्तं· जसः शी· दीर्घोच्चारण
मुत्तरार्थं वारिणी इति· अदन्तादिति यारस्येत्यनेनान्वेति अत इत्यस्याङ्गविशेषणतया दन्तादङ्गादित्यर्थः· सर्व
नाम्न इति तु विहितविशेषणं तस्य तु नांगविशेष्यमाह नैमानाभावात्· नेनवर्णाश्रमेतरामात्सप्रवीणा इत्यत्र न
अत एव विभाषाजसीति चरितार्थं· अंगसंज्ञानिमित्तस्यादन्तात् सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थस्तु न तेन तेषामित्याद्य
सिद्धेः· अल्लविधौ विषयसप्तमी तु न· तस्मिन्निति परिभाषा बाधे मानाभावात्· जगाप्तिसंज्ञायामिति· त्रत्यया
दिलज्ञानाभावात् ज्ञानाभाव इति भावः· परे तु [illegible] अनुवेधयोग्यतया त्रापि तन्निषेधप्रवृत्त्या शिलादेवस
र्वादेशाः इत्संज्ञायोग्यशकारवत्त्वमेवनतस्त्रैशिलमत एव कार्योर्विषये नानुवेध कृतमसाहत्यमिति विक
ल्पाभावः अन्यथा कादीनां कादेर्वा कार्यबोधोत्तरं प्रत्ययत्वज्ञाने इत्संज्ञादेः प्रवृत्त्या वा कार्यबोधरूपतत्प्रवृ
त्तिकाले नुवेधज्ञानाभावेन विकल्पो दुर्वारः· यच्चाद्दत्तवेधज्ञानेपि जातनिरूपयोगात्प्रदितत्रयच्चात्तज्ज्ञाने

ल.श.शे तन्निरूढत्रिलत्वेनापियच्छानत्वज्ञानेसर्वादेशात्वस्याविनिरूढत्वायतिः। ध्वनितंचेदंलुटःप्रथमस्यानेकाल्
८८ शिदित्यादिसूत्रेभाष्येइतिप्राहुः। अतःसर्वनाम्नइतिग्रहणंतादृशत्वरूपस्यसर्वनाम्नोविहितस्येत्यर्थःतेनमा
सप्रतीयेत्यत्रस्मैनेड्‌। सिध्योःस्मात्स्मिनोर्हलंत्यमितिनत्वविभक्तावितिनिषेधात्पपिइत्वप्रहत्तिका
लेनविभक्तित्वज्ञानेतथापिविभक्तावित्यस्यविभक्तित्वयोग्यइत्यर्थान्नदोषः। अतएवसूत्रेतुग्रहणंचरि
तार्थं। आमिसः। आड्डोसेरस्तगिस्तनआदितिवर्त्तते। पंचत्रिंशदितितेनसर्वार्थप्रतिपादकत्वेपिहेत्वस
कलादिशहानांनेतिभावः। सर्वविश्वौवृद्धिस्यानेकसंख्याकावयवारब्धसमुदायेशक्तौतस्यसमुदा
यस्यातुद्भूतावयवभेदत्वेएकवचनंयथासर्वोलोकइतितादृक्समुदायद्वयादिविवक्षायांद्विवचना
दिसर्वौमहीसर्वेवृद्धाइतियदात्वुद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षातदापिवहुवचनेसर्वेघटाइति। पूर्वा
परावराव्यवस्थायांसंज्ञायांइतिनएवैमेवेसर्वादयइत्यर्थःएवमुत्तरसूत्रेद्वयोपितिद्विवचनांतइति। द्वि राम.
वचनांतएवेत्यर्थःअकजर्थइति। ननुकाकचोःकोविशेषःप्रत्ययस्वरवित्स्वराभ्यामेतोदात्तत्वस्यैवसत्वात्। ८८

नचसवंतान्नहिलोत्पत्त्याविलक्षणक्रमंतोदात्तत्वमुभकाभ्यामित्यादौस्वदेनस्यकेतुप्रकृतेरितिविशे
षइतिवाच्यं। तद्धितविधौप्रातिपदिकादित्यधिकारेणप्रातिपदिकस्यैवप्रकृतित्वात्सचजायमानो
न्यायात्स्वंतात्स्यरइत्यसमात्‌सुपमद्वसद्विषयेतुवचनात्स्वंतस्यैवप्रकृतित्वंतस्यैवटेःप्रागकजिति
वोध्यं। नचाकचितन्मध्यपतितन्यायेनतस्योभग्रहणेनग्रहणेउभकाववचयवौयस्येत्यर्थेउभकश
ब्दादयच्‌उभकयइतिरूपंकेनुनेतिविशेषःकश्चेदानीकाकचोर्विशेषइतिभाष्यप्रामाण्येनतेषाम
नभिधानादितिशंकनेनचेति। द्विवचनपरत्वाभावेनेति। अकचितन्मध्यपतितन्यायेनोभशब्दस्यद्वि
वचनपरत्वंकेतुतेनव्यवधानान्नतस्यतत्वमित्यर्थः। उभादुदात्तइतिसूत्रेभाष्यकृताऽयचःप्रत्ययोनस्त्वे
नव्याख्यानान्महाविभाषासंबधस्याचप्रकत्वेननित्यग्रहणमयोगेसत्योगविभागेनोभशब्दाद्
त्रिविषयेसंतत्वात्थिकायज्विधानार्थंअयंचतद्विषयेसवुत्पन्नेःपूर्वमेवस्वार्थिकत्वेनांतरंगत्वात्।
अतएवायज्विशिष्टस्योभस्यसर्वनामत्वात्सर्वनामप्रकृतिकस्यप्राग्भावंतत्वेनन्नलाघुत्वन्निः। अत्र

ल॰श॰शे॰ नित्यत्वाद्दस्य वा व्याख्यार्थविरोधान्न हाविभाषाया असंबंधः अयमप्याद्युदात्त एवोदात्तग्रहणानुवृत्तेः
८९ अयं च वार्त्तिकपाठमाण्याग्त्रो भशब्दस्योभयशब्दस्य वा द्विवचनविषयत्वाभावसंभावनातत्तैव अत
एवोभयोर्थास्वत्वादौ शप्यकासेत्यलुकि नायचतंधनयत्वार्त्तिकमाह उभयोन्यत्रेति द्विवचनपरत्वा
भावे इति तत्परत्वविषयाभावे इत्यर्थः उभयोमणित्वाद्रौतुनः लिघभ्यासस्योभयेषामिति निर्देशेन
योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेन चतस्य कचिद्रत्रदृत्तेः अतो रूपाद्येनायवृरूपादेरत्वाद्दत्तमिधानमे
वचा अथ च्यकत्वनवाच्य उपजीव्यत्वेनकस्यैवप्राप्तेः अपवादत्वन्यत्रेचरितोर्थः अत्रेदं चिंत्यं अक
ज्विधावेवोभयग्रहणेन सिद्धे संज्ञाकरणयत्नं किमर्थं अनभिव्यक्तपदार्थकत्वात्संज्ञाव्याहतिः सर्वना
मसाहचर्याच्च अत एवोपसर्जनव्याहतिरिति उभयोन्यत्रेति वार्त्तिके तयप्प्रसमानार्थको व्यय चय
त्यत इति उभयोमणिरुभये देवमनुष्या इति भाष्येतदुदाहरणात्स्वार्थिकस्य चग्रहणं तदुपक्रमेण राम
वार्त्तिकप्रवृत्तेः एवं चावयववद्पारधमणिद्वयविवक्षयोद्भूतावयवभेदविवक्षया वा द्विवचनमस्मा ८९

साध्वेव एतन्मूलकमेवोभयस्यासर्वविभक्तित्वेनद्विवचनं चेति त्रैकैयटेनोक्तंतदाहकैयट इतिहरदत्त
इति अत्राहुर्विवीत प्रागुक्तभाष्यविरोधः भाष्येत भशब्दपाठः प्राप्तान्यतः कप्रत्ययस्या ज्ञाता घर्थि
शिष्टस्वार्थे विधानेनद्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वरूपं चैद्वि
वचनत्वेनवार्त्तिकेद्विवचनशब्देन तस्यापि ग्रहणमुभशब्दग्रहणवत् अत एवोभयोरुभावुभौ भावि
त्वादौ नामवत्तदुक्तं भाष्ये केयं तरेण वचनं द्विवचनपरोभविष्यति कथं स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो विशि
ष्टा भवंतीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवतीति इति हेतोः प्रकृतः कादिप्रकृते रुभशब्दस्य
ग्राहकेण द्विवचनशब्देन स्वार्थिकस्यापि ग्रहणमिति तदर्थः वस्तुतस्सिलौतु विभक्त्यंतस्य स्वार्थे विहिताविति
तत्त्वौकारकशक्तिप्रधानावेवेति नतयोरुक्तद्विवचनत्वमिति तस्मात् उभयशब्दात् जसीति अवयवद्व्यार
ध्वसमुदायवदत्वविवक्षापामित्यर्थः अंतरंगत्वादिति सर्वार्थबोधकत्वरूपार्थस्योभयत्रापि निमित्तत्वेन
नतत्कृतं नित्यसंज्ञायाबाहिरंगत्वे अत एव संज्ञोपसर्जनप्रथमादिशब्देन विकल्प अर्थकृत बहिरंगत्वस्या

ल.श.शे. ९०

नाश्रयणाच्चेति भावः इदमवोचाम अनुरोधेन परे तु अस्य पक्षे भावबोधकतया निषेधाच्च बलीयस्त्व
नेनास्य प्राप्तिः किं च नान्तरङ्गं बलीय इत्यस्यात्र विषयो युगपत्प्राप्त्यभावात् संज्ञा नो वा बाधकभावा
भावेन प्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव सर्वनामसंज्ञाप्रवृत्तेः अत एवोभयत्र सर्वनाम्नो विहितत्वेन
शीभावसिद्धिः पूर्वापरेत्यादिनु पक्षे तद्भावमात्रबोधकं अस्ति इदं बहिरङ्गमित्यपि नान्तरङ्गोन्तरं बहि
रङ्गप्राप्तेः अन्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गासिद्धत्वेपि तस्य इह अन्तरं बहिरङ्गप्रवृत्तेरन्यथा वारयितुमशक्यत्वात्तदे
हुः शक्त्याश्रयत्वात् तदन्तरमप्यनन्यप्रवृत्त्या पूर्वादिष्विव पक्षे तद्भावविशिष्टे साधुत्वबोधनस्य शक्य
त्वात् जस्याति विषयसप्तमीति पक्षे प्रातिपदिकाविशेषणोत्तरमेवास्याः प्रवृत्तिस्तदुत्तरमेव तद्वि
षयात् स्यादित्यदतिदेशप्रापितायानिरवकाशत्वाच्च प्रत्यक्षस्य स्थानिवद्भावस्यानुमानिकत्वात्
याबाधायोगाच्च सर्वनामसंज्ञायामुक्तपुनप्राप्त्ययोद्देशपक्षस्यैवौचित्यात् तत्र च तयादेशे उभयप्राप्ति
षेधः तयपो ग्रहणे न ग्रहणं तु क्वचिदिभाषाप्राप्ते नातिस्थानिवत्त्वं तस्मात्रिकमयचस्तयान्तरमिति राम. ९०

सूत्रारम्भप्रदर्शनेन भाष्ये प्रत्याख्यातेन त्वेतदन्तरङ्गन्यायबलेन उभयीत्यत्र ङीप्सिद्धिरिति सूत्रेमात्रशब्द
दारम्भाय च क्वचित्काशब्दत्वाहाशब्दयणेन सिद्धः अन्त इत्यचुहस्याच कतीत्यादौ नातिप्रसङ्गः तयप्प्र
हणं तु सूत्रेऽवयुत्यानुवादः द्वित्रिशब्दयोस्तु कायतं तस्य जसः शी विषये नभिधानमेव पुंसेवशान
भिधानमिति तदाशय इति वृद्धेः तथापि हेतिः प्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणमिति प्रयोजकं सर्वनामा
व्ययसंज्ञायामिति च तदन्तविधिदृष्येन उन्नरां त्वां मेत्यादावपरमकतरस्य व्यपदेशिवद्भावेन कतरस्य
च संज्ञासिद्धेरिति भावः तत्र मानमाह केवलयोरिति प्रयोजकाभावात् फलाभावादित्यर्थः अत्रेदन्तात्
गात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्यत्र जसः शीत्यादेरर्थादिति भावः ननु इतरः अग्रहणेनैव सिद्धे अन्तर
शब्दपाठो व्यर्थो न च आद्यन्तेतरेति किं पन्न अप्रवृत्त एव तन्नपोर्विधानादिति भावः अपुरीति प्रश्नः शब्दस्य विशे
ष्यत्वेनेत्यर्थः तद्धनयन्त्रियामुदाहरन्ति अन्तरायामिति एकोन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा
साधारणे समानेल्पे संख्यायां च प्रयुज्यत इति केचित् केवले उत्तम्य असहाये तत्र संख्याऽन्यार्थ अस

ल·श·शे· हायवादी स्यांताषट्वहषुबहुवचनमेकारा किंनिच्चेत्यादिसूत्रेषुभाष्येस्पष्टमुक्तः एकोगोत्रइ
९१ तिसूत्रशेषे भाष्ये पृथमार्थाधिउक्तः साधारणसमानार्थयोः संख्यावाचिन एवार्थतः पर्यवसा
नं यथा तेनैकदिक् चैत्रमैत्रयोरेका माता तेनादौ सर्वस्य द्वे इति सूत्रे एकैकश इति भाष्यमुपादाय के
चिदाहुरल्पार्थोप्येकशब्दोस्तीति वदता कैयटेन केचिदित्युक्तम् अतदर्थका भावो ध्वनित एव· एवं
प्रधानार्थेन द्वंद्वमाने· स्वाभिधेयापेक्षावधीतिसमस्तः पाठः नियमेनावधिसापेक्षे दिशं वर्त्तमान
पूर्वादीनामित्यर्थः दक्षिणमाम्यका इति उक्तार्थस्यावधिसापेक्षत्वात् तत्र व्यवस्थासत्त्वात् ग्रहे
तु उत्तरे वृक्षतु उत्तरे च शब्दाः इति वृक्षुदाहरणं बोध्यं· उत्तराः कुरव इति· सुमेर्वपेक्षावधिकरदेशत्वरूपोपा
धिविशिष्टकुरुष्वुत्तरशब्दः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तीभूतस्वरूपं नैदइति व्यवस्थाविषयत्वं बोध्यं· दिग्वाच
कशब्दो दिशां नाम मध्याह्ने सूर्यसंयोगिदेशावधिकोदयाचलास्ताचलसंनिहितदेशत्वं कानि राम·
कसूर्यसंमुखपार्श्वदेशत्वं कालिकत्वस्य स्वस्यपावदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि तत्त्वद ९१

प्रवृत्तिनिमित्तीभूतस्य प्रवृत्तिरिति त्रिपाद्यंतर्गततपाव्यवस्थासत्त्वेव· मध्याह्ने सूर्यस्योद्र्मुखत्वान्
·देशह्रीनोत्तरद्वधिकोदयाचलसंनिहितत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्यत्र विस्तरः· अंतरमवकोशावधि
ता८३ परिधानांतर्धिमे द्वैर्थ्याः दिद्रात्मीयविनाबहिर्वसरमर्थ्ये नराणां निचेतिकोशोक्तार्थांतरद्युदासार्थमाहांत
रंबहिर्योगेति· अयं त्रिसूत्र्या क्रियमाणः संज्ञाविकल्पो न साधारणाभाव एव नत्वकजाद्युदाहरणादावि
ति बोध्यं· न बहुव्रीहौ चिकीर्षितस्य व्याहारलभ्यंपाचीनदृष्टिप्रश्नद्वान्त्ये दृष्टान्तानेनदत्सूत्रेबहुव्रीहे स्तत्
निषेधकं उपसर्जनप्रतिषेधेन सिद्धेः प्रक्रियावाक्योपनि अलौकिकेरत्यर्थः नचालौकिके समासप्रवृत्त्येका
र्थीभावस्यापि तत्रैव कल्पनादुपसर्जनत्वादेवसमासरव तत्रापि निषेधः सिद्धइति वाच्यं· तत्रैकार्थीभा
वस्यारोपितत्वार्थविशिष्टार्थांतरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावेनातिप्रवृत्तिकालिकस्यत्रैवप्राप्तस्याकचो
भावार्थसंज्ञानिषेधइत्यत्रतात्पर्यात्· लौकिकेतु नास्य प्रवृत्तिस्तत्र समासस्य चिकीर्षितत्वाभावात् ० अ
तिक्रांतरत्यादिना पूर्वोक्तस्य लौकिकवाक्यस्य समासस्य च दृष्टांतद्वयमुक्तं अहीतव्यहपरिभाषानुना

ल॰श॰शे॰ ९२ त्येवेति भावः भाष्यकारस्त्विति। अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यंगं मुक्तसंशयमिति भाष्योक्तेर्हेत्विति हठात्येदं व्याख्या
नमयुक्तमिति भावः ननु स्मात्सिद्धप्रथमा एपादिकल्पो लकत्वं प्रत्याख्यानमनन्याहृप्रयोजनमिति। एतच्च
थित्विकृत एवोरचेति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमेवं च हठिहठदुक्तार्थकत्वेनेदं तस्मादुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकं य
द्वावार्त्तिकं हठात्तस्य हठात्तत्वात्तत्र हठेनेदं मारब्धं संज्ञाया अन्वर्थत्वमपि भाष्यकृद्दृष्टितमेव न सूत्रे हठाद्दृहृत
मित्तिविभाषादिगिति सूत्रे केकेयपदेऽस्पष्टं सूत्रे समासमानिर्देशः प्रथमार्थ एव अतएव हठिहठदुक्तः प्राक्
यावाकेन निषेधरत्यर्थो भाष्यकृतान्वहृवाहिपदस्यनदर्थवाक्यस्य पदलक्षणया सर्वाधिनः अन्यपाठमत्तो
क्तः साध्विति हेतासदृशालक्षणया यासो बह्वर्थः स्यादिति तत्वेनद्गुणानामेवेति। प्राधान्येनोपस्थितिवि
षयप्रसिद्धस्वोपसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्वेन बोधकमहासंज्ञया सर्वाद्युपस्था
पकसर्वादीनामनुकरणावश्यकत्वेनेतरेषामनुकरणमानाभावः नामपदत्वास्येन प्राधान्येनेत्यस्य राम॰ ९२
लाभः उपसर्जनेहीतरविशेषणतयैवोपस्थापकमिति तेनतद्व्यावृत्तिः पूर्वादिसंग्रहाय स्वीयसर्वा

र्थेति संज्ञा व्याहृतपेयमिव्यक्तेति न्यायमूलकं प्रसिद्धेतीति भावः सर्वादिसूत्रस्य चायमर्थः सर्वादीनि तदन्ता
नि चोक्तसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवतीति तत्र प्राग्व्याख्यातविवेकन्यायेन सर्वनामप
दवत्वांशे एव विधिः सर्वार्थवाचकत्वस्य लोकतः सिद्धेः अनेनान्वर्थसंज्ञोपस्थित सर्वार्थवाचकस्य विशे
ष्यतया सर्वादीनीत्यस्य तद्विशेषणत्वात्तदंतविधिरित्यपास्तं एकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमुद्देश्य
विधेयभावेनान्वयस्यासूत्रत्वात्। लघ्वर्थयोगार्थयोरन्यतरवियोगेनान्यत्रान्वयायोगाच्च तदंतेनेसर्वा
र्थवाचकत्वे लवयवद्वारा बोध्यं एतेन तदाक्षिप्तस्य विशेष्यतेत्यपास्तं तद्विनानुपपत्त्यभावेनाक्षेपायो
गादाक्षिप्तस्य शाब्दान्वये मानाभावाच्च केचित्तु आहत्य एकस्योद्देश्यतावच्छेदकस्य विधेयतेति वदंति परं त्वा
घःप्रक्षेपतो लघुरिति बोध्यं। तंनिवेशादिति तद्गुणसंविज्ञानादित्यर्थः अत्रैवोपसर्जनेत्वमितरविशेषणत्वेनार्थो
पस्थापकत्वे। तदोः सः इति सूत्रे त्यदः स एव दस्य नान्यस्येति नियमे प्राप्ते रत्यभावे इति प्राप्तेति स्वरितः
चेष्यते पथ्यालक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्यं तु प्रकृतसूत्रस्थ अत्रादिस्थानेकभाष्यविरोधादेकदेश्युक्तिरि

ल॰श॰शे॰ त्रिलं तद्विरोधः तत्रोपसमासे द्वंद्वे चेति सूत्रस्था करोकारीत्यान्वहुव्रीहाविति सूत्रस्थाकारीत्याच प्रथ
९३ मार्थसप्तम्यः यमपि समासस्यैव निषेधो नावयववानां समुदायस्येति अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यंगं मुक्त
संशयमिति भाष्योक्तयाप्रकरणाद्विषयसप्तम्या एतत्प्रकरणस्य सप्तमीनिर्देशात्प्रथमार्थकत्वमिति तन्न
स्यावयवसंज्ञानिषेधकत्वाभावउक्तेः किंचावयवमात्रस्य निषेधे वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सर्वार्थवाच
कसर्वार्थत्वेन समुदायसंज्ञायोग्यत्वायुक्तेः तस्य संज्ञानिषेधे यि सर्वार्थवाचकसर्वादित्वानयापत्त्यावय
वस्य व्यपदेशिवद्भावेन समुदायस्य च द्वंद्वे विद्यमानत्वेन निषेधेन्यवयवस्य निषेधे फलाभावः अत एव लघ्व
स्य बहुस्य नौत्वेकाकचो विशेषेण फलं द्वंद्वावयवमात्रे संदराधिविशेषणान्वयाभावप्रयुक्तात् कुत्सादि वि राम॰
वक्षाया अभावात् समुदायेन तद्विवक्षायां समुदायोत्तरप्रत्ययेनावयवगतकुत्सादेरपि बोधेनोक्तार्थत्वा ९३
द्वयवेभ्यः पृथक् प्रवृत्तेः अन्यथानवप्रत्येकं कप्रत्ययोत्पत्त्यापत्तिरत एवोक्तं भाष्ये कचिन्नभवतीति
विभाषा जसीति सूत्रे समुदायकुत्साविवक्षायामिति तदर्थः कृताकचा समासस्य भवत्येव तत्र सर्वा

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

प्यत्वादनेन विकल्पो भवत्येव त्वदकमकन्नि पिबेत्तमिति जयदेवप्रयोगबलेनान्यार्थत्वस्य स्पष्टत्वेपि
तस्य सर्वनामत्वे मानाभावाच्च बहुकं समतत्वाच्च एतेन नवहुव्रीहाविति वदस्यापि द्वंद्वे विकीर्षितत्वस्य थे दस
पासंप्रकृताभावाज्जसाधाराप्राभावे एव विकल्पविधायकस्य विभाषाजसीत्यस्यासंगतेश्चेति भावः उद्भूता
वयवभेदसमूहस्य द्वंद्वे विशेष्यतयोपसर्जनत्वे संज्ञाया अप्राप्त्या द्वंद्वे चेत्यपि नवहुव्रीहावितिवदिति तत्वं
अत एवाग्निक्षिपोरिति सूत्रे कुक्कुटमयूर्याविवत्यादौ ह्रस्ववारणाय द्वंद्वे नेति वचनमारब्धमिति दिक् ना
कमिति समुदायनिष्ठकुत्साबोधकोकजनेत्यर्थः प्रथमचरम अत्र सूत्रे नेति न संबध्यते प्रथमादिष्वलभ
वान्न जसीत्यनुवृत्तेरर्थाधिकारादयमपि प्राप्तविभाषेत्येव विकल्पस्तदाहन्नसः कार्यप्रतीति तयः संख्याया
अवयवेतयविति तदन्ताद्यत्र हेतुरुक्तः द्वितीयतृतीयौ द्वितीयत्वेः संप्रसारणं चेति साधु अर्थपरादिनि
वृत्तिपरोक्तस्य तत्वपि बोध्यं तेन तां तें नेत्याघुदारास्य स्थितापायभागायेत्येवानभावेनुमैभवत्येव नगया
अष्टनः इत्यतो विभक्तावित्यचिरप्रत्यतो चीति अनुवर्त्तनेतदादि विधिस्त्वाहाण्णारावितिजरसावि

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

ल.श.शे. स्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन । विभक्तौ किं जरया इदं जरं । प्रतियत्निलाघवाय जरायास्य सुरु रुतः पदा
९४ गाधिकार इति पदं अंगं च विशेष्यं विशेषणेन तदन्तविधिरिति भावः पदशब्देनोत्तरपदाधिकारः केवल
पदाधिकारश्च गृह्यत इति येन विधिस्तदन्तस्य । निर्दिश्यमानस्येति षष्ठ्या स्थाने योगेति सूत्रमा
वर्तते आदेशः स्थानिनस्य अर्थः षष्ठ्यंतमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते नत्वनीयमानमिति तेनेदं सिद्धं
मिति भावः नन्वयं जरशब्दे न जराशब्दे न आदेशः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेऽयोगिति भावः जर इत्युक्ते यदि मा
गस्य ग्रहणं । अनेन स्थानिवुष्टेव कार्य प्रहत्वा निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाबाधाभावो वोध्यः येनावि
धिस्तदंतस्य स्यस्य तु संज्ञा सूत्रे तान्त सूत्रस्य जराशब्दो जराशब्दान्त परइति तदन्ते आदेश प्रवृत्तौ परिभाषा
विरोधः स्पष्ट एवेति दिक् । निर्जरसेति अत्र स्वादिष्विति पदत्वेन रुत्वेन भत्वेन पदत्वबाधात्सूत्रे पुरु अम्
स्य सर्वत्रापकर्षवत् अग्रेलेखो वैचित्र्यायेति बोध्यं । पक्षे इति जरसादेशाभावपक्षे इति भावः इदम एम.
र्थावामनुरोधेन । पो तु विभक्त्यादेशे अप्यः परत्वात् जरसित्यसंगतं विभक्त्यादेशानामेव पूर्वविप्रतिषेधे ९४

नेष्टत्वात् अत एव जराया इति सूत्रे जरोसीत्यत्र नुम्जरसोः प्राप्तयो विप्रतिषेधेन जरसिति भाष्योक्तं से
गच्छते अन्यथा त्वदृष्टत्वात् शिभावात्पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ तदा सर्वनामस्थानत्वाभावात् नुमा विप्रतिषेध वि
चारासंगतिः स्पष्टैव । मम तु पूर्वविप्रतिषेधेन जरसः पूर्वं शिभावे प्रवृत्ते तत्संगतिः स्पष्टैव अत एव दाउ
सीति सूत्रे कैयटेनोक्तं । भाष्यकारः संनिपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणातिजरादिति
भाष्येनन्वतिजरसिनातिजरसादिति गौरवमुद्भावितवानिति । अत एव दृष्टत्वात्पूर्वं जरसादेशे इनाघ्याच्या
तदं भावपक्षे च तस्याभावात्संनिपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नित्यस्यासंगतिः स्पष्टैव वृत्ति
कारो प्याह अतिजरसिन अतिजरसादिति केचिदिच्छंति यथा तु भाष्यं तथा नैतदिष्यत इति नपुंसकद्वि
तीयैकवचनेपि लुकू बाधेनातो मित्यमि संनिपातपरिभाषया जरस भावः न च तत्र नाकारांतसंनिपात
कृतत्वाज्जरादिः किं तत्र भावेपि एषा तु संनिपातलक्षणविधिं विनानयस्य प्रवृत्तिर्योयेतातन्त्रैवेति अप
त्र नव त्येव जरसिति वाच्यं । मानाभावात् राउसीति सूत्रस्थेनातिजरेणेत्येतद्विषयकैयटेन विरोधाच्चा ध

ल·श·शे· स्यादौतुल्यपदेशिवद्भावेन·विभक्तौ किं ज्ञापयाद्ददं ज्ञापकं·प्रतिपत्तिलाघवायज्ञापनायाश्रस्तुक्तः पदां
९४ गाधिकारेइति·पदमंगं च विशेष्यविशेषणे न तदंतविधिरिति भावः·पदशब्देनोत्तरपदाधिकारः केवल
पदाधिकारश्च गृह्यतइति येन विधिस्तदंताकारेस्य च·निर्दिश्यमानस्येति षष्ठीस्थानेयोगेतिसूत्रमा
वर्त्तते·आहत्नस्यायमर्थः·षष्ठ्यंतमुच्चार्यमाणमेव स्थानेनयुज्यते न प्रतीयमानमिति तेनेदं सिद्धमि
ति भावः·नन्वयं जरशब्देन जराशब्देन आद्एकदेशानिस्थानिवृत्तस्तेषोऽनि भावः·जरइत्यक्तयपरिमा
णस्य ग्रहात्·अनेनस्थानिवृत्तौ वकार्यप्रहत्वानिर्दिश्यमानस्येति परिभाषाबाधाभावो बोध्यः·येनावि
धिस्तदंतस्य स्यस्यनुसंज्ञासूत्रेतान्नसूत्रस्य जराशब्दो जराशब्दांतपरइति तदंते स्वादेशप्रवृत्तीयरिभाषा
विरोधः स्पष्ट एवेति दिक्·निर्जरसेति·अत्र स्वादिष्विति पदत्वेन रुत्वेन·भत्वेन पदत्वबाधात्सूत्रेषुतत्र
स्यस्य पूर्वत्रापकर्षवत्·अथैलेखोवैदिव्यायेतिवोध्यं·पक्षेडुतिजरसादेशाभावपक्षेइतिभावेइदम एम·
वाचामनुरोधेन।परे तु विभक्त्यादेशोस्य·परत्वाज्जरसित्यसंगतं विभक्त्यादेशानामेव पूर्वविप्रतिषेधे ९४

नेष्टत्वात्·अतएव जराया इति सूत्रे·जरोसीत्यत्र तु जरसोः शासयोर्विप्रतिषेधेन जरसिति भाष्योक्तं सं
गच्छते अन्यथा त्वद्वित्याशिभावात् सर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ तदा सर्वनामस्थानत्वाभावात् नुमो विप्रतिषेधावि
चारासंगतिः स्पष्टैव। मम तु पूर्वविप्रतिषेधेन जरसः सर्वशिभावे प्रवृत्ते तत्संगतिः स्पष्टैव·अतएव दाऊ
सातिसूत्रे कैयटेनोक्तं। भाष्यकारः संनिपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरैरतिजरादिति
भाष्येनन्वतिजरसिनातिजरसादिति नीतिगौरवमुद्भावितवानिति। नवद्वीत्यापूर्वं जरसादेशे इनाघप्राप्त्या
तदंभावपक्षे च तस्याप्राप्त्या संनिपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नित्यस्यासंगतिः स्पष्टैव वदति
कारोव्याह·अतिजरसिन·अतिजरसादिति केचिदिच्छंति यथा तु भाष्ये तथा नैतदिष्यत इति नपुंसकद्वि
तीयैकवचने पि लुक् बाधेनातोमित्यमि संनिपातपरिभाषया जरसभावः·न च तत्र नाकारांतस्य।निपात
स्तदाबाजादिः किंततरभावेपि एषा तु संनिपातलक्षणविधिविनाशकस्य प्रवृत्तिर्योग्यतातत्रैवेति·अप
त्रनवत्येव जरसिति वाच्यं। मानाभावात्·दाऊसीति सूत्रस्थेनातिजरैरित्येतद्विषयकैयटेनविरोधाच्चाध

ल.श.शे. स्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन विभक्तौ किं जराया इदं जारं · प्रतिपत्तिलाघवाय जराया अस्तु · श्रुतः पदा
९४ ङ्गाधिकार इति · पदमङ्गं च विशेष्यं विशेषणेन तदन्तविधिरिति भावः पदशब्देनोत्तरपदाधिकारः केवल
पदाधिकारश्च गृह्यत इति येन विधिरित्यत्राकरे स्पष्टं · निर्दिश्यमानस्येति षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रमा
वर्तते आह तस्यायमर्थः षष्ठ्यन्तमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते न प्रतीयमानमिति तेनेदं सिद्धमि
ति भावः नन्वयं जरशब्देन जराशब्देन आदेश एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनेति भावः जरा इत्युक्तं यदि मा
णस्य ग्रहणं · अनेन न स्यान्निवृत्तौ वकार्यप्रहत्यानिर्दिश्यमानस्येति परिभाषाबाधाभावो बोध्यः येनावि
धिस्तदन्तस्य स्वस्य च संज्ञा सत्रेतानेन तस्य जराशब्दो जराशब्दान्तपरइति तदन्ते आदेशप्रवृत्तौ परिभाषा
विरोधः स्पष्ट एवेति दिक् · निर्जरसेति अत्र स्वादिविधिपदत्वेन तत्वेन · भत्वेन पदत्वबाधात्तत्रेषु जर
स्य स्य पूर्वत्रापकर्षवत् अग्रे लोवैचित्र्यायेति वोध्यं · पक्षे इति जरसादेशाभावपक्षे इति भावः इदम
र्वाचामनुरोधेन · पो त्रु विमक्त्यादेशोऽयं · परत्वाज्जरसित्यसंगतं विभक्त्यादेशानामेवपूर्वविप्रतिषेधे रम. ९४

नेष्टत्वात् अत एव जराया इति सूत्रे · जरो सीत्यत्र नुम्जरसोः शासयोर्विप्रतिषेधेन जरसिति भाष्योक्तं सं
गच्छते अन्यथा त्वद्रीत्या शिभावात्पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ तदा सर्वनामस्थानत्वाभावात् नुमा विप्रतिषेधवि
चारासंगतिः स्पष्टैव · मम तु पूर्वविप्रतिषेधेन जरसः पूर्वं शिभावे प्रवृत्ते तत्संगतिः स्पष्टैव अत एव राऊ
सीतिसूत्रे कैयटेनोक्तं भाष्यकारः संनिपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरैरणतिजराविति
भाष्येन त्वतिजरसिनातिजरसादितीति गौरवमुद्भावितवानिति · त्वद्रीत्या पूर्वं जरसादेशे इनाद्यप्राप्त्या
तदेभावपक्षे च तस्याप्राप्त्या संनिपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नित्यस्या संगतिः स्पष्टैव वृत्ति
कारोऽप्याह अतिजरसिन अतिजरसादिति केचिदिच्छन्ति यथा तु भाष्यं तथा नैतदिष्यत इति नपुंसकद्वि
तीयैकवचने पि लुक्बाधेनातो मित्यमिसंनिपातपरिभाषया जरस भावः न च तत्रनाकारान्तसंनिपात
कृतत्वाज्जरादिः किंतत्र भावेपि एषा तु संनिपातलक्षणविधिर्विनानयस्य प्रवृत्तिर्योयेतान्त्रे वेति अप
त्रनवत्येव जरसिति वाच्यं · मानाभावात् राऊसीतिसूत्रस्थेनातिजरैरणेत्येतद्विषयकैयटेन विरोधाच्चाध

ल.श.शे स्तितेचेदं जरायाइति सूत्रे भाष्ये तत्र हि पूर्वपक्षिणा अतिजरसंपश्येत्यत्र लुक् स्यात्त्रेति दृष्टे परेण प्रथमैक
९५ वचनेप्यतिजरसंतिष्ठतीत्यत्रापि कुतो लुङ् न शंक्यते इति दृष्टे पूर्वपक्षिणा प्रथमैकवचनेम्याबोत्तरमे ९५
व जरस्त्वं तत्र जरसि कृते संनिपातपरिभाषया न लुक् इति विशेष उक्तः यद्वाम् भावे कृते संनिपातपरिभा
षया न जरसिति पाठभेदेन विशेष उक्तस्ततः परेण यद्येवमतिजरसमतिजरसैरित्यत्र न प्राप्नोति जरसिति
द्वितीयैकवचनादौ शंकिते सिद्धोतिनादृष्टमेवैतत् । अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यमिति । अत्र विशेषो
पपादनं त्यपाठ एव युक्तः अन्यथा लुकरणकवचने तेनाभावे उपपादिते द्वितीयैकवचनेपि तेन न्यायेन लुको
प्राप्तौ विशेषोक्तिरसंगतेति बोध्यं । एवं स्त्रियां जरसादेशे कृते पाठापइत्यादी नामाकारप्रश्लेषेणाकारणे फलवि
मेव । तेषां परत्वात् अतिवृद्धशब्दे तेषां वारणाय तु प्रश्लेष आवश्यक इत्याहुः परे तु जरसादेशात् भिन्नक्लि
संबंधिकार्यमात्रे पूर्वविप्रतिषेधेन तेन जराणामित्यादावामि पूर्वं नुटि जरसो भावएवं चद्रूस्वनघाय राम
इत्यत्राकारप्रश्लेषेण फलं नापिमानं अत एव ङ्याप्प्रहणे दीर्घ इति वत् जरसादेशस्यस्यानि व त्व । १

प्रतिषेधो वार्त्तिककृता नारब्ध इत्याहुः ॥ परिभाषाया अनित्यत्वमिति । इनातो रिकारदीर्घोच्चारणमेसि
कर्ज्योरेस्करणं च तदनित्यत्वे मूलमिति तदभिमानः षष्ठ्येकवचने इति । एकसूत्रोपात्तत्वात् आदेशवि
षयेपि पूर्वविप्रतिषेध इति न भावः ॥ एतच्च भाष्ये ति । इनातोरिकारदीर्घोच्चारणसत्वात्स्थान पर भाष्येत्यर्थ
: इष्टमेवैतत् संगृहीतमतिजरमतिजरैरिति भवितव्यमिति जराया इति सूत्रस्य भाष्ये तिवार्य इत्यन्यत्र वि
स्तरः ॥ पद्न्नो । आदेशोः स्वानुरूपाः स्यानिन आक्षिप्यंते इत्याह पादइंतेति अनुदात्तस्य च ऋदुपधस्ये
त्यतो न्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते अत एव तुल्यास्यसूत्रादि भाष्ये आस्ये तुल्यः पादेनोपहतं मासेन पूर्वा
येत्यादिप्रयोगा हृदयस्य प्रिय इति सोत्र प्रयोगश्चोपपन्ना इवेतियेच तद्धिते इति सूत्रस्थ वार्त्तिके शेषिति
वार्त्तिके वाग्रहणं तु तत्र सूत्रे वाग्रहणासंबंधबोधकं यद्यपि निशाशब्दस्य निशाशब्दप्रकृतिकत्वेन
मा गुरिमत सिद्ध तयायो वैकल्पिकत्वेन च वा कृवाचेत्तु न य वेन निशनिशयोः सूत्रे निशाग्रहणं विनापि ९५
सिद्धिस्तथापि सुटि हलंतस्यासाधुत्वं बोधनायात्र ग्रहणमिति प्रत्यनुसारिणः परे तु अनुदात्तस्येति सू

ल·श·शे त्रेन्यतरस्यामित्यस्य स्वरितत्वेनाल्लि अन्तरावशीर्षन्छंदसीति सूत्रे शीर्षन्निति प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यं आदे
९९ शत्वे हि छंदसि शिरस् शब्दस्य प्रयोगो न स्यादित्युक्तं भाष्ये अन्यथा विकल्पानुवृत्त्यादेशत्वेपि दोषाभावेनत ९६
दसंगतिः स्पष्टैव। ये च तद्धितइत्यत्र चादेशत्वाय शिरसो ग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तं वार्त्तिके शेषिति च वक्तव्यमि
त्युक्तं तस्माच्छंदसादिविषयाणि प्रकृत्यंतराण्येव पदादयः एवं मांस्पृत्स्नवोपि अतएव नसंतौः स्या
नित्व द्वाबादावंतत्वमाशयन संघ्रामित्यादौ न तु ऊदि। नासिकाया नस्यञ्जसं क्षुद्रेषिति वार्त्तिके आ
देशत्वमेव। नासिकाया इत्युक्तेः अतएव तद्विषये नासिका क्षुद्र इत्यादि न। अत एव पदादिषु मांस्पृत्स्न
नामुपसंख्यानमिति वार्त्तिके स्थानिनिर्देशो न कृत इत्याहुः। प्रत्याहार इति। व्याख्यानादौ टष्टकारेणेति ना
द्यः अङ्कोवस्येति। पर्युदासपरतयाप्यस्य भाष्ये व्याख्यानात् लघुत्वाच्चेति भावः। प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्या
नेतराव ज्ञापकालिकेषां चिरसमर्थसमासानां साधुत्वं बोध्यं। स्वादिषु। सुरत्र प्रथमैकवचने आदिग्रहणे पम
वकबुतानां ग्रहणं व्याख्यानात्। तदाह। कप्रत्ययावधीति। तदं नैषित्यर्थः। यचिमो समाहारद्वंद्वे सौत्र २

त्वान्नरचूयचीत्यनेन स्वादेर्विशेषणं ज्ञदादिविधिः। असर्वनामेति। तेन सुपाशवित्यादौ पादः पत्र। असे
ज्ञापरत्तु कार्यप्रतिबंधरूपे। शास्त्रीयेपि कार्ये न वतिन पदांत सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात्। आकडारा।
प्राक्कडारादिति नावधिः तत्तु रूपो द्विगुश्चेति लिंगात्समावेशार्थं हि तदित्याह। कडार इत्यादि व्याख्य।
र्थं काडा आचार्यादिति वक्तुं युक्तं। एकैवेति। संख्यावाच्येकशब्दोपादानादवधारणं संपद्यत इति भाव
।।यापरेति। द्वयोः सावकाशयोः परा निरवकाशत्वे तु सैवेत्यर्थः आन्यामेव बाधसिद्धिस्तु अन्यत्र तव्य
दादौ कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञादानोः समावेशदर्शनेन विरोधाभावान् विप्रतिषेधाप्रवृत्तेः लौकिकस्य तक्र
कौंडिन्यन्यायस्यापि लोके संज्ञाविषये दर्शनेन शास्त्रेपि संज्ञाविषयेऽप्रवृत्तेश्चेति नेति। अनवकाश
त्वेनेत्यर्थः परोदाहरणं त्वपादानमुत्तराणि बाधंत इत्याद्याकरे स्पष्टं विरोधाद्यभावेन विप्रतिषेध
सूत्राप्रवृत्तावपि परत्वादेरन्यत्र बलवत्त्वेन दृष्टतया तत्रापि तेन व्यवस्था। अपादानादिसंज्ञानां
समावेशे तु तत्कार्ययोः पर्यायो पञ्चिशेषः नपरसंज्ञयोः समावेशे तु एत्त इत्यादौ न लोपस्यापत्ति

ल.श.शे

२७

बोधान्न च राज्ञन्यइत्यादौ सुप्तिङन्तमिति परत्वेऽवर्णपरया भसंज्ञया तु न बाधस्तस्याश्चेज्ञरंगत्वादिति वा
च्येसमानावधिकाया अंतरंगाया अप्यनया बाध्यसामान्यचिंतयापवादत्वेनैव बाधादित्याहुः आक ९७
डारस्य संज्ञासु चयथोद्देशपक्ष एवेत्यदृश्य शब्देनिरूपयिष्यते भयरसंज्ञाविधावंगप्रकरणे नस्येत्यस्य
पाठेनोगामित्यनुवर्त्योगोसत्यदं नवतीत्यर्थेनतान्योतस्याः समावेश एव न पर्याय इति बोध्यं।पुरुष
संज्ञापरस्मैपदसंज्ञयोरपि णत्तु नमोवेति ज्ञापकात्समावेशः गुरुलघुसंज्ञे वर्णस्य न दीर्घिसंज्ञेतरेतस्ये
ति निरवधिकत्वात्समाविशते अनेपि वर्णस्येति पक्ष आकारेऽपलन्यमानोऽप्येकदेशिन एव समा
वेशानुपपादादिति दिक्।यञोपइति।हलि सर्वेषामित्यनेनेत्यर्थः।। अह्नोपोनः।। तपरकरणं कि
मनितेः। क्षिप्यानइत्यादौ लोपाभावायान्त्वंत्वमेकदेशविकृतन्यायेनेत्यन्यत्र विस्तरः।। पूर्वस्मादि
ति। अचः परस्मिन्नित्यत्र पूर्वविधावित्यस्यादृत्या पंचमीसमासाश्रयणादयमर्थो लभ्यते इति भावः राम
तेन प्रत्यैषि पनित्यादिसिद्धिरन्यथाऽनुसस्यात अतएव नेऽन्यस्तमिति सूत्रेऽनेग्रहणं पंचम्यां नेश्रूयेते २

तत्रैवाऽन्यस्तसंज्ञार्थे एत्सनिइत्यत्राऽन्यस्तलक्षणोऽनुस्वाभूदिति। श्लेशयेकादेशस्य पूर्वविधाविति पंच
मीसमासेन स्थानिवत्त्वात् नुसोऽभ्यासे रसाति प्रयोजनेऽत्रे ग्रहणे स ज्ञार्थमित्युक्तं तेन अनेय त्र श्रूयेतेर
त्यर्थोपि प्रत्यैषिषनितिसिद्धये आवष्यकेनयं चमीसमासेन तत्सिद्धावनेग्रहणं सज्ञार्थमिति तद्धा
वः। इति पक्षेत्विंति। तनास्यानित्यत्वे स्वचितं प्रविगाण्येति नाथो। दाहरणमयितदनित्यत्वेराव संगच्छ
ते। अतएव हे गौरित्यत्र हृद्देः स्थानिवत्वात्संबुद्धिलोपः पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादित्याख्यानेतनमा
नो पूर्वत्रासिद्धेनेति। अतिशादेदृष्यात्रिपाद्या असिद्धत्वेन न्यायसिद्धानुवादोयं तत्फलं त्वति देशांतर
णं वातिघटितानां त्रिपादीप्रवृत्तिबोधनमतएवामीङ्गारपेणत्यादौ मीत्वणत्वेन वतः। अत्रैकारस्याद
स्संबंधित्वेपीइत्यस्यैकानुस्नरपदत्वं चांतवज्ञावाधीनो तस्य दोषइति। इदेवाचनिकमेवनमुनेइति सूत्र
त्रेनेति योगविभागस्तु भाष्येनदृश्यते अतएव सिद्धकाउं वार्त्तिककृताइष्यंनलोपः सुविति स्त्रत्रेच सू
त्रकृता प्रकारार्थमिति प्रकारः सादृश्यं तच्च सुत्वेनमोस्यवचनीत्यादावपिन लुमतेति निषेधा नि।

ध त्यत्वाद्घटादिपरत्वे बोध्यं शक्यत्वेन सादृश्यमित्यन्ये। तन्न वाशीकल्पतरोरोगौणीत्यस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः ना
सिकायायत्र सत्सु द्वेषु न सिति नाप्यपठितवार्त्तिकस्यैव वैयर्थ्यापत्तेश्च आसन्नं ब्राह्मणस्य चक्षुरित्यत्रा
पितद्देवशासादिपरत्वं अत्र सुप्तन्तितिविति वाच्यं शास्त्रन्तिविवित्युक्तान्यत्रक्वचिदेव प्रवृत्तिर्बो
ध्यते तथा च यत्र त्रिशंग्रहणे चरितार्थं तेषां द्विविधानामपि कोशसिद्धत्वात् तत्र व्यवस्थार्थत्वाया एव
स्वकल्पतयासुप्रत्ययमात्रे प्रवृत्तौ तस्या असंभवेन तद्वैयर्थ्यं स्यादिमे वा प्रकारार्थत्वे प्रमाणमाह। ना
ष्येति। तत्र हि शास्त्रन्तिविवित्युच्यते शास्त्रन्तिप्रपिदृश्यते ज्ञातादोषणीककुद्दोषणीयाच्चते महादे
वरत्युक्तं आघस्याधिगुषेषे पुठ्यमानस्य शलाकाकारे दोषणीत्यर्थः छंदसः कादिलोपः एतेन दोषइत्य
कारांतस्य दूषणवाचिनो दोषनादेशरत्यपास्तं तेन यदंघ्रिरिति। न च कोशस्य पदादीनां पादाद्यादेश
त्वे पादादिभ्यः पृथक् पदादिवचनं तत्र व्यर्थं न हि स्थान्यादेशयोः पृथगुपादाने प्रयोजनमस्ति स्थान्युपा रा॰
दानेनैव तदर्थाभिधानसमर्थादेशस्याप्यर्थबोधनात् अत एव न साधादेशानां कोशेनुपस्तु सद्इति वा ४

च्यं। पदादीनां आच्चरीत्यानादेशत्वात् तत्वेपितज्ञकोष्टरितिवच्छनस्यापि यमस्यान्वयकत्वेन सौपरतोह्यदादी
नो प्रयोगार्थप्रकारार्थत्वस्यान्वयकत्वात् स्पष्टं चेदं वाशीकेति स्कंत्रेमले। कोपी शब्दा अर्थपराएव। शक्तिप्र
हस्तुपरत्वहेतुकानुमानेन सामान्यत एव। एवं च विष्णुनारायणइत्यादौ विष्णुपदार्थाभिन्नो नारायणपदा
र्थ इति क्रमेण बोध्य इत्यादिमंजूषायां नामार्थवादे विस्तरेण निरूपितं एतन्त्यदमसुकवाचकमिति शक्ति
ग्रहस्तु स्वस्वप्रसिद्ध्याशयतत्तुरूपस्यानियतः पश्चान्मनसैव अग्निदेवि सरस्वती इडेकाव्ये विह्वव्येए
नानि ते घ्रेनामानीत्यादौ यत एतानि तव नामानि अतस्त्वदभिन्नार्थाणामर्था इति बोधोत एव नाम्नं त्रितेस
मानाधिकरणे इति सूत्र भाष्ये सामान्यवचनमित्यस्येदम्प्रत्युदाहरणं दत्तमन्यथैकार्थबोधकत्वरूपसामा
नाधिकरण्यस्याप्यभावात्तदसंगतिः स्यादेवं। एकशेषस्त्वना तथा सति तत्तच्छब्दस्वरूपस्य सम्यक्बोधानापत्ते
: अनेकशब्दानां स्वरूपबोधनपूर्वमेकार्थबोधने कोशशास्त्रयोन्तु। अत एव यत्र देवे तेम्य इत्यादौ पाणिनिने
कशेषो न कृतः एतेन कोशे शब्दानां शब्दपरता अत एवैकशेषोन अर्थपरत्वे तु न संभवतिइतः पूर्वं शक्ति

प्रश्लेषाभावात्। एतेन शसा एकार्थीरिति बोधः एवं चाचकारार्थत्वाभावेपि न क्षतिरित्यपास्तमिति दिक्। सं
ख्याविसायेभ्य इति वक्तव्ये पूर्वग्रहणमुत्तरपद इत्यधिकृतस्य षष्ठ्यन्तत्वज्ञापनाय एतेन द्वन्द्वेप्रियञ्
इत्येवैतदुदाहरणमित्यपास्तं विश्वस्याः इति विश्वंपातीति विग्रहे आतोनुपसर्गेइति क्विबन्तेवा सरूपन्या ९९
९९ येनातो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति चेन विच्। सच्चाद्यंतेभ्यो लोकेपि कालाजप आगतमिति विभाषा
पूर्वाह्णेति सूत्रे भाष्यप्रयोगात् क्विपस्तावदंतेभ्यो भाष्यानुक्तक्विशब्दोंन विधानमेव अत एव पू
त्त्या ख्यावितिसूत्रे स्त्र्याख्यावित्यत्र वितुक्तौ भाष्येनतु क्विप् अत एव शोभ्याइत्यादिप्रयोगेषु भाष्य
कृता ईत्वं न कृतमिति केचित् अन्ये क्विपमेवाहुः॥ दीर्घाज्जसि च॥ चेचात्यनुकर्षः दीर्घाद्धस्येवेति नियम
परं दीर्घाज्जसीत्येवतु न कृत्रिमं दीर्घादेवजसीति विपरीतनियमापत्तेः प्रत्याहारेषु जातिपक्षाश्रय
णादत्र प्राप्तिः॥ न्याय्यत्वादिति। जसि पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः॥ धातोः किं इहाहानिति राम
। अभ्युत्पन्नमिदं। अस्य क्रियापाशब्दत्वे तु सान्निति प्रत्युदाहरणं परे तु त्वक् श्नद इत्यादिसिध्यर्थमातो ५

न्नाप इति वक्तव्यमित्युक्ते आत इति योगविभागेन तत्से साध्यतत्वत्यात्व्यातं भाष्ये एवं च साशब्दे यद्यभिधा
नं तदा योगविभागेन लोपरूप एव सूत्रे धातुग्रहणमावंतनिवृत्त्यर्थमेव। भाष्यवार्तिककृतोरज्ञानकल्प
कल्पनापेक्षये इ एकार्थकस्येन संयोचित्यात् आवंतादाचारक्विबेव न तत् क्विबंताद्धाकर्तृक्विमानाभिधा
नादिति न तत्र सूत्रवार्तिकयोर्विरोधः अत एव प्रथमयोरिति सूत्रे भाष्ये पररूपं बाध्यसामान्यचिंतया दीर्घ
मात्रस्य बाधकमिति पक्षे रामा नित्यादिसिध्यर्थमतो दीर्घ इति सुपि चेति चानुवर्त्तमाने बहुवचने झल्येदि
ति सूत्रे बहुवचने इति योगविभागेन पररूपबाधकं दीर्घं विधाय रामाणमित्यादावनेन दीर्घे परत्वात्कृते
ग्रीन्नामित्यादौ सावकाशस्य नुटोप्राप्तिमाशंक्य हृस्वनद्यापइति सूत्रे आम्रेरित्यत आह्रहणमनुवृत्त्या
समाधानकाले पामित्यादौ नुड्विधायके आतो धातोरित्यनुवर्त्त्यलोपेन नुड्बाधकेन समाहितं नुड्विधायके ९९
आपा ग्रहणं न कार्यमिति तदाशयः अथ तवयवाकारांतानां लोपाभावे तु तद्स गतिः स्पष्टैवेत्याहुः॥
त्वक् श्न इति क्वाप्रत्ययस्ये डित्याद्यर्थकं त्वक्इट शनः शस्येत्वमित्यादिप्रयोगस्य मत्त्रोदाहरणे एतेनाचा

रच्छिवेत्वात्कर्तृक्विपेतेप्रयोगानिवह्यिारत्यपास्तं आचारक्विबंतप्रकृतिककर्तृक्विबंतस्य नाप्येकाप्य।
नुपन्यासेनते न्यः कर्तृक्विपो नजिधानस्यैवलानाच्च जसि च। ह्रस्वस्य गुण इति वर्त्तते। ह्रस्वस्य।
१० संबुद्धौ चेत्यतः संबुद्धाविति च वर्त्तते। शेषो घ्यसखि। घ्यत्र्याख्याविति लोघ्रू इति ङिति ह्रस्वश्चेत्यतो ह्रस्व इति च वर्त १०
ते शेषपदार्थमाह नदीत्यादि। तदंतमिति। अनुवृत्तयुन्यां शेषपदार्थस्य विशेषणात्तदंतलाभ इति भावः
ननु मत्येरित्यत्रानवकाशत्वान्नदीसंज्ञैव न भविष्यतीति शेषग्रहणं व्यर्थमत आह एकसंज्ञेति। अधिकारादि
ति। कडारः कर्मधारय इत्येतत्पर्यंतं तस्य बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः। स्पष्टार्थमिति। स्पष्टतयात्र दंनविधिलाभा
र्थमिति भावः। मात्रेइति। ऋतोङि ति तपूर इत्यनुवृत्त्या वेव नात्यर्थग्राह्कमिति भावः आङो नापुंस्त्रि ति नुनो
क्तं। अमुनाकुलेनेत्यत्र मुत्वस्यासिद्धत्वान्नुमनाय ग्नौ पुंस्त्वाभावेन नाभावस्याप्यनापत्तौ रूपासिद्धेः।
नमुने इति निषेधस्तु न नुमि नमुणादेश इति वार्त्तिकविरोधात्। अत एव सूत्रकृता ...ति वत्न्नाति नो राम
क्तं तथा सति तं त्रेणानकारनिर्देशोपि संभाव्येत। अगतना कारेण तस्यापि ने इति निर्देशेन तंत्र स्वीका ६

रे त्वत्यंते ज्ञान गौरवमिति न किंचित्त्नाधवमिति स्पष्टं भाष्ये। आङि नी ति ङ कार विशिष्टासे ज्ञान त्व स्य ङ स्येत्वे
अत एव हरिणमत्येत्यादौ न गुणः एवमौङ आपइत्यत्रापि। अत एवासे न्न वे एवापवाद त्वमिति वार्त्ति
कमतेपि रमे इत्यादौ नयादः। घेर्ङिति। सुपि चेत्यतः सुपीति वर्त्तते न पद्वातिसिद्धं। न वघेङ। ति स्तत्रं कार्यंङ
का राद्दावित्यर्थः। घवाहवेत्यत्राङ याज्ञाणमुपसंख्यानमित्याङादे शस्तु डा इत्येव च व क्तुं शक्य इति वाच्यं मत्वा
मित्याद्दवाम्याद्दनन द्या इत्यस्यानापत्तेः। अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावात् इत ग्रहणे त्वनुबंधकार्यत्वा।
त्स्थानिवत्त्वं स्पष्टमितिदिक्। ङसिङसोः एङोद्भित्वेपि अस्वार नत्वाद्य पासंख्येन ङसोरित्येव सिद्धे ङसिग्रहणं
स्पष्टार्थं। अच्च घेः। इदुद्भ्यामिति किं घेः परस्य ङे रौदच्चेति डित्प्रकृते घेरौदच्चेति वा घोमान्नदिति अदौतोस्त
परत्वं सुखसुखार्थे इत्यं ज्ञायाच तस्य जो पइतित यो लोपः न चौतो विभक्तित्वान्नविभक्ताविति निषेधात्क
थमित्संज्ञेति वाच्यं। सुखसुखार्थमित्यस्य तदेव प्रयोजनं न तु कार्यांतरं नापि प्रयोगे श्रवणमित्यर्थात्त
त्वप्रतिज्ञयैव न विभक्ताविस्यस्यत त्राप्रवृत्तेः। अत एवेहृद्धोपत्यावेश्वर्य इत्यादिनिर्देशाः संगच्छंते य

दित्त्वारणार्थान्नो विनैव शास्त्रमयमः स्यात्तद्देतत्संज्ञकानामपि तद्देव निवृत्तिरस्तु किं तस्य लोप इत्य
४१ नेन। स्वभावतारस्यो नयत्रापि समत्वात् ध्वनितं चेदं तस्य लोप इत्यत्र भाष्ये रतिदिव ओत्सूत्रे निरूपयिष्या
मः। न चैवमप्राप्तिविरोधः त्वरितत्वापत्तिः न च प्रत्यययोरित्येव सिद्धे पुनस्तिति प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यमिति वा ४१
स्निकादौ पदेशिकप्रत्ययत्ववत्येव तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यं तस्याः परिभाषाया उस्यासिद्धये भाष्यकृताप्यना
त्राश्रयणात्तस्पष्टं चेदं तित्स्वरितमित्यत्र कैयटेनोगास्येति सूत्रे भाष्ये तु तत्प्रत्याख्यानायैकदेशिना सोक्तान
नुसिद्धांतिनेति स्पष्टं तद्धि दोशनान्न लोप इति सूत्रे भाष्येपि ध्वनितस्तत्र भाव इति वाच्यः प्रत्ययग्रहणमित्यस्य
विधानकालिकप्रत्ययत्ववत्ग्रहणमित्यर्थात् अत एवादेशेषु दित्त्वमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानेन फलं नेदो
नेति दिक्। अनडु सौ। साविति प्रथमैकवचनमसंबुद्धाविति पर्युदासात्। नकाराकारस्तूच्चारणार्थ इत्से
ज्ञकः। अलोऽन्त्यात्। अवध्यवधिमतोः साजात्यादाङ। पूर्वो वर्ण इति। अत एव शिष्ट इत्यादेशा इति समुदा राम
यस्य शसइदि। तोस्त्वेनापं चम्यन्ताल्ग्रहणं च शस्य न। सर्वनामस्थाने। नोपधाया इति दुल्लोप इत्यतो दीर्घ ७

इति चानुवर्त्तते। अष्टनः। अष्टन इति पुंस्त्वमविवक्षितं अत एवाष्टन्शब्द इत्युक्ते इति संगच्छते अष्टन्प्रदेशेषुह
ल्ग्रहणेनैव सिद्धे संज्ञाविधानमदृष्टार्थं। हल्ङ्याप्। सुतिसीति पृथग्वचनं। हलन्तादिति सुतिसी नो प्रत्ययत्वे
नोपस्थितस्य यस्मात्स विहितस्तदादेरित्यस्य विशेष्यत्वेन तदंतलोप इति भावः एवं ङ्याबंशे द्वेधा तदुपस्थि
त्या ङ्याबंतात् तादित्यर्थो द्रष्टव्यः। हल्ङ्याप्भ्यः किमिति। राम इत्यादौ दीर्घात्तत्र भावान्न दोष इति प्रश्नः दी
र्घात् किं निष्कौशाम्बिरतिखट्व इत्यादि अस्य सेयो गौतलोपस्यापि सिद्धत्वादित्यंतो पाठः मनोरमायां दर्शनात्। सखे
ति। यद्यप्येवं सख्युरसंबुद्धाविति णित्वेऽचितस्तथापि नान्तलक्षणदीर्घेणैव सिद्धेरलउपधाया इत्यपेक्षया
नित्यत्वेन तस्यैवौचित्याच्चात्र नोक्तं। अचो ञ्णिति। मृजेर्वृद्धिरित्यनुवर्त्तते अंगस्येति चाधिकृतं तदाह अंगस्य वृद्धि
रिति। सख्यादिति। उच्चारणार्थाकारेण कृततयणः सख्योऽगस्य स्यानुकरणाद्विशेषणेनयोर्ग्रहणमित्याह सखि
नीत्यादि। ङस्यादिपरस्तादृशः सखिवीति। ताहृक् प्रकृतिक एव संभवतीति भावः। समस्वेति। न पूजनादिति
निषेधाद्बात्राह। सखिन्य इति टनतः। समुदायस्येति। असरव्यत्यस्य सखिशिवा वयवावितिवर्णसंज्ञाप

ह्येर्थः अत्र यक्षे पर्युदासेन तद्भिन्न प्रातिपदिकोत्येवर्णादेरेव ग्रहणात् कृतेसंख्येतिवाक्येन दोषः सिद्धांतिसंम
तेतदंतसंज्ञापक्षे सखिभिन्नाविव्यर्थः पर्युदस्यमानसमर्पकसखिशब्देतदंतग्रहणेतु न विशेष्यासंनिधाना
१०२ दिति भावः एवं तत्सर्वं हरदत्तानुरोधेन। यस्येति चेति सूत्र भाष्यात्तु सखिशब्दस्य तदवयवे लक्षणया सख्य १०२
वयवभिन्नयोरिदुतोरित्यर्थः यथा अत्वसंतस्येति सूत्रे धातोरित्येतत् घटकधातुपदस्य पिंड ग्रइत्यादि सि
ध्यर्थं धात्ववयवे लक्षणाकरे दृश्यते। तदंतसंज्ञापक्षेप्यसखीति द्योरेव विशेषणे तत्तदंतविधिः उतश्चप्र
त्ययादिति वत् ततश्च सख्यवयवभिन्नेवर्णाघंतमित्यर्थः तदंतविधिश्च शेषपदार्थविशेषणतया एवं चेप्र
कृते नैव घिसंज्ञेति लभ्यते तत्र हि भाष्ये इवर्णस्य ईति किमुदाहरणं अतिसखिरागच्छतीति यद्यत्र लोपोन
स्यात् तदाकृतदीर्घस्य पूर्वातिवद्भावेन सखिशब्दत्वात् अतिदेशविषये प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृ
त्त्योपसर्जन ह्रस्वत्वे कृते घिघिसंज्ञानस्यात् लोपे तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न दोष इत्युक्तं। नव द्वीत्या राम
हि विशिष्टस्य सखिभिन्नत्वेन घिसंज्ञानिर्बाधैवेति तदसंगतिः स्पष्टैवानच लोपेपि लिंगविशिष्टपरिभाषया ८

दोषः सखिशब्दस्य तदर्थे वेवपरत्वेन प्रातिपदिकग्रहणाभावात्। प्रातिपदिकत्ववद्रूपस्यापकपदोपादाने
हि प्रातिपदिकग्रहणं स्यात्। तत्सूत्रे किमर्थं विरूतनिर्देशो न सखियतिभ्यामित्येवोच्येतातिरखिरित्यत्र
माभूदिति भाष्ये पि तत्पत्तंतप्रकृतिक एवायं विहितविशेषणमाश्रयणेनेव प्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रय
णेनैवैतत् भाष्यं प्रवृत्तमिति न तद्विरोध इत्यलं। पतिः समास एवकार इष्टतोवधारणार्थः स्मृतिपुरा
णेषु पतये सखिनेत्यादि व्याकरणनिष्पन्नत्वेनासाध्वे वत्रिशंकाद्ययाज्ययाजनादाविव तयोर्महात्म्येना
साधुप्रयोगेपि ऋषीणां दोषाभावात्। याज्ञे कर्मणि वेवासाधुप्रयोगे दोषाच्च। अस्माकमपि स्मृतिपुराण
ध्ययनविधिवलात्तेषां तयोर्बलाच्च यज्ञमध्येपितदंतगतितत्यादि दोषाभावः स्वातंत्र्येणेदृशां जाना भा।
अस्मदादयः प्रत्ययं त्येव। अत एव नदीसंज्ञासूत्रे भाष्ये छंदोवत्कवयः कुर्वंतीत्युक्तान श्लेषेष्विरस्ती
त्युक्तं। यूस्त्र्याख्याविति सूत्रे हरदत्तग्रंथेप्यष्टतरं चैतत्समास इत्युक्ते वहु च्यूर्वेन घित्वं। अत एव पति
र्दृशा वेवेति नासूत्रि। वर्णसंज्ञापक्षेपत्यवयवेकार इत्यर्थः तदंतसंज्ञापक्षे पत्यवयवेकारांत इत्यर्थः स्

१०३ त्रेपतिशब्दश्च न तदवयवे कारत्वाक्षणकः । एतेन शेषो घ्यसखिपतीपतिसखीसमासएवेति वा स्तुत्यता
मित्यपास्तयस्येति चेतिसूत्रस्यमाष्यरीत्या सुपतिना सुसखेत्यादौ घ्यासिध्यात थान्यासस्यकर्तुमशा
क्यत्वादितिस्पष्टमेवेति दिक् ॥ नित्यं बहुवचनान्त इति । किमः संख्यापरिमाणे इत्यनेन किंशब्दाद्बहु
त्वसंख्यावच्छिन्नसंख्येयविषये प्रश्ने एव इति भाष्ये स्पष्टत्वादिति भावः ॥ बहुगण । संख्याप्रदेशेषु तस्से
ज्ञाकरणं ज्ञानरूपप्रकरणसत्वेपि तन्मूलं कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य न प्रवृत्तिः कर्तरि कर्मेत्यादौ
विव अत एव संख्याया अतिशदतायाइतिशदं तपर्युदासः संगच्छते । नहि शदंतकृत्रिमा संख्यास्ति
। तस्मात्संख्याप्रदेशेष्वन्यगतिः किं च लोकप्रसिद्धमहासंज्ञाकरणेन प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धार्थस्याप्य
प्रगतिरितिस्पष्टं भाष्ये अत एवयं च कृत्व इत्यादि सिद्धिः एतन्म्याद्योपयोगस्त्वन्यासाम्रेडितादिसंज्ञा
विषये इष्टव्यः तत्रैव बहुगणग्रहणं तु तयोर्नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वाभावेनासंख्यात्वात् बहुत्वा राम
दिद्व्यादिसंख्याव्याप्यकोधर्मविशेष अत एव भाष्ये एतत्सूत्रमतिदेशार्थं यदयमसंख्यां संख्येत्याहे ७

त्युक्तं यत्तु भाष्ये एकादिकया चापि संख्यायतेइत्युक्तं तस्यायमर्थः बह्वादिकयापि स्वव्याप्यत्रित्वादि संख्य
या संख्यायते । कतिशब्दोपि संख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकतया संख्यानकरणं एवं वत्वंते प्यु
सम् । यद्वा चापि शब्दो वाक्यालंकारे एकादिकया संख्यायते सापि प्रदेशेषु यथा गृह्यतेति लोकप्रसिद्धमहा
संज्ञाकरणमिति तदर्थः एतेनार्थांतर वाचित्वे सति बहुत्व वाचिनश्चेत्संख्याकार्यं तर्हि बहुगणयोरे
वेति नियमार्थं तत् तेन भूयादीनां न तेषां वैपुल्याद्यर्थांतरवाचित्वात् वैपुल्ये विशालता विशेष्यविशेष
णदलात्मा स्याम बहुत्व वाचिनएक शब्दस्य वहुद्वर्थमात्रवाचिनां त्र्यादीनां च न व्यावृत्तिर्यद्वा । नियतसंख्या
वाचिनां चेद्बहुगणयोरेवेति नियमः अनंतशब्दवदनंतवाचि शतशब्दस्य संख्याकार्यं भावइष्ट एवे
त्यपास्ते संघवैपुल्यवाचकयोर्नेह ग्रहणं परस्परसाहचर्येण त्र्यादिसंख्याव्याप्यकधर्मवाचिनोरेव ग्र
हणं तत् वतु इति सानुबंधनिर्देशो ब्राह्मणवदित्यादृत्यर्थः उतिस्तद्धित एव यतुसाहचर्यात् इत्यन्ये । सो
तेत्यतः षडितिवर्त्तते संख्येति च प्रकृतं तदाह डत्येतेति । अत एव पद्धतीतिडउनुवादेन थुग्विहित

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजी स्मारक

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजी स्मारक

ऽन्तरा च संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं संख्येति किं पतयः॥ प्रत्ययस्य। अनेकसंज्ञाकरण
न्न आवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन च तस्याविति संज्ञाश्रयणमतो न संकरः। तेन हेतौ त्यादौ श्लौ वि १०४
१०४ ति द्वित्वं न। तदाह। लुक् श्लु लुप् शब्दैरिति। अदर्शनं लोप इत्यतो दर्शनमित्यनुवर्त्तते। प्रदेशे वुना
विसंज्ञाविज्ञानां न्यो न्याश्रयः एकसंज्ञाधिकारणाद् अन्यदेशस्यात्वेन लोपसंज्ञया सो समावेशः। तेन।
प्रत्ययलक्षणसिद्धिः॥ षड्भ्यो लुक्। जश्शसोः शिरित्यतो जश्शसो रिति वर्त्तते। षडिति विहितविशे।
षणं तेन गौणेन। परमपंचेत्यादौ तु विशिष्टस्यापि संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन सं
ख्यावाचितया षड्भसंज्ञेवेति न दोषः स्पष्टं चेदं षड्प्रधान एष समास इत्यादिना सर्वादिसूत्रे भाष्ये कैय
टस्य तु प्रमाद इत्यन्यत्र निरूपितं। प्रत्ययलोपे। प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्या सिद्धे आद्यप्रत्ययग्रहणमवयव
लोपे मा भूत्तेनाघ्नीयेत्यादौ नानुनासिकलोप इति स्पष्टं भाष्ये इदमेव प्रत्ययग्रहणं ज्ञापकमवयवेपि राम
प्रत्ययत्वव्यवहारस्य एवं चादेशप्रत्यययोरिदुदुपधस्येत्यनयोर्लक्षणेनाश्रयणीयं सात्यदाघोरि १०

ति च चरितार्थस्यानिवन्त्वसूत्रेण सिद्धेरिदं सूत्रं नियमार्थमिति भाष्यं। प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्राश्रीयते त
त्रैवेति न चैवेदाधन्नीति सूत्रेति नेङ्कू इति किं निपात्यते। आत्मनेपदं नैतदस्ति अनुदात्तङित इत्येव सिद्धे नि
यमार्थं तर्हि स्नविष्यत्यत्रैव यङ्लुगंतस्य नान्यत्र वेभिदीतीत्युक्तं अस्य नियमत्वे तेनात्मनेपदं उल्ल ङि
त्वस्याप्रत्ययसाधारणत्वादिति वाच्यं आत्मनेपदमित्यस्यैव सिद्धौ त्युक्तित्वान्नतो विध्यर्थमिदमिति वा
र्त्तिकानुसारिणानुदात्तङित इत्येव सिद्धमिति पंक्ति तेतदनुसार्येकदेशिन एव तत्समाधानमित्यदोषादि
त्यान्यत्र विस्तरः॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययवदिति सिद्धे लक्षणग्रहणं प्रत्ययनिमित्तकमेव न तु प्रत्ययस्यानिक
मित्यर्थलाभार्थं तेन न रत्नमित्र इत्यादावैसादिकं नेत्येके अतिदेशेनाद्धार्यतद्बुद्धिसंपादने प्युच्चारणप्रसं
गा रूपषष्ठ्यर्थाभावान्नैसादीति तद्ध्यर्थमित्यपरे। कार्यमिति। प्राधान्यात्कार्यातिदेशोयमिति भावः इहापि परि
वीरिति णत्वपरविप्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वेन भविष्यतीति भाष्येण न ज्वत्सूत्रे शास्त्रकार्यातिदेशो यौरे
कत्यकथनेन त्वातिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एवदेश इत्यंगीकारात्परिवीरित्यत्र तु न दीर्घोप।

यथेण न किंतु दीर्घ एव परत्वात् अन्यथा नेनेवोन यो र्विधानात्परत्वाभावेन पर्यायो दुर्वार इति बोध्यं। त
दाह जसि चेति गुणे प्राप्ते इति न लुमता। लुशब्दयुक्ता लुमंतस्तदाह। लुगित्यादि। अंगकार्यमिति। लुम
१०५ ता प्रत्यये परतो यः पूर्वस्तत्प्रकृतिभूतो लब्धांगसंज्ञकस्तदुद्देश्यकं यत्कार्यमांगमनो गांवेत्यर्थः। तेन पंचे १०५
त्यादौ पदसंज्ञा भवति राजपुरुषादौ नसंज्ञा च ना अंगसंज्ञा तु यथोद्देशत्वात् प्रत्ययसंज्ञाकाले ज्ञाता
तिष्ठत्येव तत्काले कार्याभावाद् प्रवृत्तावपि प्रत्ययलक्षणेन सा। तस्या लब्धांगसंज्ञककार्यत्वाभावेन नि
षेधाप्रवृत्तेः स्पष्टं चेदं युवोरनाकावित्यत्र कैयटेन लुमतेत्यस्यानित्यत्वादंगसंज्ञाया अप्रवृत्तिरिति
कश्चित् अत एव पंचभिः क्रोष्टृभिः क्रीतं कुलमिति तद्धितार्थेति समासे ढकोऽध्यर्धेति लुकि लुक्ता
द्धितेति स्त्रीप्रत्ययलुकि पंचक्रोष्टृ इत्यत्र तृज्वत्वं तदुक्तं भाष्ये तृज्वदिति सूत्रेण चापरं निमित्तमाश्रीयते
किं तर्ह्यंगस्य क्रोष्टुस्तृज्वदिति अंगसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेनेति नचोरदत्ववत् तृज्वत्वेपि पर यम
निमित्ताश्रयणमिति पंचक्रोष्टृ इत्यस्यासिद्धिरिति वाच्यं उरदित्यत्र शाब्दतः परस्य निमित्तत्वानाश्र ११

यणेपि अंगसंज्ञाद्वारा रदत्वस्यापि परनिमित्तकत्वेन स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिरित्येवं सिद्धस्यासस्येति सू
त्रस्य भाष्याशयात् नियमतः परवृद्धेः पूर्वं वृत्तितया परनिमित्तत्वान् अत एव चर्करजत्यर्था इत्या
दावत्वप्रवृत्तिरचि श्नुइत्यादावजादिप्रत्यय इत्यर्थस्तु अंगस्येति षष्ठ्या निमित्ते इत्यध्याहारेण तस्य
विशेष्यतया यथाकथंचिदुपपाद्यः आकडाराधिकारस्थेषु कार्यकालत्वस्याभावाच्च एतेन कार्यकाल
पक्षेपि क्रोष्टृशब्दः प्रत्यये अंगसंज्ञा न वत्यंगसंज्ञकस्य च तस्य तृज्वत्वे स्त्रियामित्येवार्थः उरदित्यादौ तु
आहृस्याःत्वे प्रतिनिमित्ततापि च व्रश्चेति लस्यानुरोधात्तथा प्रकृते लस्यानुरोधाद्वेवेति तदाशय
:पदैकवाक्यतया च पस्तु संज्ञासूत्राणां दुर्लभ इत्यत्र निरूपितं च करोत्यजघा इत्यादौ न न लुमतेति
निषेधानित्यत्वादत्वप्रवृत्तिस्तयोरित्यादौ गुण एव तत् अंगादिक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तं लुकि भवत्येवेति
तु भुवेहितं भ्रूहितमित्यादावुवङापत्त्या चिंत्यमित्यपास्तं। त्रिषु सरूपा इति। उं प्रथमयोरिति सूत्रे।
पुंष्मानित्यादौ तस्माच्छसो न इत्युपन्यासपरेण भाष्येण स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रे शिशीनुमादिभिर्यु

ष्मदाद्यादेशान्नो विप्रतिषेध परेणवार्त्तिकेन तद्भाष्येण च न षडिति निषेधेन च लिंगसंख्याबोधनेपि लिंग
बोधकप्रत्ययानुत्पत्त्या रूपे न विशेष इत्यर्थः साम आकमिति सूत्रस्थास्याः लिंगो युष्मदस्मदोरिति भाष्यस्य
१०६ पदांतरसंनिधानं विना लिंगविशेषो युष्मदस्मच्छब्दमात्रान्न प्रतीयत इत्यर्थ इति दिक्॥ त्रेस्त्रयः॥ अयं १०६
नसांतो निर्जात्रयाणामिति निर्देशात्॥ त्रेरयङन्कृतः अयङ् योत्या दा विबोच्चारणार्थत्वशंकावार
णाय। केचिदिति। आमि सर्वनाम्न इति साहचर्यादिति भावः॥ वस्तिति। साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वा
त्सूत्रांतरस्य तदाश्रयणे दृढतरप्रमाणाभावाच्चेति भावः न च गौणमुख्यन्यायेनात्र नेति वाच्यं। अ
प्रसिद्धत्व गौणत्वाक्षरिकत्वान्यतररूप गौणत्वाभावात्। अत एवोपसर्जनेनो सर्वनामत्वनिषेध
आरंभो वार्त्तिककृता इतर विशेषणतामात्रेण तत्वाभावात् पर्को देयं एवं तत्स्वहृ त्रे श्रेत्यन्यत्र विस्त
रः॥ द्विशब्दो नित्यद्विवचनांत इति संख्यापरत्वेपीत्यर्थः अत एव कस्य द्वित्व इत्यर्थे कस्यद्वयोरिति भा राम
ष्येव ड्वित्ति सूत्रे प्रयुक्तं त्यदादी। अष्टन इत्यतो विभक्तावित्यनुवर्त्तते तत्फलेतत्कुतं। सो लुक्त्वेनर १२

श्चिरिति भाष्यकारस्येति भावः॥ द्विपर्यंतानां किमिति। युष्मदस्मदोरात्वयत्वलोपैर्बाधात्किमः कादेशावि
धानाच्च प्रश्नः नवा अवतावित्यस्यु च्चयाय। ङौ तु सवर्णदीर्घ इति। इदं संभावनामात्रेण एषां ङौ ईदूतौ च स
मम्यर्थे इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येनानभिधानात्॥ क्विबेतवातेति। इत्वमवकारादावितिवार्त्तिकस्य यीवान
इत्यादौ नोवनिपासाधनरूपस्य तत्प्रत्याख्यानभाष्यस्य च फलं वक्ष्यते दृशोन्यः क्विपो न ग्रिधानमावश्यक।
मिति धीवरी पीवरीत्यादि ध्याप्योः संप्रसारणं च क्विप्रकृनिपच्चेनेत्यर्थः काञ्जनसनखन्सनङ्ग ह्योर्घु
प्रास्थागायेति सूत्रभाष्यपर्यालोचनया सिद्धाद्धार्त्तिकात्सिद्धं। धीध्यायतेर्धातेर्वे तिक्विप्चेतिवार्त्ति
कस्य भाष्येदधातेर्वेत्युक्तिरेकदेशिनः शोस्या इत्यत्र विजेवेति न दोषः मो ऽमा नेइत्। कारांतात्क्विवित्ये
के। वातप्रमीर्निः शृंगीमृगाकृतिर्जंतुविशेषः॥ बहुश्रेयसीति। ईयसो बहुव्रीहेर्नेति निषेधान्नोपसर्ज
नह्रस्वः॥ यस्त्री। दाधयोरेवग्रहणं व्याख्यानात् वाछंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः सूकिंमात्रे आराग्नध्याइति
नाप्रियमाचक्षाते स्त्रोयोम्टजविशुजादित्वात्कः स्त्राख्यावित्युपाख्यानस्त्रीवाचकप्राह्यस्य विशेष्य

न्यानदेतविधिरित्याहेदृशं त्वाविति। आछीनद्यो रित्यादौ नदीशब्दस्य तदवयवे लक्षणा बोध्या। आख्याय
इत्यन्नित्यत्वलाभस्तदाह। नित्यस्त्रीलिंगाविति। तत्फलं तु ग्रामण्यादेर्व्यावृत्तिः। नित्यस्त्रीत्वं च प्रवृत्ति
४१ निमित्तैकलिंगांतरविशिष्टार्थानभिधायकत्वं। अयं तु कुमार्यादीनां क्वचिन्निर्दृष्टत्वेन त्रिलिंगेन समानाका
कारतया नित्यस्त्रीत्वाभावात् ग्रामण्य प्रवृत्तिनिमित्तैक्येऽपीति। नन्वेवं बहुश्रेयसीशब्दस्य नदीत्वं न स्यादत १०९
आह। प्रथमेति। अर्थांतरसंक्रमात्प्राग्विद्यमानं नित्यस्त्रीत्वमादाय तस्यार्थांतरसंक्रमेऽपि नदीत्वं कर्त्त
व्यमित्यर्थः। यथोद्देशे पूर्वप्रवृत्तसंज्ञाश्रयैव कार्यं कार्यकालपक्षेऽपि कुमार्यादौ प्रकृतिभूतकुमारीश
ब्दस्य नित्यस्त्रीत्वेन वृत्तावपि विशेषणतया नित्यस्त्रीलिंगरूपार्थबोधकत्वेन नदीसंज्ञा। समासे तु स्यष्टेवत
दवयवस्य तत्प्राप्तिः। तन्मात्रबोधकत्वनिवेशे प्राधान्येन तद्बोधकत्वनिवेशे वा न मानं तदुक्तं भाष्ये। अन
यवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमवयवोत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यतीति। आकडारस्य संज्ञा राम
नां कार्यकालत्वात्तदादन्यथा तत्र द्विधेकत्वाकत्वापत्त्योः कथं वा ध्यबाधकत्वा वः स्यादिति बो १३

ध्यमित्यपि केचित्तद्देवबहुश्रेयसीति। ह्रस्वेकृते गुणस्तु न। प्रक्रियालाघवायो बार्थानो ह्रस्वः। ह्रस्वनद्यो गुण इ
त्येव वाच्ये ह्रस्वविधानसामर्थ्यात्। जसि चेत्यत्रैकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञया ह्रस्वपदस्यैवानुवृत्तिरिति भा
ष्ये स्पष्टं। अंबार्थानामपि गुणस्तु वक्तुमशक्यः। अतः ह्रस्वे जसे शेषे केमात्तस्यंदनयोरपीति। नसाधुक्ता
नः शब्दस्यां वाच्यत्वेन गुणप्रसक्तेः ह्रस्वग्रहणे त्वचइत्युपस्थित्या जंतो वार्थग्रहणं त्रदोषः। तस्य नपुंसक
त्वेपि हे वारे इति वत्यक्षे गुणः स्यादेव गुणश्रुत्येक्षुपरिभाषोपस्थितौ तं बेत्यादावप्यनापत्तिः। अयं ह्र
स्वांतस्येति न्यायाद्ध्रस्वस्य गुणाद्ध्रस्वस्यैव बाधकत्वेन मातरित्यत्र कृताडिति गुणो भवत्येवेति दिक्
। आटश्च। नमाडयोगाइति सूत्रभाष्ये आट्श्चेति न्यासेतद्वृद्धिरेचीति बोध्यं। अत्रादतु वक्तुमशक्यः
अत्वपोहसमित्यत्र वृद्धिवारणाय आटश्चेत्यत्र धाताविप्यपकर्षेणवृध्यनापत्तेः वृद्धिरेचीत्यस्यतु पररूपं बा
धकमिति बोध्यं। डेरिति। सप्तम्येकवचने। व्याख्यानात्। इह परत्वादिति। सकृद्गतिन्यायाश्रयणादिति भा
वः। स्यष्टं चेदं ह्रस्वनद्यापइत्यत्र भाष्ये। यद्यपि आडयधावेनद्याम् सर्वथानवकाशत्वात् अपवादो नु दीर्घ

त्वस्येति राधौ कित इति सूत्रभाष्ये ऽकृत्वेनागमादेशयोरपि तत्वसत्वात् तथापि अनवकाशत्वेन बाधे पवा
दप्रवृत्यनंतरमुत्सर्गप्रवृत्तेर्न दोषः। अत एव न गुणो रीत्वमपवादत्वाल्ल्यादिः शेषं बाधते किं तर्हि नवका
शत्वादिति गुणे यङ्लुकोरिति सूत्रभाष्ये उक्तं। पादः पदिति सूत्रस्थं शाब्दे तरप्राप्त्वात् नित्ययोरागमोः
१०८ परत्वादामिति भाष्यं त्वेकदेशयुक्तिरिति बोध्यं। अङ्ग्यतत्वादिति लक्ष्मीमुद्धृत्यौणादिकेप्रत्ययांतत्वादिति १०८
भावः। कुमारीति। ह्रस्वविधायके शास्त्रे योपसर्जनग्रहणात् गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न। अचि श्नु। भ्रूशब्दः
प्रत्ययांतप्रातिपदिकं नमेर्डप्रत्ययोतो वा। इह य्वोरिति धातोः सामानाधिकरण्येन विशेषणं तदाहेवर्णोवर्णांत
धातोरिति। इत्यस्येति। इत्यंतस्येत्यर्थः तेन सुभ्रुवाविति सिद्धं। आंतरेति। स्थानत इति भावः। य्वोरिति
किं चक्रे। अचि किं युयात् इतायङ्गाति सुधीशब्दे यरिनषेधारंभेणात्र प्रकरणे धातोः स्वरूपग्रहण इति
परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः। एरनेकाचो। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवतीति। धात्ववयवसंयोगपू राम
र्वभिन्न इत्यर्थः तस्मिंश्च धात्ववयवपूर्व एवेति उन्नियाविन्यादौ न दोषः। असंयोगादित्येव धात्ववयवसं २४

योगभिन्नाक्षरस्येत्यर्थेन सिद्धे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थं। किं। असंयोगपूर्वग्रहणमिवर्णविशेषणं यथास्यात् संयोगवि
शेषणं मा भूदिति तेन यवक्रियावित्यादौ नातिप्रसंगः लुलुवतुरित्यादौ तु नातिप्रसंगः। ओः सुपीति नियमा
त् विपरीतनियमस्तु न सुधीशब्दे त्विसुपि यणो निषेधारंभात्। कुमार्याविति। अंतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाद्वा
कत्वे तु अत्र न नः क्वेशति निषेधात्। प्रधीरिति। प्रकृष्टं ध्यायतीति विग्रहे नित्यस्त्रीत्वाभावान्न नदीत्वं। प्रकृ
ष्टाधीर्यस्येति विग्रहे तु नदीत्वं ग्रामण्यामिति अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति णत्वं। गतिकारकपूर्वस्यैवेति भाष्ये
पठ्यते। स च नियमस्तेन गतिकारकपूर्वभिन्नस्य नेति फलति। तद्भिन्नं च तत्सदृशं सपूर्वपदमेव तेन निन्यु
रित्यादौ यण्। तदाह गतिकारकेतरेति। यत्तु गतिसमासो नित्याधिकारस्थ एव प्रतिपदोक्तत्वात् गृह्यते इ
ति तन्न भाष्ये पूर्वपदग्रहणाभावेन समासोपस्थितेरभावेन विशिष्टरूपोपादानविषयप्रतिपदोक्तपरि
भाषाया अप्रवृत्तेः एवं नदीसंज्ञासूत्रस्थः प्रकृष्टाधीर्यस्या इति विग्रहाभिप्रायेण प्रवृत्तः प्रध्यै ब्राह्मण्यै
इति भाष्यप्रयोगः संगच्छते। शुद्धधियाविति। शुद्धाधीर्यस्येति विग्रहः शुद्धं ध्यायतीति विग्रहे यणेव। आ

ध्येसत्वस्त्रतार्थकधीशब्दार्थविशेषणत्वात् शुद्धत्वस्य कथमपि नकारकत्वमिति भावः कथं तर्हीति। दुर्ध्या
यतीति दुष्टा धीर्ध्यानं येषामिति दृष्टिकाः स्त्रीरिति विग्रहः ज्ञिधायेणप्रसंगः। दुःस्थितेति दुःशब्दोपात्तदुष्ट
७९ त्वस्य स्थितिक्रियाविशेषणत्वमिति भावः। शुद्धधीरित्यादौ प्रकर्षः प्रशब्दार्थो धीशब्दोपात्तधात्वर्थविशे ७९
षणमिति यरान्वत्येव। यत्क्रियेति। याचासौ क्रियेत्यर्थः। तम्प्रति। तद्वाचकं प्रति। यद्वाचस्य धातोर्वाच्य
यायुक्ता इत्यर्थः। नेहेति। ततश्च संबंधसामान्ये षष्ठ्येव समासः नीत्रार्थानामिति तद्धेतुत्वप्रकारकबो
धे तृतीया वा धनार्थविभक्तिप्रकरणे तु नकृतं कारकत्वप्रयुक्तकार्यं नापद्येरिति भावः किंत्वहेतु
त्वाविवक्षायां संबंधत्वेन विवक्षया षष्ठी सूत्रारंभेपीत्यपि बोध्यं। अस्तु च येनाद्दष्टश्रिकसंबंधिनी
ति। अत्र पूर्वपदांतर्गतो ह्ररपदलोपः शाकपार्थिवादित्वात्। नन्वात्र अनंतरस्येति न्यायेनैरनेकाच ओः
सुपीत्यनयोरेव निषेधः सुधीति चानुवर्तते तत्राह। सुपीति। लोपाविति। अतो लोपः लोपो व्योरित्यान्या रम
मिति भावः। यलोपे निषेधाद हल्लोपो न स्थानिवत्। येरपृक्तलोपात्पूर्वं वलिलोप इष्यते। स्थानिवत्त्वादि। २५

ति। एवं च यणादेशे परलोपे सत्यूड् इति स्यादिति भावः। अंतरंगत्वाद्विवक्षापदत्वान्नपदांतेति निषेधस्तु नस्था
निवत्त्वस्य नाकेऽइति सामान्यापेक्षनियमेनास्यापदत्वात्। परपदस्याजादेशस्यैव तेन स्थानिवत्त्वनिषेधा
च्चाकिंवपेक्षकत्वं संबंधिय लोपस्य याणि बहिरंगासिद्धत्वं तु न अनित्यत्वात्। क्वौ लुप्तमिति भावकः लोपइ
त्यर्थः। गोमत्यतेरप्रत्यये गोमानिति मा ष्योक्ते रस्यापर्थस्यक्क विदंगीकारः क्वौ विधिं प्रति नेत्येव तु सार्वत्रि
कमित्यन्यत्र विस्तरः। अनडुहिति। अग्निव्यक्तपर्याये इतिन्यायस्तु गौणमुख्यन्यायवत्परकार्यविषयए
वेति भावः। दीर्घस्यापीति। प्रयोगस्य यकारांतानुकरणं स्त्रे ऽकारश्चोच्चारणार्थ इति भावः। न्तूनीरित्या
दि। न्यादिन्यः शायोमः प्रस्तोन्यतरस्यामिति नत्वमत्वे पुषः कः पचोवइति कत्ववत्वे। व्याख्यानात्प्रा
धान्याद्धरूपातिदेशो यमित्याद् क्रोऽष्टशब्द इति तत्त्वोदात्तक्त्कारविशिष्टमतिदिश्यते तत्त्वदिति च
कारोच्चारणमतेन क्रोष्टृत्यादावुदात्तयण इति स्वरसिद्धिर्बोध्या। पक्षादेस्तु नातिशः अर्थतश्चोतयाना
वातइदं सूत्रं स्त्रियां चेति च प्रयोगनियमफलकमिति बोध्यं। अग्रान्। ननु व्युत्पत्तिपक्षे त्वनंतत्वाद्धलं

नत्वाद्दारीर्घेसिद्धेनञ्चारिग्रहणंव्यर्थमत आह।नियमार्थमिति।अन्येषामुणादिव्युत्पन्नानांसंज्ञाशब्दा
नामनेति।नेष्ट्रादयोप्युणादयएवेतिभावः।तेषांतृन्नितिसूत्रस्थवार्त्तिकेनव्युत्पादनात्त्वष्टारौत्यादिग्रहणे
नप्रशास्तृशब्दस्यैवग्रहणमित्यन्ये।अव्युत्पत्तिपक्षेतुविध्यर्थमेवबोध्यं।नाप्यप्रयोगादिति।एवंचोणा
दिप्रस्यव्युत्पादनमप्रामाणिकमितिभावः।पंकजादिवत्योगरूढौयंयत्वौणादिकत्वमेवास्यस्वीकृत्यना ११०
११० प्यप्रयोगादेवदार्ढ्यत्वमिष्टंतितेमान्याःनाप्यकृतान्यप्रयोगस्योदाहरणत्वेनदानेप्यस्यनाप्यप्रयोगस्त्वान्ना
नुबन्धत्वाचावितिनाप्येतुतृचंप्रकारेव्यर्थःनचास्तृन्तृजित्यादौविशेषणार्थःतृज्वद्भावासिद्धेःनचतृज्वदस्तु
प्रमानेमातरौ।पितरावित्यादौप्राप्नोतितत्रहितृन्प्रत्ययोनिरनुबन्धकइतिवाच्यंनत्वग्रहणस्ययोनिसंबंधवा
चिनोचेदस्यैवनान्येषांयोनिसंबंधवाचिनामितिनियमादित्युक्तंनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृप्रशास्तृनंतत्वस्यप्रशा
स्तृत्वनेतत्वस्यतृन्नितिसूत्रेनाप्यवार्त्तिकयोरुक्तत्वेनतेषांग्रहणेप्रपंचार्थमेवएवंचयथान्यासेनिय राम
मफलंचिंत्यं।क्रोष्टेति।अनङिसर्वनामस्थानेचेतिदीर्घःप्रथमोपस्थितत्वात्क्रोष्टारावित्याद्यर्थंतु १६

द्वेरवःयद्वाविशेषविहितत्वाच्छीघ्रोपस्थितिकत्वेनसएवन्याय्यःविभाषात्वात्।अयमपिनियमएवतृतीयादा
वचेवोनयमितितेनन्यामादौशासिक्रोष्टुपुत्रइत्यादौचनदोषःसर्वत्रविशिष्टावैनोस्यमुख्यत्वात्तृज्व
त्क्रोष्टुःस्त्रियांचेत्यान्योसर्वनामस्थानेस्त्रियांचतृजंतरूपविधानेनतयोःप्रयोगनियमार्थत्वेफलतिएते
नतृज्वत्सर्वनामस्थानएवेतिनियमादिदंविध्यर्थमिति।परास्तां।नचैवमपिक्रोष्टुनित्याद्यसंगतमन्यत्रतृ
जंतस्यैवप्रयोगेणप्युक्तनियमस्यचारितार्थ्यादितिवाच्यंतृज्वत्क्रोष्टुरितियोगविभागस्यैवंसतिवैयर्थ्या
पत्तेःनचतद्धितेषुचाम्नादेरिकोगुणवृद्धीइतिस्त्रियोःक्रौष्टुःक्रौष्टीयाइतिनाप्यप्रयोगासंगरितिवाच्यं।ऋ
कारांतस्यैवऋषिवाचकत्वेनादोषात्तद्देसूत्रयंतुश्रगालवाचिक्रोष्टुक्रोष्ट्रशब्दयोःव्यवस्थार्थमित्यवधे
यंतदुक्तंभाष्येतृज्वद्भावविषयेएततृजंतमगवाचीतितृतीयाद्यजादिविभक्तिषुतृजंतंतुमंसंचमृग
वाचीतिचअनेनहिअन्यत्रतुनंतमेवेत्यपिसूचितमिति।दिक्।तत्तु।तयरत्वंनाव्यमानस्यापिक्वचि
त्सर्वणग्रहकताज्ञापनद्वारांतर्यतोह्निमात्रनिष्टत्यर्थतेनाम्नद्वत्यादिसिद्धिरितिद्वौरितिसूत्रेकैयटः।

प्लुतपरत्वे दूलोप इति दीर्घबाधनार्थमिति तन्न सुपत्रवाजिताबाणज्वलिताइवपन्नगाः नैऋर्तोरस्यन्नासे
तसविल्वर श्मयोयथेति। मायणप्रयोगविरोधात् उरणनपर इति सूत्रे। ण् ग्रहणमन्नावेऊरपर इति न्ना
१११ प्यप्रयोगविरोधाच्च। सख्येवेति। संयोगांतलोपेन सिद्धे नियमार्थं ते नो गित्यादेशो नेति भावः विपरीतनियम १११
स्तु न पुमान् स्त्रियेति निर्देशात् एरनेकाच इति सूत्रमेरिति यदरहितेसानुवृत्त्या तत्र विशेषणं सवार्त्तिकं
चानुवर्त्तत इत्याह। धात्ववयवेत्यादि। गतीति च। सकृल्ल्वावित्यत्र क्रिया विशेषणत्वेन कर्मत्वाद्यण।
न न्दुसुधियोरिति निषेधे प्राप्ते न्त्राह। वर्षाभ्वश्चेति। वर्षाभ्वर्दृदुरिपुमान्। स्वार्थिक इति। स्वस्याः प्रकृतेर
र्थः स्वार्थस्तत्र नवइत्यर्थे ध्यात्माध्यित्वादुन्न। ग्रामादिषु स्वग्रामस्वाध्याययोः पाठेन स्वशब्दादेश्चेदेतयो
रेवेति नियमार्थ केनेआगमो न पुनर्नशब्दस्य रूढस्य नित्यस्त्रीत्वादह। यौगिक इति इत्यूदंताः। वर्णैक
देशानां वर्णग्रहणेन ग्रहणे रेफात्वादाह। ऋवर्णादिति। व्युत्पत्तिपक्षेइति। अव्युत्पत्तिपक्षेबादिग्र राम
पादाद्दीर्घशंकेवनेति भावः व्युत्पत्तिपक्षेनिरनुबंधकत्वप्रत्ययांता एवेति एवुल्तृचावितिभाष्यस्व २

रसः इत्यूदंता। वैकल्पिकेति यत्तदेते व्यइत्यत्रत्यशाघत्वकरणादतिदेशस्य क्षियइत्यादौ धात्वनुकरणे
विभक्तिकरणेन वैकल्पिकत्वस्य च ज्ञापनादिति भावः अनुकरणस्यानुकार्यशब्दस्वरूपमात्रमर्थ इति
प्रातिपदिकत्वे अनुकार्यं चानुकरणान्नित्रमेवेति मतौ छ इति सूत्रे भाष्ये स्यष्टेईषदानुष्टु वच्यित्यये वा
पिंचकसादृश्यादर्थोपस्थापकत्वमित्यत्र केयटे प्राग्दीव्यतो णित्यत्र भाष्ये च स्पष्टेईषदाच्युतएव किर
इत्यादितः कृधातुरिति बोधः न्हसज्ञायामित्यादौ त्वित एव निर्देशात्कदाचिदनुकरणाद्विभक्त्या भावो पिस
च सूत्रे ध्वेवेति प्रामाणिकाः गावित्ययमाहेति वांतस्यैवानुकरणमनुकार्यस्वरूपन्नेगाग्निया वनवलोपाः प्र
त्तोजशित्यादौ जश्त्वाभाववदित्याहुः इत्वेइति किरप्प्वयंच व्यइति निर्देशाद्धातुप्रत्ययेपितत्त्वहृत्ति रिति
भावः। क्रीरिति। कृधातुरित्यर्थः। गुणोनेति। ऋतउदित्युत्वमप्यत एव नातएव ग्रीयऊ तिसूत्रनिर्देशाः से
गच्छे। इत्यूदंताः। अनडिति। ऋल्वर्णयोः सावर्ण्यादिति भावः। गम्भिति। ल्वर्णस्य दीर्घाभावादृव
र्ण एवेति भावः ननु तुल्यास्य सूत्रे भाष्यकृता ऋति ऋ वेत्यादिविधेययोरेफद्वयगर्भत्वयोर्ल्वा

राघत्वो णीकारे एणत्वहिद्धिन्नकारईषत्स्पृष्टोऽकुर्वीरः आमिन्धात् तथा धात्वरणामित्यत्र फदृयण नौयीति चेन्न।
उकः सवर्णइतिसूत्रेऽउक्तोक्तरत्वात्। गम्लेति। युगुलरासूत्रेऽपररानपरइत्यत्रा जितिवक्ष्येणग्रहणसास
११२— घ्योक्तिरसंगताकृवारस्ययणितुरोरीति लोपेननविशेषइतितत्रकृकारांशोऽहृतरूपाणिरोरीतिप्रवृत्त्याफला ११२
भावेनाप्रवृत्यात् तस्माद्यति त्वकारांशेपिहृत्वरूपाण्यप्रवृत्तिरित्याशयात् वस्तुतईदृशानामभिधानेदृढमा
नेचित्यं। सेरिति। इनासहेत्यर्थः लोपसजनिस्येतिमत्वं। एकादेशस्यपूर्वांतवत्वे यिंशि गाघत्वर्यर्थप्रतिपाद
कत्वाद्व्ययमितिमहासंज्ञया अव्ययत्वात्तविनक्तिलुक्। सादेशात्पूर्वमाकुणत्तुननेइस्येतिज्ञापके
नपूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमेकादेशाप्रवृत्तेः नचनांतः पादमितिसूत्रस्थेननंचेडः पदांतात्परोरु
रस्तीतिभाष्येणविरोधात्सावीदृशानांप्रयोगोनुचितः सावपिपदत्वसत्वादितिवाच्यं योगविभागसि
द्धस्यसोपदत्वस्यक्वाचित्कत्वेनादोषात् सावप्रयोगएवेत्यन्येसयइति॥ ॥नचास्यांतवर्त्तिविभक्त्या राम
पदत्वादेडः पदांतादित्यादिडुर्घारिमितिवाच्यं। भाष्येस्वादिष्विति योगविभज्यस्वादिषुपूर्वंपदमित्यर्थः १८

तातो अ सर्वनामस्थानेयद्विसुर्वेतमिति अनुवर्त्ततेऽप्यथचीतिप्रसज्यप्रतिषेधः तेनयजादौ सर्वनामस्था
नेपूर्वपदेनमध्येचेत्सुबंतंतदपिपदंनेतिव्याख्यानेनादोषात्। अतिदेशिकस्याप्ययंनिषेधइतिस्पष्ट
मेव। उत्तरपदत्वेचापवादादिविधावितिप्रतिषेधाच्च उत्तरपदस्यतदघटितस्यवादत्वेकर्त्तव्येत
र्वर्ति विभक्तेः प्रत्ययलक्षणेनेतितदर्थोनोभयोगविभागम्लकप्रत्याख्यानेनफलभेद इति केचि
त् अ इतोदित्यतोनुवृत्तेः सर्वनामस्थानेइतिप्रथमयाविपरिणम्यतेणिदित्यनेनसामानाधिकरण्यादित्या
हसर्वनामस्थानमिति। तत्रणितः कार्यस्यासंभवात् णितियत्कार्यंतदतिदिश्यतेघासेति। अचीत्यधिका
रात्तद्धितशासीनग्रहणमिति भावः। गामिति। परत्वादत्रवृद्धिस्तुना अनवकाशत्वेनात्वस्यापवादत्वात्
तदाहौ तोशिदिति सूत्रेतपरकरणेनगस्याविधविस्तत्वमितिभावः तेनचित्रेगुरित्यादौनदोषः अस्य
योगाधिकारेतदंतविधेः सत्वेनस्थानिवत्वेनगोंतत्वाद्दोषः स्यादेव। ममत्वोकारांतानाभ्यादज्विधौस्थानि
वत्वाभावाच्चनदोषः परेतुगोतोणिदितिसूत्रेभाष्येतपरत्वंप्रत्याख्यातं। चित्रगुरित्यादौतुनदोषः गोः

पूर्वत्वणित्वात्स्वरे पुरस्यानि यत्वप्रतिषेधात्तद्धेश्चिन्न गो इत्यादौ तु लाक्षणिकत्वान्न दोष इति अत्रैव सूत्रे
भाष्ये स्यष्टे घोः सर्वनामस्थाने णित्वेव कृत्यमिति औतो मित्यत्र भाष्ये उक्तमित्याहुः। सुधौरिति। केवल
११३ घोशब्दस्य स्त्रीत्वाद्द्युश्री हिडू दाहृतः। विडितमिति। यदितु वर्णग्रहणे पि प्रतिपदोक्त परिभाषा प्रवर्तेत
दाव्यर्थायि पत्न। स्मतौ रिति। स्मृत उर्येनेत्यर्थः यत्व यवायावादि श्वेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यस्यासिद्धत्वे ११३
वक्तव्ये तस्यानिकायादीनामस्वरितत्वायेति वार्त्तिकव्याख्यावसरे वोदेनात्युदाहरणमिति स्वरितो
वेति स्मृतस्य भाष्यविरोधः प्रकृते पूर्वपर प्रकृतिस्वरेण स्मृतस्यां तोदात्तत्वे शेषनिघातेन उ प्राप्तो स्या
नुदात्तत्वादेकादेशस्यैकादेश उदात्तेनेत्युदात्तत्वे स्मृतवे त्यादौ तु उदाहरणसेनवादिति सन्नत्तीया
दिषनन्निधानेपि अन्य च तन्सत्वे बाधकाभावान्न च गौतइति स्मृतेषौ ब्बवृद्धि वक्तव्येति वार्त्तिके घोश
ब्दस्यैवोपादानादन्यौकारो तान्नावइति वाच्यं उपलक्षणतया व्याख्यानेनादैषात् परेत्वीदृशानाम राम
नर्थौभिनेपिनक्षतिरित्याहुः। एयोहृसि। अष्टन आ इत्यत आ विभक्ताविस्यनुवर्त्तते॥ ॥इत्य — १९

गेत्वाः पुल्लिंगा॥॥ रमेतिरमयते पचाद्यच् टाप् एकादेशस्य पूर्वान्तवत्वेन प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः वा
चेत्यादौ तु लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्वापस्य। आपइति पंचम्येतेन सामानाधिकरण्यादंगस्येति पंचम्या
विपरिणम्यते विशेषणेन तदंतविधिरित्याहाबंतादिति जसः शी स्यात् शीति वर्त्तते रमे इति यस्येति लोपो
नाम्नत्वात्। संबुद्धौ च। बहुवचने झल्येत् एदिति आङि चापइत्यत आप इति चानुवर्त्तते। एङ् ह्रस्वादि ति।
संबुद्धौ प्रतिपदोक्तत्वेन शीभावोपस्थितिकत्वाद्धृङ्यादिलोपात् प्रथममेत्वेनेन संबुद्धिलोप इति भावः से
निपातयरिभाषात्वानित्यत्वान्नात्र प्रवर्त्तते। आङि चा। चेन प्रकृतमोसि चेति परामृश्यते ओ ङीत्यतो
नुवृत्तेङी। तौ त्या परुतिपंचम्या षष्ठ्याविपरिणम्यत इत्याशयेनाह। ङिद्वचनस्येति। सर्वनाम्नः स्या। आबंता ११४
त्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थः तेन मासपूर्वाये इति सिद्धं। अत्र ह्रस्वोनेस्याट्टस्य विधेयत्वेनोद्देश्यत्वा
संभवात् नापि ङिद्वचनस्य व्याख्यानादत आपो ह्रस्व इत्याह। पश्चेति। आबंतस्य गौणपाठ भावेन सर्व
नामत्वाभावादाहैकादेशस्येति ग्रहणादिति सर्वनाम प्राहेनेत्यर्थः नचैवमप्याबंतत्वाभावः एकादेश

निष्पन्नस्याप्यभावात् अत एव खट्वेत्यादौ परादिवद्भावेनाप्त्वमाश्रित्याबन्तादिति सोर्लोपः कृतः परादिव-
द्भावेन तत्वे तु न तस्य मुख्यत आश्रयणे तादृशत्वाभावादिति वाच्यं उभयत आश्रयणे तदभावस्य
भाष्ये एकदेशयुक्तत्वेपि सिद्धं गतिसंमतत्वाभावात् । तच्च तिङ्स्तेऽग्रे धातौ वक्ष्यामः परे तु लिंगविशिष्टपरि
११८ भाषयाबन्तस्य सर्वनामत्वे आबन्तत्वे तु परादिवद्भावेनेत्याहुः ॥ सर्वस्यामिति द्व्यड्परत्वात्स्याडिति कृते
सकृद्गतिन्यायस्तु दृष्टप्रतिपदोक्तस्येति दिक् । शर्मुचार्यविहितत्वादस्य तत्वे योत्तरेति अनेकमन्य
पदार्थे इति बहुव्रीहेः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति मात्रग्रहणात्संप्रत्यत्यर्वनामत्वेपि पुंवत्वे । योत्तरेति । यत्तच्छ-
ब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वप्रतीत्या योत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्या सा प्रसिद्धपूर्वा यस्या इत्यर्थे नोत्तरापद-
स्य गुणवाचकत्वात्सर्वनिपात इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ स्पष्टार्थमिति । दिङ्नाम्नोत्यस्य बहुव्रीहावधिकारे सत्वे
दिति भावः ॥ अन्तराये नगर्यै इति । अपुरीत्यस्य पूः शब्दार्थस्य विशेष्यत्वे इत्यर्थ इति भावः । अत्र मानमन्वे राम
ष्यं । द्वे अपे वेति । ह्रस्वे कृते संद्वौ चेत्येतत्त्वं । आ आविति प्रश्लेषात् । द्व्यक्षरं यदीति पठित्वा ह्यक्षायार्थकि । २०

स्ये वहु ह्रस्व इति नियममाश्रित्य ड जनक वतां ह्रस्वो नेत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात्फलाभेदाय सामान्यतोपि वार्तिकम
संयुक्तविषयमित्याशयेनाह । संयुक्ता इति । द्व्यक्षरं यदीत्यस्यांगत्वात् द्व्यक्षरे वार्थिको तस्य ह्रस्व इति नियम
श्री । राज्ञः गर्दभेत्यादौ ह्रस्वो न भवत्येव । यद्यपि जरसादेशस्येति । एवं चैत्वशी नु टया ङमां नित्यत्वात्सर्वमेषु कृ-
तेषु कश्चिद्जरादित्वाभावात् कचित्संनिपातपरिभाषया जरसो नाप्राप्तिरिति भावः । यद्यपियाडामो जरसपेक्ष
यापरत्वात्तयोः कृतयो राघेऽङादित्वविघातादंत्येसंनिपातपरिभाषया न जरसः प्राप्तिरेवमेत्वे पि तथापि त
त्र प्रश्लेषफलं दर्शयितुमाह । एवमिति । अत्र यद्वक्तव्यं तज्जरशब्दे उक्तं स्वाश्रयमिति । स्वश्रूयमाणा आका-
राः स्यान्निवद्भावेनाप्त्वमिति । न च ङ्याप्प्रहणे दीर्घ आदेशेन स्यान्निवदिति द्वित्वे आत्वस्य विच्छेदात्क-
केदीर्घस्यानिवत्वेन तद्ग्रहणं ङ्याप्स्यानिको दीर्घनिव्र आदेशेन स्यावदिति तदर्थ इति वाच्यं याडा-
प् औङ आप आङि चापोङे एत्र घाप्रहणङ्याब्वित्येतेषाकारप्रश्लेषमाश्रित्य स्यानिवत्वनिषेधप्रत्या- राम
ख्यानत्वाभाष्यनयेशंकात्वे नादोषात् । अत्र च यत्रोदाहरणेसूत्रभाष्यवार्तिकानां फलभेद आपततीति २१

MEMORIAL
MEMORIAL

षामनभिधानं।यथातिखट्वस्य स्वः अतिखट्वाद् इत्यादेः वक्ष्यमाणरीत्या दीर्घात्त्वं फलाभावेन स्यान्निवृत्त्या प्रवृ
त्तौ फलभेदस्यैवाभावाच्चाय त्वाकारांतरं श्लिष्टाकाररूप एव यो न कदाचिद्रूपांतरं प्राप्त इत्यर्थ इति तन्त्र
११५ ।मानाभावात्।भाष्ये तस्यानुक्तेश्च।आबंतं यदंगमिति।प्रत्ययग्रहण इति परिभाषयातिखट्वस्य भावेन ११५
त्वं यच्चाबंतं खट्वेति न तदंगमिति भावः।न चानयाबंतग्रहणे तेनांगविशेषणाद् आबंतो तो यदंगमित्यर्था
दतिखट्वायेत्यादौ दोषस्तदवस्थ इति वाच्यं अंगस्य विशेषणत्वात् एतेन श्रुतमाकारमादाय स्मृतमनु
बंधमादाय आस्त्वानुसंधानात्स्याडेव याडित्ययास्तं तस्य लाक्षणिकत्वाच्च तु नु स्त्रीप्रत्यये वा च निक स्त
दादिविधिनिषेधो भाष्ये पठितस्तत्कथमस्य तत्र प्राप्तिरत आह उपसर्जनेति।स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्ज
ने त्वासंभवात्।यनेति वचनस्यैव भाष्ये पाठादिति भावः अत्रोपसर्जनत्वं लौकिकमेक।स्त्रीप्रत्यये शा
स्त्रीयोपसर्जनत्वासंभवात्।यद्यपि स्त्रीप्रत्ययांते शास्त्रीयोपसर्जनत्वमस्ति तथापि न तेन प्रत्ययग्रह राम
णे इति तदादिनियमप्रसक्तिः एतत्सर्वं व्याख्यातं शास्त्रीयोपदर्शाद्यनुरोधेन।परे त्वस्याकारस्य ला २१

क्षणिकत्वान्नात्र याट्वर्णग्रहणेपि तत्प्रवृत्ते रोदित्यादौ भाष्ये स्पष्टत्वात्।न च खट्वायै इत्यत्र याडापत्ति
: सूत्रे तु निशाये इत्यादौ चरितार्थमिति वाच्यं।यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विना न संभवस्तस्यैव लाक्षणि
कस्य तत्परिभाषाविषयत्वात्।न चेह तथा एकादेशतः प्रागपि तद्रूपसत्वात्।पदांगाधिकारे इति वा
र्त्तिके ऽंगस्य विशेष्यताया एवौचित्यबोधनाच्च अत एवाबंतो तं यदंगमित्यर्थाभिप्रायेणातिखट्वाये
त्येतत्सिद्ध्येतिखट्व ए इति स्थिते प्रवृत्तेऽङ्याप्ग्रहणेऽदीर्घ इति वार्त्तिकं व्याख्याय श्रुताकारस्मृतानुबंधा
भ्यां माद्येनाशंकां कृत्वा लाक्षणिकत्वेन समाधायाकारप्रश्लेषेण तत्प्रत्याख्याने एतत्परिहारायोपायां
तराकथनं भाष्ये।किंच अंगस्य विशेषणत्वे वार्त्तिकस्य तत्प्रत्याख्यानायाकारप्रश्लेषस्य च वैयर्थ्यं स्पष्ट
मेव।किंच खट्वायाः अर्धेऽर्धखट्वायामित्यादौ याडापत्तिः किं चाकारप्रश्लेषपक्षेपि दीर्घोच्चारं स्वाश्रया
कारत्वं स्यान्निवृत्त्या देनाप्त्रामिति शंकायुक्तैव दीर्घात्पूर्वं स्यान्निवृत्त्यप्रवृत्तौ मानाभावात्।याडाप इति
सूत्रे भाष्येपि अतिखट्वायेत्यत्र स्यान्निवृत्त्याप्त्यस्य याटः प्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः नेवङ्याप्ग्रह

लोः दीर्घ इति स्थानिवत्त्वनिषेधात्। न च दीर्घत्वे आबसोऽश्रुतपूर्व इति यादप्राप्नोति ट्राक्षरालिकत्वान्नाम
स्थानिवत्वे तु तत्सामर्थ्यान्नैतत्परिनाषाप्रवृत्तिरित्युक्तं यद्यपि स्थानिवत्सूत्रयाडाप्य इति सूत्रस्थ
११६ नाष्यान्यांहलङ्याप्सूत्रपाठायइति सूत्रयोरेवप्रफलिषोलन्यते तथापि नाष्यमुपलक्षणमितरसूत्र ११६
विषयोदाहरणानतिधानं वेत्यनयोर्युक्तं सुधीभिर्विचार्यमित्याडुः। व्रश्च। अत्र एजिसाहचर्यात् न्माजिःफ
णादिरेव तेनान्यस्य विन्त्रागित्येवेत्याडुः। छ्शोर्वशोति नाष्यं शाद्रूपं विशेष्यमादायतदंतग्रहणमित्याड
छ्शांतयोरिति। छशयोरित्युक्तेपि न क्षतिरिति चिंत्यं यदस्येति तुटष्ट मित्यादि सिद्धये व्यधिकरणमेव
। अंतादेश इति। अलोंत्यस्येति वचनात्। अत्र इझलोझलीत्यतो झलीति पदस्येति स्कोरित्यतोंत इति
चानुवर्त्तते छोः शूडित्यत्र क्तिलीत्यनुवृत्तेः प्रष्टेत्यादौ शादेशानावात् शांतत्वं न षत्वाप्राप्तौ षग्रहणं। अ
त्रापि सतुकनिर्देशो बोध्यः। तस्यासिद्धत्वादिति चयोर्द्वितीयाइत्यस्यनादिन्येति सूत्रे नाष्येपाठादिति राम
नावः। रतयोरिति धुडनावे रस्य धुरित्तस्येत्यर्थः। नन्नवतीति जश्त्वात्पाकूषस्य नेत्यर्थः। जश्त्वं तु प्राप्ति २२

रेव नेति बोध्यो केचित्विति। एकाच इत्युत्तरसूत्रे नुवृत्त्या मध्येपि संबंधएवोचित इति नावः। जश्त्वे वेति। पद्यु
जश्त्वस्य रशीति निर्देशात् षस्य न जश्त्वमिति तत्राविकृतस्वरूपप्रतिपादनेनात्य यदियस्यादिलेन नत्वा
चतत्र तदभावेन न्यायसिद्धार्थज्ञापकत्वायोगात् उपदेशे जित्यादिनिर्देशेः कृत्वाघनाप्रश्नेभ्यः। अत्र घते
नाष्यानुग्रहो विचार्यः। मो सपृतनेत्यय यदन्नइति सूत्रे उपसंख्यानत्वादाह। शसादौ वेति। स्त्रीत्वादिति पुंस्त्वा
नावादित्यर्थः। नात्वं नेति स्त्रीत्वादित्यनुकृष्यते अत एव पुंस्त्वनावात्नत्वानाव इति नोक्तं। नहि पुंस्त्वानावो
नात्नावे प्रतिबंधकः नपुंसकेपि तदंगीकारात् ङिति ह्रस्व। अत्र वा सद्धयमाधेय इति स्त्र्याख्यावित्यत्रीति इयुङ
वुङः स्थानावितिवेति चानुवर्त्तते। अंत्येयू इति वेति स्त्रीवाचकावित्येतन्मात्रार्थकं स्त्र्याख्यावितिचातन्ह्रस्व
योरेप्राप्ते दीर्घयोस्तु नेयङि तिनिषेधादप्राप्ते विनाषाइयादिषु प्राप्ति मा शंक्य ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्र नित्यस्त्री लिं
गावित्येवं विधो नियमोनाश्रीयत इति केयरस्तु ह्रस्वोश मात्रविषयइत्याशयेनाह नित्यस्त्रीलिंगावित्रि। अ
तएवास्य दीर्घांशे निषेधविकल्पत्वे नाष्ये उक्तं यू स्त्र्याख्यावितिसूत्रे तत्फलं कटम्बुवेश्रवणपे इति लिंगोत

रविशिष्टार्थाभिधायकत्वेन तत्त्वाभावात्। परे त्वत्र विकल्पो भवत्येव। आख्याग्रहणरहितस्यैवात्र संबंधात्
यद्वा स्त्र्याख्यावित्येतदेव स्त्रीवाचकावित्येतन्मात्रार्थकमत्र शब्दाधिकारात् तच्च ङिदाक्षिप्तांगस्य विशेष
११९ णं अत एव प्रथमलिंगग्रहणं चेत्यस्यात्राप्रवृत्त्याख्यायकद्वैतौ चेयङुवङ्स्थानौ अप्रवृत्तौ स्त्रीवचनावेव नदीसं
ज्ञौ भवतो न तु पुंवाचकाविति वक्तव्यमिति वार्त्तिकेतिशकट्यै ब्राह्मण्यै क्रमात्। अतिशकटये ब्राह्मण्य ११९
अतिश्रियै ब्राह्मण्यै श्रियै ब्राह्मण्यै क्रमात्। अतिश्रिये ब्राह्मणाय श्रिये ब्राह्मण्येति यू स्त्र्याख्याविति सूत्र
शेषे भाष्ये उक्तं एवं चास्य निषेधविकल्पत्वमसंभवि। समुदायकेनापि प्राप्त्यभावात् अवचनादित्यनेन
सूचितं। अत एवात्र वाक्यद्वयेपि विधिविकल्प एव दर्शितः एवं चात्र नियमो नाश्रीयत इति कैयटो वाक्यद्व
यपर एवोचितः उपक्रमे निषेधपरतया व्याख्यानेन तु स्त्र्याख्यावित्यस्य नित्यस्त्रीत्वार्थकत्वमजानत एकदे
शिनो यू इति ह्रस्वयोर्ग्रहणमिति पक्षोपपादने उक्तिः श्रुतमिति तन्नादरणीयं। यत्तु दीर्घवाके स्त्र्याख्यावि राम
ती द्रूतोस्तरं तस्य वा विशेषणं पुनरंगेन तदंतविधिः अंगस्य च केवलस्त्रीत्वविशेषणमेवं ह्रस्वयोरिति २३

वाकेपि स्त्रियामित्येतन्मात्रमुभयोर्विशेषणमिति तत्तु चिंत्यं भाष्यानादरणात्। नेयङुवङित्यत्र तु नेयङुवाद्या
क्षिप्तांगविशेषणं स्त्रीत्वं। तदाक्षिप्तस्येयङादिविशेषणतायां औचित्यात्। यस्यांगस्येयुवाविति भाष्योक्तेः स्त्र्या
ख्यावित्यस्य नित्यस्त्रीलिंगावित्यर्थकस्य यू इत्यनेनैव क्रमसंबंधत्वाच्च। अत एवातिश्रिये ब्राह्मणायेत्यत्रा
नेन निषेधादवयवनदीत्वप्रयुक्तमपि नदीकार्यं न। ननु यथा खरकुट्यै ब्राह्मणायेत्यादौ उक्तं तस्य त्रिलिंगत्वे
पि प्रथमलिंगग्रहणान्नित्यनदीत्वं भवतीति भाष्ये उक्तं एवं चाब्राह्मणान्यस्यैत्यादौ युक्तवद्भावेन स्वलिंगप्र
युक्तकार्याभावस्याप्यतिदेशान्न नदीत्वमिष्टं चेदं तस्माच्छस इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः यद्वातिदेशेन प्रकृतिलिं
गप्रयुक्तकार्यातिदेशेन तद्विरुद्धस्वाश्रयकार्याप्रवृत्तिः स्पष्टं चेदं स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये युक्तवद्भावादि
प्रत्याख्यानेपि यथा दारादिशब्दैः पुंस्त्वेन स्त्रीरूपार्थस्य भानं तथा प्रकृते स्त्रीत्वेन पुंसो भानमिति न नत्वं। पुंस्त्वे
वाधेन त्वमित्यर्थान्न चैवं खरकुट्यै इत्यत्रापि युक्तवद्भावेन नित्यस्त्रीत्वात्तत्रैणैव सिद्धमिति वाच्यं स्त्र्या
ख्यावित्यस्य स्त्रीत्वविशिष्टमेव य आहेत्यर्थात् न चायं तथा। स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुंस्त्वविशिष्टस्याभिधा

नात्। यद्यपि पदार्थमात्रे शास्त्रीयलिंगत्रयमस्ति तथापि व्यक्तिवस्तुपदार्थादिबोध्यत्वकाले न तद्द्विंगोपजनेपि
स्त्रीपदादिबोध्यत्वदशायां तत्सत्वं मानाभावात् प्रकृते तु ब्राह्मण्ये इत्यादौ विशेष्यदर्शनेन तत्सत्वानुमानात्
स्पष्टं चेदं भाष्यकैयटयोरेवं श्रीशब्दात्कनि लुपि श्रिये ब्राह्मण्ये इत्यादौ विकल्पापत्तिः युक्तं च दावेन स्त्रियामं ११८
गस्य वर्त्तनात् अत्र सूत्रे नित्यस्त्रीत्वाभिवेशाच्चेति चेन्न सत्यभिधाने दृष्टापत्तेः भाष्ये दृश्यमानं श्रिये ब्राह्मण्ये ११८
त्यादि तु कजंतात्क्विपि बोध्ये विपरीते नित्यस्त्रीत्वनिवेशवादिनो लुबंते श्रिये ब्राह्मण्ये इत्यादौ तदनाप
त्तिरदोष इत्याहुः सूक्तिं मात्रेः यद्यपि सूत्र इति दीर्घ परं तथापि विभक्तिविपरिणामेन य्वोर्ई स्वावित्यन्वयो
बोध्यः एतत्सर्वं वामीत्यत्रापि बोध्यं इदुद्भ्यामौरच्च घेरिति सूत्रं योगविभागेन व्याख्येयं इदुद्भ्यां अनदी
संज्ञकेभ्य अच्च घेः औ इत्यादि त्याभ्यां वा आत् डेराम् इति सूत्रान्नदीग्रहणानुवृत्तेः व्याह नदीसंज्ञकाभ्यामिति
मत्याम् इति। संनिपातपरिभाषया अनित्यत्वाघ्रणात्। त्रिचतुरोः अष्टन आ इत्यतो विभक्ता विति वर्त्तते। राम
तत्फलं त्रिभार्यः तृतीयांतेन समासः भार्येणि रण्यः अचिरा अन्योन्यपरिभाषयैव सिद्धे ऋत इति सू २४

नुवर्त्तमाने तिसृचतसृ इत्यस्य यष्ट्यंतत्वकल्पनाया त्यथा त्रिचतुरोरित्यस्यैवानुवृत्त्यापत्तौ रादेशेन ति
सृचतसृत्रो बाधापत्तिरिति दिक्। नुमचिरेति। अत्रा चिरां शेन तिस्त्रिति निषेधो मूढं। एतेन स्त्रीत्वरू
पार्थविशेषविभक्तिसंज्ञानिमित्ततिस्राद्यपेक्षया नु उत्तरंग इत्यपास्तं। अतो निषेधादेवार्थसंज्ञाकृतबहि
रंगत्वानाश्रयणात् अन्यथा मिप्रत्ययविशेषापेक्षत्वेपि संज्ञार्थविशेषानपेक्षत्वेनांतरंगत्वात्त्र्यादेशेन
दसेगतिः स्पष्टैव वस्तुतः स्वरूपेणोपादानेन बहिरंगत्वं किंतु केनचिद्विशेषधर्मेणोपादान एवेति विशे
षापेक्षस्य बहिरंगत्वमेव नेति वरूदधातौ निरूपयिष्यामः तज्वत्सूत्रे भाष्ये तु न तिसृ इति ज्ञापकाद्रादेशो
नुडविषयेन। पूर्वविप्रतिषेधेन तु न सिध्यति अपवादविषये विप्रतिषेधाप्रवृत्तेः रादेशस्य सत्वायिवा
रत्वौ दित्युक्तं त्रिचतुरोः विशेषणादिति स्त्रीनिष्ठसंख्यायां वर्त्तमानयोरित्यर्थ इति भावः नेह तिति त्रिशब्दस्य
पुंनपुंसकवृत्तित्वेपि समुदायस्य स्त्रियां वृत्तेरंगविशेषणत्वे आदेशः स्यादिति भावः आमित्विति न
तन्नाम् षष्ठीबहुवचनमेवार्थाधिकारादतो न डेराम् इत्यादेश इति बोध्यं प्रियतिसेति अंगविशेषणत्वे

भाव्यापत्तिः स्यादिति भावः। श्रियाः श्रीत्रिजसि तिस्थिते तरं गानयीतिन्यायेन विभक्तिस्तु किं पुनः सुपि तरं त
विधिना निर्दिश्यमान परिभाषया त्रिशब्दस्यादेशः ततो न हृतश्चेति कस्तु न समासार्थालौकिकवाक्ये ऋ
११८ कारांतो हरपरत्वाभावात् ऋतु शनेत्यनङ् प्रियतिसृणीं इत्यादि अत्र नुमः परत्वात्तिस्त्रादेशे पुनः प्रसंगा वि ११८
ज्ञानेन नुम् न तिसृतिज्ञापकेन सामान्यतः आगमविषये रादेशो नेति ज्ञाप्यते प्रत्यये परे तिसृत्रे चेमौ भा
ष्यप्रयोगौ। हृरत्वे इति बर्हिरंगासिद्धत्वे तु नयासयोरिति निर्देशो नानित्यत्वान्न प्रवर्तते। विभक्ताविति युवोर
नाकावित्यत्र भाष्येपाठात् ङ्याप्सूत्रेतत्परिभाषादोषेषु पाठ च। सखीति सख्यशिश्वीतिङीष्। यस्येति चेति
कारलोपः लक्ष्मीरिति कृदिकारादक्तिन ङीष् लक्ष्मीत्यपि स्यायतो स्त्रीं शुक्रशोणितं इति स्त्रीस्त्यायते ड्रट्। टि
लोपयलोपौ रित्वा ङीष्। इयङिति स्त्रीशब्दस्येकारांतत्वादियुङ् वानुवर्त्तत इति भावः। गुणेनेति जसि चेति गुणः
आङो ना अच्चघेर्ड्स्वनद्याप इत्यैरित्यर्थः। वाम्शसोरिति स्त्रीशब्दस्येव। यङित्यनेनान्वयः नुमिको चाति। पूर्व राम
कारिकोक्ते बाधे सतियत्फलितं तदाह ओस्यावि तिअजादौ यद्यादेशो विहितः स उपसर्जने पुंसि विद्य २५

मानस्य स्त्रियाः स्त्रीशब्दस्यो साधिषु चतुर्थ्येवन तत्र गुणादि निबाधादिति भावः। पुंवत्त्वादादिति तृतीया
दिषु भाषितपुंस्कमित्यनेनेति भावः। न तु ह्रस्वपाक्षेपस्त्रीत्यस्य संबंधे न स्त्रीशब्दावयवनित्र ह्रस्वे
वर्णतादित्यर्थेन कथमत्र प्राप्तिरत आह स्त्रीतितत्र बीजमाह तत्संबद्धस्येवेति प्रसज्यप्रतिषेध
स्तु न वाक्यभेदापत्तेः नन्वियङुवङ्स्थानाविव्यनेनापि ह्रस्वस्य निषेधः। किं नेत्यत आह दीर्घ
स्यायमिति तत्र ह्रस्वपदानावादिति भावः। अयं त्वेनाम्मितिश्रीः क्विब्वचीत्यादिना दीर्घत्वे च कर्मणि
क्विप्श्रीधी। आङ् अयंतत्वान्न सुलोपः नेयङ् उङ्ह्यो स्थारणां स्यश्राप्यं स्यानशब्दो भावस्तु ऊतः इयङ्वङो
स्थानेस्त्रियतिर्ययोरिति बहुव्रीहिः। साचबाधकाविषयेण चातेन प्रकृष्टधीः प्रधीः प्रध्येइत्यादौ न निषेधः सा
चोपलक्षणं व्याख्यानात्तेनहे भ्रूरित्यादौ निषेधसिद्धिः श्रियावित्यादौ तत्स्थितिसत्त्वात्त यत्र नदीका
यभिधेये गोबाधकबाधितेयउनिस्थितिः क्वचिद्दृष्टातस्य तदवयवस्य च निषेध इति फलितमत एव प्रकृष्टा
धीर्यस्याय स्यवाप्रधीरित्यत्रावयवधीशब्दस्य नदीत्वं भवत्येव। तदुक्तं भाष्ये अवयवस्त्रीविषयत्वात्स्त्रि

इयमिति चेदियङ्स्थानप्रतिषेधे यराइस्थानयोरपि द्वयोः प्रतिषेधः प्राप्नोति अवयवस्येयङुवङ्स्थानत्वात्
आध्यै प्रध्यै सिद्धे त्वं गारूपग्रहणाद्यस्योगस्येयुवौ न वतस्तस्येदं ग्रहणं न चैतस्योगस्येयुवौ न वत इति वि
ये इति ङिति ह्रस्वश्चेति विकल्पः वामि आमा तिछेदः प्रधीशब्दस्येति। प्रकृष्टं ध्यायतीत्यर्थकस्येत्यर्थः ह्र
१२० स्विकारादीनामिति। अयं भावः आध्यै आध्यै प्रध्यै इत्यादावियङ्स्थानत्वान्निषेधमाशंक्य यत्र नदीका १२०
याश्रयं गइत्युक्तं। तया समाहिते तत्र न बहुव्रीहिः कवापत्तेः किंतु प्रकृष्टं ध्यायतीत्याद्यर्थकं तत्तत्र
कैंक्व नित्यस्त्रीत्वाभावेन नदीत्वाप्राप्त्या भाष्यासंगतिरतः स्त्रीविषयावेव यौ यू नित्यमित्यत्र भाष्ये एव
कारो भिन्नक्रमः नित्यमेव यौ स्त्रीविषयावित्यर्थः नित्यमेवेत्यस्य पदांतरं विनापीत्यर्थः खलपूकट
प्रूग्रामणीनां क्रियाशब्दतया पुंसि मुख्यवृत्तिः पुंसः खल्वयमुचितो धर्मः शक्तत्वान्न यरहितत्वाच्च
अतस्तेषां न पदांतरं विना स्त्रीवृत्तित्वं ध्यानादि तु स्त्रीपुंससाधारणमिति। अत्रारुचिबीजं तु सूत्र भा राम
ष्याधक्षरैरादृशान्नित्यस्त्रीत्वलाभः भाष्योदाहरणे बहुव्रीहिरेव कसुन। ऋकारसाहचर्येणयस्य २६

ह्रो प्राग्रदीत्वेतदुत्तरपदके एवतत्प्रवृत्तेः धीशब्दस्येयङ्स्थानत्वेन प्रोद्भूतात्वनिषेधात् गतिपूर्वक
त्वाद्ग्रहणपि भुज न्न।। आध्यै इति चिंत्यमेतत् क्रियाशब्दत्वेन नित्यस्त्रीत्वाभावादिति कैयटस्तु चिंत्य
एवेति दिक्। ङ प्रध्यीवदिति स्त्रियामिति शेषः पुंवद्रूपमिति उक्तविग्रहे नित्यस्त्रीत्वाभावात्पुंसीव स्त्रि
यामप्यनदीत्वादिति भावः प्रकृष्टाधीरिति विग्रहे इति दृष्टपदघटितविग्रहे इत्यर्थः तेन कर्मधारयेव
हुव्रीहौ च सर्वलिंगेपि मतद्वये पि लक्ष्मीवत् प्रथमलिंगग्रहणे चेत्यवयवधीशब्दस्य नदीत्वान्नेयङ
ति निषेधस्योक्तत्वात् प्राप्त्यभावादिति भावः विशेषस्तिस्त्रीशब्दापेक्षयेत्यर्थः श्रीवदिति स्त्रियामिति
शेषः विशिष्टस्यापीयङ्स्थानत्वेन ङिदामोर्विकल्पस्यान्यत्र निषेधस्यप्राप्तेरिति भावः पुंसि त्वीदृश
बहुव्रीहावपि न नदीत्वं नेयङित्यवयवस्य निषेधात् समुदायस्याप्राप्तेश्च पुंवादेति सुष्टु ध्यायती
ति विग्रहे इति शेषस्तस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेन पुंसीव स्त्रियामप्यनदीत्वादिति भावः इति विग्रहे त्वि
ति दृष्टपदघटितविग्रहके स्त्रीलिंग बहुव्रीहौ कर्मधारये चेत्यर्थः तत्र बहुव्रीहावयवस्य नेय

ङितिनुसमुदायस्यविकल्पइतिबोध्यं स्त्रियांच अत्रासेबुद्धौसर्वनाम्नस्थानइतिमसेबध्यते आरंभ
सामर्थ्यात् कृत्तेस्यइतितदंतशब्दानांबहुत्वाद्बहुवचनंप्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदंतविधिः स्त्रि
१२१ यामितिचाधिकारः क्वासिद्देसुन्नुइतिएवगुणेनसीतापहारीत्वरंरामविलापोयंविधिनात्वयाह्वापित १२१
स्त्यजितःसहेसुन्नुक्वासीत्येवंबहुविलापेत्यर्थः नेयङित्यनेनावयवस्यसमुदायस्यचनदीत्वनिषे
धात्प्रश्नः प्रमादइतिविरहपीडितत्वेनानवधानलक्षणेनप्रमादः सचविरहस्यौषकत्वात्कालो
गुणः एकान्तरा एकोन्वयस्मिन्नता इशपुत्तरपदंयस्येतिसत्रेबहुव्रीहिणानेविद्रु व्रीहिः उत्तरपदेस्यनेमा
स्यवाक्यस्यसमासपदघटितवाक्यैकदेशत्वानुमानात्समासोविशेष्यइत्याहतस्मिन्समासेइति आरं
भेतिप्रातिपदिकांतेस्यनेनविकल्पेनणत्वेसिद्धेइत्यर्थः पुनरितिणग्रहणेनुवर्त्तमानेइत्यर्थः युण
मितिहस्वरेतियणमित्यर्थः भेकअनाविति शिखां गंङ्गूपदीकानपर्यान्वीकमलोदुलिरित्यमराद्भ राम
स्यवाद्यादित्वेनवाङीषितिभाव अन्येस्यगौरादिपाठान्नित्यमेवङीष् भेकीपुनर्नवायांस्त्रीतियादव २७

स्यसुतःपुत्रः स्त्रियोत्वमी आङुडुंहितरमितिवन्नित्यङंयंतत्वेप्युपपन्नेरित्याहुः गौरादित्वादिकल्पनेमा
नाभावात् अमरेवर्षाभूःकमठोदुलिरित्येवपाठ इतिसुबोधिनीकारइतिभाधवस्तदनुसारेणभूल
बोध्यं टापूङीपोनस्तइतिस्त्रियांयत्प्राप्नोतितन्नेतिव्याख्यानादितिभावः स्वस्त्रादिषुमातृशब्दस्यनन
द्रादिसाहचर्यात्प्रसिद्धत्वाच्चससंबंधिकजननीवाचकस्यैवग्रहणंसंनिपातपरिभाषयैवतिस्रचत
स्त्रोङ्विनीवेसिद्धेतदनित्यत्वज्ञापनार्थंतयोर्ग्रहणमितिकेचित् स्वस्त्रादिषुतिसृचतसृोःपाठोनार्थ
इतिकैमेजंतसूत्रस्यभाष्यस्वरसः॥ ॥इत्यजंताःस्त्रीलिंगाः॥ ॥अस्त्रोम् अतइत्येतदभिकृतस्यां
गस्यविशेषणंस्वमोर्नपुंसकादितिचानुवर्त्ततेअमूलुग्बाधकोयेननाप्राप्तइतिन्यायात् अमितिछे
देनतुमितिज्ञानमित्यादौसुपिचेतिदीर्घापत्तेः संनिपातपरिभाषयादीर्घवारणेतुहेज्ञानेत्यादौसं
बुद्धिलोपस्यानापत्तिः नृनिमित्तस्यप्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्यप्रत्ययलोपेनविनाशात् अतरंवेङ
हस्वादितिसूत्रेज्ञानेत्यादौमलोपायकतरदित्यादौलोपाभावायचोपश्लेषव्यधिकरणान्वयहस्वरो

नुट् स्यात्। आस्थितानां भाष्ये न तु मितीति छेद उक्तः इत्युक्तं भाष्यविरुद्धकल्पनयेति दिक्। जसः शी। औङ आ
प् इत्यात्यां शी। औङ इति चानुवर्त्तते तदाह ङौ बादित्यादि यस्येति च इत्यस्माल्लोपं तस्येत्यर्थः व्याख्याना
त्। नस्येत्यधिकारश्चेनननस्तद्धित इत्यतस्तद्धितो नुवर्त्यते तदाह नस्येत्यादि। नस्येति किं गार्ग्यः।
१२२ औङः श्यामिति इत एव निर्देशादस्य नित्यस्त्रीत्वं बोध्यं। औङ इति स्वरूपकथनं सर्वैरित्यस्या १२२
धिकारेण सिद्धेः। जश्शसोः शिः। शासन्त्रसुवे व व्याख्यानात् नपुंसकस्य। इदितो नुम्। इति सर्वनामस्थान इति चा
नुवर्त्तते अंगस्येति च प्रकृतं। तच्च झलजन्यां विशेष्यते। नपुंसकस्येति गृह्यमाणस्याजाद्यंग
स्यैव विशेषणं। अस्थिदधीत्यादौ तु गृह्यमाणस्यैव प्रकरणात् श्रुतत्वेन बलवत्त्वात्। अत एव त्रि
चतुरोः स्त्रियामिति तयोरेव विशेषणमित्याकरः। उपधादीर्घ इति सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावि
त्यनेनेति भावः। शेषमिति कर्मणि घञ् घञन्ताः पुंसीति तु प्रायोवादः। अउ। ह्रस्व इति पाठः ह्रस्वस्य गुणः उ राम
स्य संयोगान्तलोपश्चादेशस्वरूपं नांगनियानकृत इति कैयटः। पंचम्य इति अधिकव्यवच्छेदायास्य २६

सर्वार्थेन गणत्वात्। परे तु डतरादिभ्य इति विरुद्धविभक्तिपंचम्यंतत्वादंगस्येत्यनेनान्वयान्नईमिति डु
तरादिभ्यो विहितयोः स्वमोरंगसंज्ञानिमित्तयोरित्यर्थ इति भाष्ये सर्वादिसूत्रे स्पष्टं एवं च परमकर्तरं कुल
मित्यादौ नादड्यन्तु कैयटेनार्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यं तेन परमकतरमकत्तरदित्युक्तं तत्र। तस्य
यदि डतराद्यर्थगतसंख्याभिधायिन इत्यर्थस्तदा पंचम्यंताज्ञादृशार्थप्रतीत्यसंभवः यदि षष्ठ्यर्थे पंचमी
तदा विरुद्धविभक्तित्वादिति भाष्यासंगतिविधानस्य सर्वथानाश्रयणेनार्थद्वारकं विधानमिति तद्भ्या
संगतिश्च न चैतदर्थं सुपर्जसेन प्रतिषेधारंभोस्त्वर्थः स्यादिति वाच्यं तत्त्वात्त्व्याख्यानायैवैतस्य भाष्यप्रदृष्टेः प
रमकतरादिभ्याद्दृत्तयेश्च श्याश्रयणायविहितविशेषणेनैवातिकतरादिभ्याट्टो सत्यर्थ इति तदाश्रय
ः त्यदादीनामः इत्यत्र षष्ठ्यंतत्वात्त्यदादीनामित्यर्थद्वारकं विभक्तिविशेषणमस्थिदधीत्यादावंगतया
तद्विशेषणं व्याख्यानादित्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टमित्याहुः डित्वफलमाह टेः। तिविंशतेरित्यतो डितीति अनु
वर्त्तते नस्येति चाधिकृतं पंचम इति डरोमदिन्तत्वाभाव इति भावः अन्यतमस्येति डतरादिष्वपाठादिति भा

वः। एकतरमिति। एकाच्च प्राचामिति डतरच्। एकतमस्य त्वेकतमदित्येव। परत्वादिति नुमपेक्षयेति शेष
ः। शार्ङ्गेतरप्राप्त्या झलन्तलक्षणेनैराग्नुमप्यनित्यं इति भावः। केचित्तु शिनावात्परत्वाज्जुर सितततः
षोऽझलन्तत्वान्नुमित्यर्थमाहुः। अत्र यद्वक्तव्यं तत्त्रिजरि शब्दे उक्तं। सांतमहतः। सांतेति नुमपक्षे षष्ठीकं पृथ
123 क्पदं संयोगस्येत्यनेन समानाधिकरणं नोपधायाः। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनुवर्त्तते तदाह सो 123
तसंयोगस्येत्यादि। उपधाग्रहणं च पूर्वत्वमात्रोपलक्षणं परिभाषिकार्थस्येहासंभवात्। सर्वनामस्था
न इति च सांतसंयोगविशेषणं अत एव हे सखिरो सीत्यादौ न दोषः। यद्वानंत्यविकारे त्यसदेशस्येति न
दोषः। मांस्पच्न्या इति। मांसस्य पचनात्यर्थः। मांसस्य पचि युड्घ्योरित्यप्येतत् सिद्धार्थानुवाद एव श
ब्दत्वेन च सादृश्येन लुमतेत्यस्य च नित्यत्वमित्यभिमानः। दृश्ट्वाविति भाष्यस्वरसत्वेन नुड्दृश्ट्वाविति भावः।
मास पृष्ठे दसीति सामस्तकारः स्यान्दादौ प्रत्यये छंदसीत्यर्थः। माद्भिः शरद्भिरिति दुरीदितरं तवेत्युदाहरणं। राम
क्लीबवदर्थवत्तमानस्याजंतस्येत्येव सामर्थ्यात्प्रातिपदिकत्वाद्भेशप्रातिपदिकस्येत्येतत्तत्त्वप्रधानस्य। २९

त्यर्थकं तेन कांडे इत्यादौ प्रत्ययेन वन्द्रावेन प्रातिपदिकेपि न ह्रस्वः। विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वेपि प्रकृत्यर्थापेक्ष
या प्राधान्यमस्त्येव प्रथमायाः अपि च अभिहितशक्तिरर्थ इति तत्रापि तत्संसर्गको बोध इति तस्याः प्राधा
न्यं। कांडे तिष्ठत इत्यादावाख्यातार्थकर्तुः कर्तृक्रियाभावेन क्रियायामन्वयेन उत्र प्रथमार्थस्यापि तेन सं
बंधेनान्वयात्तस्य प्राधान्यं स्पष्टं चेदं भाष्ये। ज्ञानवदिति दीर्घोऽत्र प्रयुक्तो न कश्चिद्विशेष इति भावः। श्रीपा
णीत्यादेशाकाजुन्नरपदेति णत्वे न प्रत्यथेति बोध्यं। इको चि। सुपीति वक्तव्येविभक्ताविति चिंत्यप्रयोजनं
विभक्तौ किं मधुन इदं माधवं। हे वारे हे वारि। तिः अतएवेको चीति सूत्रस्थमिह किं चित्रपो इति एड्ह्रस्वा
दिति सूत्रस्थं हे त्रपु इति च भाष्यं संगच्छते। दृध्यात्वेति त्वष्ट्रादीनो क्रमेण गाचो ह रौ क्रौ प्रहरये इत्यवुक्त
गः। नुमो वारिणी इति। तृतीयादिषु भाषितः पुमान्यून येन शब्दे नेत्यर्थे पीलुशब्दे ति प्रसंगात्तस्मा आषितः
पुमान्यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तरूपेर्थे इति बहुव्रीहिः भावप्रक्रियया स्वकरणतया क्षिप्तशब्द श्लिष्ट्येन स
मानानुपूर्वीकः समानार्थश्च गृह्यते पत्यासत्तेः ततो ग्रामणीस्तं आह प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति

रकोचीति नपुंसकस्येति चानुवर्त्तते। ते च तत्र षष्ठ्यंते अत्र प्रथमांते। इक इति किं। श्रीपेण टादौ किं मनादिनी
। अयं च ह्रस्वनुमोरपवादः। अतिदेशः क्लीबत्वविशिष्टार्थवाचकस्य पुंविशिष्टार्थवाचकरूपातिदेशो
१२८ क्लीबत्वरूपार्थवृत्तेस्तत्त्वयुक्तसर्वकार्यप्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः। अस्थिदधि। नकार उच्चार
णार्थः। अनङ् उदात्तस्योच्चारणे न सिद्धावुदात्तग्रहणं असति यत्ने उदात्तादिप्राप्तेरनुपात्तो गुणो वि
वक्षित इति ज्ञापनार्थं त्रिचतुरोरिति सूत्रे तिसृचतसृ इत्यत्र द्वह प्रयुक्ते लोदात्तैकत्वे आद्युदात्तनिपा
तनं विवक्षार्थं निपातनं नामान्यादेशयोगेष्वात्तेन्यादृशप्रयोगाकरणं। वधादेशोपि हंत्यनुरूपेणा
दात्ते अनुदात्ते वोच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं तदुक्तमसति यत्ने इति। परमास्थिप्रधाना
वंतोदात्तगुणस्यापि स्यान्नित्वेनात्र तद्विवक्षायां न मानमिति भाष्ये स्पष्टं। उदात्तत्वफलं दध्नेत्यादा
वुदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं दधनीत्यादौ श्रवणं च ज्ञापनफलं तु तृन्तृजंतानो
निन्नस्वरकांतानोकृदुषनेत्यनेन तत्स्वरकानङ् सिद्धिरिति दिक्। तदंतेति। आगत्वादिति भावः

MEMORIAL

: अत्रापि नपुंसकस्येति संबध्यते। तेन धात्र आहृगमहनेति किप्रत्यये दधिनेत्यादौ न। तच्च ग्रहणसामाण
स्यैव विशेषणं तेनातिदध्ना ब्राह्मणेनेत्यादि सिद्धं। सुधियेति। शोभनज्ञानवत्त्वरूपैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वा
त्पुंवत्प्रधीशब्दे प्रकृष्टज्ञानवत्त्वमेकं तत्। मध्विति। मकरंदमद्यमाक्षिकवाचिनः पुंनपुंसकयोः सत्त्वात्पुं
वत्त्वं मद्वीकाविकारवाचिनो नित्यनपुंसकस्य तु न। स च माद्वीकं मधुनद्वयोरित्यमरेणोक्तः। भाष्ये मधोस्त्व
स्त्रीत्वस्य लिंगव्यत्ययोदाहरणत्वं तु माध्वीगाथी नवं तु न इति लिंगसिद्धक्षीरवाचिनपुंसकमधुशब्दाभि
प्रायेणेति दिक्। श्नुवैति। मोः सप्तस्नोनोयङादिषूपसंख्यानमिति वार्त्तिकेति भावः। पूर्वविप्रतिषेधेनेति
न च नित्यत्वादेव नुम्सिद्धः किं पूर्वविप्रतिषेधेनेति वाच्यं। तदंते नुमि कृतेपि अंगाधिकारे तदंतविधेः सत्त्वे
न। यदागमा इति न्यायेन नुम्विशिष्टस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्। अत्र षष्ठीनिर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्य नुमा
व्यवधानमित्यस्याभावेन तृज्वत्त्वप्राप्तेः सकृद्गतिन्यायात्पुनस्तृज्वत्त्वं। न चायं रूश क्रोष्टुने इत्यस्यैव सा
ध्ये उदाहरणं तृतीयादिषु चेत्येतद्विषयकरणं अन्यथा प्रथमोपस्थितसर्वनामस्थानोदाहरणात्यो

MEMORIAL

गेबीजाभावप्रसक्तिरिति चेन्न उदाहरणस्य संकोचकत्वे मानाभावात् । तदुक्तं न चोदाहरणमादरणीयमिति ।
उदाहृतातिरिक्तोदाहरणाभावज्ञत्येवं परतयानादरणीयमिति तदर्थ इत्याहुः । सुब्वेति । अत्र पक्षे न
लवनकर्तृत्वे प्रवृत्तिनिमित्ते । पुंवत्वे ह्रस्वाभावे नाधिक्याभावो न नुमभावाच्च यण् । धात्विति । अत्र न
१२५ ह्रनतुमतेति निषेधात् धारणादिकर्तृत्वं चास्यैकं प्रवृत्तिनिमित्तं । हे धातरिति ह्रस्वस्य गुण इति गुण १२५
णावश्यक । आदेश इति कर्मणि घञ् ह्रस्वपदेन कर्मधारयो निर्धारणे सप्तमी सौत्रमेकवचनं तदाह
दिर्घेषत्योरिमध्ये इत्यपपाठः तद्योगे षष्ठ्या एव औचित्यात् एचां पूर्वभागः अवर्णसदृश उत्तरस्तु इवर्णो
वर्णसदृश अत्र अन्तरतमह्रस्वाभावात्यथायोगमवर्णादिः प्राप्ताववर्णाभावायेदं तदाह इगेवेतियथा
प्राप्तमेव नियम्यत इति न यथासंख्यं ह्रस्वएचुनास्येव ए ओ ऽिः त्यादौ दीर्घनिर्देश आदितिस्पष्टं भाष्येन
अर्धमात्रावर्णस्याध्यर्धमात्रे वर्णो वर्णयोरिति उत्तरस्य स्यात्तत्सदृश इगेव भविष्यतीतिना । राम
र्थः सूत्रेणेति वाच्यं अध्यर्धमात्रावर्णस्याधमात्रेवर्णेवर्णयोरित्यस्यापि पक्षस्य सुतावेच इति ३२

सूत्रे विनिगमनाविरहाश्रयेण भाष्ये उक्ततया समप्रविभागपक्षस्यैव भाष्यकृत्संमतत्वादित्याहुः । ग्रामणी
मिति । न च णत्वे ह्रस्वानिति विषयसप्तमीति प्राप्तेवात्वे निर्दिष्टपरिभाषाबाधे मानाभावात् आत्वे कृते नुडना
पत्या ह्रस्वादि विषयाभावेन पूर्वमात्वाप्रवृत्तेः श्वाके चिन्नुनुटो निमित्तस्य संनिपातस्य दीर्घेण विना
शावश्यकत्वेन तद्विषये संनिपातपरिभाषाया विषय एव न नामि इति दीर्घस्तु सुपि चेति दीर्घं नि
त्यत्वाद्बाधत इति माधवाशयमाहुः । ग्रामणि कुलमित्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वे ह्रस्वस्य पिति तुग्
। समुदितप्रातिपदिकापेक्षह्रस्वस्य बहिरंगत्वेन वर्णमात्राश्रयेन्तरंगे तु किं असिद्धत्वात् । यत्तु
षत्वतुकोरसिद्ध इति वचनात्र लोप इति सूत्रे कृति तुग्रहणाच्च ह्रस्वस्य पितीति सूत्रेन्तरंगपरिभा
षाया अप्रवृत्तिं वदन्ति तेषामुपजीव्यविरोधान्न तुक् । अजंतत्वमुपजीव्य ह्रस्वप्रवृत्तेः न चैवं संनि
पातपरिभाषाव्याप्तिस्यात् उपजीव्यविरोधमूलकत्वात् । किं च तस्याप्यपि सणार्थः अत एव
संनिपातपरिभाषादेशाव्यर्थातिस्यानिरूपणावसरे वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं

स्यादित्युक्तं न च न प्रत्ययः सन्निपातलक्षणः ऽगसंज्ञा तद्धि निमित्तं स्यादित्यग्रिमन्याय्यवि
रोध इति वाच्यं तस्यैकदेशयुक्तित्वात् अन्यथा शेवइत्यादावपि सालोपनिमित्तं न स्यादित्य 126
126 त्यत्र निरूपितं ग्रामणिपुत्रो ग्रामणिकुलमित्यादौ पूर्वोत्तरपदनिमित्तं ह्रस्वं बहिरंगपरि 127
भाषयापि सिध्यतीत्याशयेन ह्रस्वो नपुंसक इति सूत्रे ह्रस्वस्यपि तीत्यादौ तदुपन्यास एकदे 128
127 शिन इति न तद्विरोध इत्यलं॥ ॥इत्यजंता नपुंसकलिंगाः॥ ॥ होढः झलोझलिप
128 दस्यस्को रित्यतो तदित्यनुवर्तते झलि परे पूर्वस्य पदांते विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः दुस्तुनवि
हितः धुडित्याद्यसिद्धेः शादेर्धादिग्रहणमोपदेशिकदादित्वव्यक्षकं व्याख्यानादि
त्यनित्यप्रत्ययफलितार्थमाहोपदेश इति। तएव॥ ७॥ ७ ॥७ ॥७ ॥ ७
रम
३२

प्रकृतसूत्रे भाष्ये ध्वनितं। तत्र हि घत्वस्यासिद्धत्वाद्धत्वं प्राप्नोतीत्याशंक्यापवादत्वेन समाधायाथ
दैवं वस्तामिहोढः अदादेरिति तत्रोधात्तोरिति दादेरिति वर्त्तते नेति निवृत्तमित्युक्तं दुहेस्तु वा दुहेस्तु ने
नढत्वस्यापि विधानात्तत्रेन दोष इति तदाशयः तत्र धातोरिति सूत्रे भाष्यहेत्तु न दादेरित्यनुवृत्तेः फलं
हुणभावेन तदुपदेशवदादिलक्षकं सामर्थ्यात् अर्थाधिकारानुरोधाच्च पूर्वत्र निषेधस्य समर्थकेष्वे
वं अन्नेय्यनामधातु विषयेदामलिडित्यादौ ढत्वं त्वाभावो सिद्धो एवं चतदेकवाक्यतया पवादत्व
यस्यापि दादियस्योपदेशकालिकदादित्ववल्लक्षकतोचितानदनेन तं दादेरिति वर्त्तते इति भाष्यस्यो का
शयमज्ञानतो धोदादेरित्युत्तनेकथमधो गिनिशंकायामेका चइति सूत्रार्थमपि संगच्छते धातो
रवयवो यो दादिरित्यर्थमुक्त्वा गर्दभयतेरयत्ययेगर्धविस्तादौ मष्मावा यो तत्र सूत्रे आवश्यकं वैयधि
करण्यमुक्तो दोग्धेतिनुभयदेशिवद्भावात्सिद्धमिति भाष्येऽक्तं। तत्रोन्नरार्थं वैयधिकरण्यमावश्यक
मितिवदतात्तस्यैहानावश्यकत्वं सूचितं तेन च दादेरित्यस्यो क्तार्थकत्वे सूचितमित्यन्यत्र विस्तरः धुगि प

ल॰श॰शे
१२९

त्वादिति सिद्धे योगो नोक्तः औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्य ग्रहणमिति परिभाषया तु तत्र तत्रौ
पदेशिकग्रहणं कुर्वन्सूत्रविरोधेन तत्र तन्मयो योल्लसेत् तस्य त्वादिसूत्रस्य भाष्यविरोधेन चाप्रामाणिकी
तत्र हि भाष्ये इदमुक्तं इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति
रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो ना
स्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते कोसावुपदेशो नामेति अनुबन्धवत्त्वात्सानुबन्धकेषु तंत्रा
पत्त्यास्यत्रापि तुल्यत्वादिति बोध्यं एकाचो क्रत्वं तस्येति वक्तुं प्रवृत्तं अपपदाश्र किं कल्पनेन लाघ
वात् निष्ठन्निति ध्रुग्भ्यामित्यादौ ष्टुत्वदोषत्वाद्दवसिद्धिरिति भावः सामर्थ्यादिति स्थोर्ग्रहणसामर्थ्यादि
त्यर्थः तेनुनद्द्रुहे नौ फलाभाव इति भावः धातोः किं तद्धादिष्यादिलन्तु दुहेर्धुलेधात्वभावस्य मेकाजर्थं दुरिति
उघितिरूपत्राघोनक्षत्रं नेति न वशद्वुघितिनुनाव यव [illegible] इति कथं मघभावो न स्यादाह औप
देशिक इति विशिष्टोपदेशो मुख्य एव द्वारः सोस्यास्तीति य उपदेशी तेन तुल्यमिति स्थः इदमादेनवत् एम॰
१२९

चेमाध्ये स्पष्टं एकाचः किं दामलिड्ढशः किं क्रोन्स्यन्ति रूपं तस्य किं दाम्यतिध्रुगिति अत्वसंतस्येति
सूत्रे धातोरिति निषेधेन कारकं प्रत्यय अन्तक्रियावाचकस्यापि धातुत्वादिति भावः न च धातौ
रूच्यमाने कार्यं तस्य त्यये भवतानिपरिभाषया कथमत्र घत्वादितत्प्रत्ययो धातुसंज्ञके नेन विहि
तः प्रत्यय इति वाच्यं अस्य पदान्तनिमित्तत्वेन प्रत्ययनिमित्तत्वाभावात् अत एव वाघशाकनिति चरि
तार्थमन्यथा मोनो धातोरित्यत्रापि तस्य हन्तौ न त्वा नापत्यान्तसंगतिः स्पष्टेदं दुह दुहेः पाप्नेरमे
षामपाप्नेरूमयत्रविभाषेयं इत्यगाः यणः स्थानेइति नन्वेवमदुहिराणमित्यादौ लस्योत्त्रमेकवच
ने इटितस्य संप्रसारणत्वात् लइतिहशीपत्तिः न च यथासंख्य[illegible]संबन्धाददोष अलकृस्त्रे
लृकारोपदेशः किमर्थं इत्यादिभाष्यविरोधादिति चेन्न एकदेशोपुपगणाइगित्येवमित्येसंज्ञाविधानसा
मर्थ्येन तत्र द्वाविनपत्ताप्रयणान्नदोषः वाक्यस्य संज्ञेति पक्षे भाष्ये संप्रसारणस्येत्यादौ संप्रसारण
जातस्य संप्रसारणग्रहणेन ग्रहणमित्युक्तत्वात् जनेदेकवाक्यतयाः त्र्यपक्षे तद्वाविनस्य संज्ञेतिभा

ल.श.शे छेसूत्रितं तेनयुष्माभित्यादावपिनदीर्घप्राप्तिः अतएवाक्षेयुष्मासावर्ण्याश्वासेग्रहणादित्यादौ
१३० पूर्वरूपेनासमानांगग्रहणंतुभाष्येप्रत्याख्यातंतथाचभाष्येशकन्धर्यमित्यादौपूर्वरूपाभावाय
समानांगग्रहणंकार्यंनकार्यमसंप्रसारणत्वात्न्योर्यसंप्रसारणसंप्रसारणयोःस्थानेएकआ
दिश्यतेयद्विनेदंसंप्रसारणंकृतइतिदीर्घत्वंनप्राप्नोतिवचनप्रामाण्याद्भविष्यतीति·नसंप्रसारणे
इतिनिषेधोपिवचनप्रामाण्यात्पूर्वरूपोत्तरं·नचपुत्रभ्यन्त्र्यसिद्धिस्थितेनंतरंगत्वाद्दीर्घपूर्वरूपं
नस्यादितिवाच्यं·अंतरंगपरिभाषायाअनित्यत्वेनेहाप्रवृत्तेः·नचैवंतत्रसवर्णदीर्घोत्तरंनसंप्रसारणे
इतिनिषेधोनस्यादितिवाच्यं·अचःपरस्मिन्नितिस्थानिवत्त्वादितिदिक्·वाहऊठ्·भस्येत्यधिकारः·वसोः
संप्रसारणमित्यतःसंप्रसारणमित्यनुवर्ततेतेनऊठोविशेषणंतेनालोन्त्यस्येतिनतदाहभस्येत्यादि·
ह्रस्वउठनकृतःहस्मनायन्तेऽसिद्धिविधावपिह्रस्वग्रहणेज्ञनोरित्याद्यसिद्धिः·घोःप्रश्वेत्यत्रापिह्रस्वक राम०
रणेःस्वघरित्याद्यसिद्धिः·अतद्भावितत्वेनत्तस्यासंप्रसारणत्वाद्धलइतिदीर्घाप्राप्तेः·अमिपूर्वइत्य १३०

तःपूर्वइतिइकोयणित्यतोचीतिएकःपूर्वपरयोरितिचानुवर्ततेतदाहसंप्रसारणाच्चेत्यादि·ऊठछित्व
मेत्येधतोत्यत्रविशेषणार्थंछेदस्येवेतिधेदसीत्यनुवर्तमानेवहश्चेत्यनेनेतिभावः·णिजंताद्धिजितिअ
नेनलोकेविम्नवाट्शब्दस्यसाधुत्वमात्रमुक्तंतेनेनत्वस्योऽणिलोपस्यस्थानिवत्वाद्व्ञंगंभसंज्ञाश्चि
प्रवृत्तयेनवाहोविशेषणमत्राऽविजग्रहणंकिंपोप्युपलक्षणंवण्यादिभ्योविहितेकिलोतिभ्याख्यान
स्याचःपरस्मिन्नित्यत्रकाम्यच्त्वन्येचभाष्येउक्तत्वेनएवंतात्कौसंप्रसारणप्राप्तेःप्रतिपदोक्तत्वयाक्वि
शब्दमुच्चार्यविहितविधेरेवक्वौविधिविंप्रतिनस्थानिवदित्यत्रग्रहणेन [redacted]
[redacted]णिलोपस्यस्थानिवत्वाच्च·तेनकाम्य
च्प्रत्ययोक्तविहितविशेषणापत्तेरितरपक्षयोर्नफलभेदः·वस्तुतोविभाषापूर्वाण्हापराण्हाभ्यामि
त्यत्रेप्रश्लेषहस्यागतेप्रष्ठवाडूण्वमितिभाष्येलौकिकविग्रहवाक्येप्रश्लेषइतिप्रयोगादन्यत्रापिपि
त्वदुक्तमितिपक्षेरितिचतुरनडुहोरम्सर्वनामस्थानेइत्यतःसर्वनामस्थानेइतिवर्तते·साच·आची

ल·श·शे· नद्योरित्यतोऽनुमनुवर्त्तनेत्यादिनिचतद्राहादित्यधीति। विशेषविहितेनेति यास्तु टासीपुत्रिदेवस्यर्थः न
१३१. बाध्यते इति उपजीव्यत्वादिति भावः। अमावेति असंबुद्धाविति विशेषविहितेनामेत्यर्थः। नुम उपजीवक
त्वेन विरोधाभावान्नतः प्राकृतस्याप्राप्तेश्चेति भावः। क्वचित्तु आमा च नुम्बाध्यत इति पाठः। तत्रायमर्थः। व
कनड्वांहोत्यादौ नपुंसकस्येति नुम्परत्वादामा बाध्येत पुनः प्रसंगविज्ञानान्नुम्न बाध्यत इति। दत्वेनेति।
अनड्वांस्त्वेत्यत्र रुत्वमवत्येव। ततो पदेशत्वैयर्थ्याभावात्। संयोगान्तस्येति। ह्रस्वानिकस्येत्यर्थः। एवं च
नस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभाव इति भावः। अनड्वानिति। अनः शकटं वहतीत्यर्थे वहेः क्विबनसि अनसो
डश्च यजादित्वात्संप्रसारणं। ननु हे अनड्वन्नित्यत्र संबुद्धिलोपे वर्ण्यप्राप्ते अमम् आरंभादमोऽपवा ति
दत्वेन तद्विषये संबुद्धिलोपानापत्तेः। विषयभेदप्यविरोधेऽस्य नुडेवापवादत्वमाशंकितं। स
प्तमे भाष्य इति चेन्न। प्रत्ययलोपविधायकैः प्रत्ययानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेनापवादत्वस्यैवासंभ
वात्। ध्वनितं चेदं प्रत्ययलक्षणसूत्रे भाष्यकैयटयोः। एवमेवानडुहोऽनडुन्नित्यादेस्तत्रोदाहरणं एम· १३१

त्वमुपपद्यत इति दिक्। सहेः साडः। अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इत्यधिक्रियते। लोके त्विति। एतेन तुराषा
णमपवादत्वेन इति व्याख्यातं। नहिवृतीत्यनेन क्विबन्तसहावेव दीर्घविधानादाह। अन्येषामपीति।
द्दिव औत्। ननु विधेयविषये उच्चारणार्थानामपि इत्संज्ञैवोचिता। अन्यथा तां तस्य विधानमित्य
स्यापत्तेः। ध्वनितं चेदमदड् सूत्रे भाष्ये तत्रादड् डित्वाभावे टादेशे पूर्वसवर्णदीर्घमाशंक्यानुनासिकोप
धत्वादिति समाहितं। न तु उच्चारणार्थत्वादिति। किं च द्वितीयवर्णोच्चारणसहायसंपादने न चरितार्थेषु तत्र
तत्र विशेषणार्थं क्विवहलेत्यसूत्राहत्तोमानाभावः। अन्त एव तस्य लोप इति सूत्रे तु वेधानामेकान्तत्वपक्षेऽपि
व औदित्यादीनां सर्वादेशत्वापादानं भाष्ये कृतं। तिस्वरितं इति सूत्रे च भाष्ये तितिप्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यमि
ति वार्त्तिकस्य ह्युम्नामित्यादौ तद्भावः फलं मित्सु कं दित्वमाश्रित्य चप्रत्याख्यातं तदित्यन्यत्। किं चादेशेषु
सर्वत्र तत्कारणमुच्चारणार्थत्वेनेत्संज्ञिकत्वाभावादिति प्रत्ययग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्। तथा तत्र्याविधेय
[redacted] विषये उच्चारणार्थानामप्यनुनासिकत्वे संज्ञानस्य वेरपृक्तस्येत्यत्रापृक्तग्रहणभावे दविरित्य

ल·श·शे· त्र लोपमाशंक्यानुनासिकपरस्य वेत्यग्रहणमिति भाष्ये उक्तं अत एव वेट्टितो नुमिति सूत्रे भाष्ये धातोरित्यस्या
१३२ भावेसिचरद्दिलादर्शनान्नाशिड्यादौ नुमाशंकासज्ञा देशकरणेन समाहितं नतु सिचरकारस्योच्चारणार्थता
नि भावेन। लुङादावुकारस्यानाकाम्यामेव निर्हितौरिनन्यस्मिंस्तरा। अत एव नेदादिम्यो लुप्रत्यये नंदनेति दा
वंत प्रयोगो गण्गद्रि·टिड्नि सूत्रे भाष्ये। लुक्नेरिपुंसीति त्वमरस्य प्रमादः। अनुवाद विषये दुहलंत्यमिति सू नु
त्रे भाष्ये कण्ड्वादौ वेष्टवसितोत्यत्वाभावेन च संज्ञा शास्त्राप्रवृत्ते उच्चारणार्थवर्णसहितसमुदायस्य त
द्गृहीते लक्षणाविधौ नुनौचित्यात्सांत्च विधौ परशब्दार्थ इति न्यायात्। णो न इत्यादौ नानुमनुनास्या भिव
ह्नावेन भाव्यादि देशिकधातुत्वं गृह्यत्वेकः ससत्वात्। गमेरिडिति व अनोपधा लोप अत एव सुब्रुसूति:
अन्यथा हनो वधलुङीति वधस्यानन्यान्। अस्तेर्भूः इत्यत्रापि निर्विसर्ग एव पाठ इति केचित्। एवं चात्र नि
स्वरितापत्तिरिति चेत्। द्विवरकारस्योदात्तत्वेन स्वे सन्नेधर्मणो हलः स्थाने ज्ञायमानौकारस्यानुदात्त एम०
त्वेनौकारस्य परेणोदात्तस्वरितयोर्यणस्वरितस्यिता फलाभावात्। तिसपग्रहणं कर्त्तव्यमिति वा १३२

त्तिकेन तद्ग्रामेष्व। अनोदात्ते घोरोरिति नुयोशहस्य बोध्यं। अस्थिश्विल्वनेति। अनल्विधावित्यत्र पंचमि
समाससाप्यारवणादिभाव: पदांतरेति। पंदान्तादित्यनुवृत्तस्य विभक्तिविपरिणाम इति भाव: अ
यमुकारोत्तोदात्तो निपात्यते तेन घुमिरस्तुमित्यादौ पद्यमानमेतौदात्तत्वे सिद्धं। अत्र यथा हल
इति दीर्घो न तथोक्तं। तपरत्वं तु भाव्यमानोकारस्य वर्णग्राहकत्वप्रथ्यापनार्थमिति स्वरितमि
ति सूत्रे भाष्ये उक्तं बुध्यामित्यत्रोठ्न्क्ति तित्यनुवृत्तेः। यत्वस्मात्तपरत्वात्तु ऊठ इत्युदावृद्धिरिति तपरत्वा
स्या द्गुणाभावो यथा निवृत्तसूत्रे भाष्ये उक्तं। यापकत्वे दीर्घाभाव इति कैयटस्तद्देतेन परास्तं। दीर्घस्य बहिरंग
तया तेन बाहटे नेरश्चाक्स्त्वात्स्वा। अत एव सतदृदि तितपरत्वेन विकीर्षतीत्यादौ हलि चेति दीर्घस्य न बाहेति
:। अत एव प्रत्वरत्यादौ चाबिति दीर्घसिद्धिः। षड्लुगोरफांतस्या पिपटृसंज्ञेव नुनेकता चौरइत्यत्र लुगप ला
ते: नतरोनत्युक्तोनुपदलाघवभाव: केचित्तु घ ड्इत्यादिद्यर्थपरं। [redacted]। अर्थात्परत्वे चामः शब्दद्वा
रकस्यार्थ: प्रधान एवेति नीगोरोति प्रसंग इति वदंति। तन्न शास्त्रकमित्यस्य शब्दनिष्ठपरत्वाघवधित्व
स्त

ल.श.शे. स्वार्थे आरोपः एवं च गौणत्वात्तत्र संबंधे तन्निरूपितसंबंधवचनविभक्तिः परंपरासंबंधेनान्वय इति अपिना
१३३ प्रकृतप्रत्ययार्थयोः साक्षात्संबंधेन कृतप्रत्यान्वयस्य भंगापत्तेः। अत एव गंगायां घोष इत्यादौ गौणाधार
दावधिकरणत्वाद्धितिमित्ताविभक्तिः स्वारितत्वप्रतिज्ञादिना भाष्ये साधितं अत एवेदृशे स्थले षष्ठ्यपि न। अ
त एव स्त्रियाः पुंवद्विति सूत्रे स्त्रिया इत्यग्रहणमिति पक्षे भाष्यकृतोक्तं भाषितपुंस्कानुपत्तिश्च न स्वार्थे न पो
वापर्यमस्ति इति। दिशि दृष्टयोग इत्यस्य दिशाख्यार्थान्वयस्य तेनविधित्वादौ संबंधे पंचमीत्यर्थः स च संबंधो मुख्य एव सा
क्षात्संबंध एव च गृह्यते मुख्यत्वादिति दिक्। णत्वं द्वित्वे भिन्निमित्तानुपपत्तेः सिद्धमद्वित्वे इति णत्वात्पूर्वमेव द्वि
२० त्वे युक्तं। वाक्कवाके इति भाष्ये दार्ढसिद्धये वर्णद्वित्वेपितत्त्वकृत्तयेरावश्यकत्वात्। अन्यथा चर्त्वस्यासि
द्धत्वात्तस्यैव द्वित्वे त्यस्य च र्त्वे पूर्वे त्रैगश्रवणापत्तिः अवसाने चर्त्वस्यासिद्धत्वात्वर्त्वपरत्वाभावेन तस्य च
र्त्वे संभावनापि न। न च कस्य द्वित्वेपि अवसाने चर्त्वस्यासिद्धत्वात्तगकारे झशिपरे पूर्वस्य जश्त्वे उक्तरीत्यैव च शेख० १३३
र्त्वाभावेन श्रवणं दुर्वारमिति वाच्यं। न मुने इति च सूत्रे त्रासिद्धीयमित्यस्य द्वित्वे हृतेपि प्रवृत्त्या सत्या द्वित्वा

न

अयस्य कार्ये कर्तव्ये सिद्धत्वेनेत्यर्थ इति न दोषः एतैर्द्वित्वे परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यं स्यते त्यत्र त्रि
यकारकत्वार्थमिति वचनसामर्थ्येन वर्णद्वित्वे न दृष्टचेष्टितमित्यपास्तं। एतदवयुवत्यानुवादरूपत्वादि च त्रि
शे.२ त्रापूर्वत्रासिद्ध इत्यस्य द्विकर्तव्ये न्यदसिद्धं नेत्येवार्थो न तु द्वित्वस्याप्यसिद्धत्वेनेति तदर्थ इति णत्वोत्तर
मेव द्वित्वमिति भावः। णेः स्वपि। अत्र खरीत्यनुवर्तते तेन सप्तमी बहुवचनमेवात्र स्पष्टं एवं खर्वसान
योरिति सिद्धे इतरनिवृत्तिफलक एवैष विधिरित्याहान्वेदूस इति। रुरो रीति लोप सुवे कल्पिकः। ध्रिय
चत्वार इति। आग्रात्वात्तदंतस्यापि चतुरनडुहोरित्यामा णोणत्वे त्विति। अत्र यद्धक्तव्यं तन्त्रामान्यत्रोक्तं
। यत्तु स्त्रीत्यत्र संख्यापरानुवृत्तेस्तस्य च संख्याबोधकशब्दपरत्वात्प्रधानन्यायेन संख्यारूपार्थस्या
नुपसर्जनस्यैव ग्रहणोनोपसर्जनेष ह्नमेवनसंख्यापदेन च संख्येयमुच्यते तेनः संख्येये परपंचादौ त म
स्यप्राधान्यात्संज्ञासिद्ध्ययहाषडित्यन्वर्थसंज्ञेति न गौणे प्रेति तत्प्रियपंचादौ पदेस्य न षडिति दाप्र
निषेधानापत्तेः। आकडारसूत्रे भाष्ये स्यादुसंज्ञयाव्यवहाराच्च सर्वनामसंज्ञावदत्रोपसर्जनप्रतिषेधानो

ल.श.शे. १३४ रंभाज्ञसर्वनामसंज्ञासूत्रस्थेनषड्भ्य इति सूत्रविषये भाष्येण विरोधापत्तेश्चेत्यलं। कमलिनि। तदा
चष्ट इति णिचि टस्य वद्भावादिलोपे के नैरिक्ति पिणौरेनिटीति णिलोपः वस्तुतो लक्षणस्थैनेन हि परान्ताः
परेसंनिकृष्टमिव कमलिकृतं कृदिति भाष्यात्। भो भगो इति सूत्रे हृस्वकरोतीति भाष्यस्यैकदेशयुक्ति
त्वात् कमल इत्यस्विवत्वादेरनभिधानमेवोचितं। पांता सुनसंतिक्विलोपो व्योरिति यलोपात् णिलो
पस्य स्थानिवत्त्वेनुनयलोपे तन्निषेधात्। प्रशाम्यतेः क्विप्। अनुनासिकस्येति दीर्घः। अपंशांतिसा
म्यान्यतरवद्वाचकः। सत्ववाची त्रिस्वरादिपाठेप्यस्य नाव्ययत्वं साम्यवाचिन्य सत्वासत्वार्थके तु सपाठः
सार्थक इति दिक्। विभक्ताविति। अष्टनस्त्वा इत्यतो नु इष्टे रिति भावः। अके चस्मिहलस्यापाति। तन्नम
ध्यपतितन्यायेन तस्यापि किंशब्दत्वात्। अंगान्यपसत्वे नांतरंगत्वादादेशात् सर्वत्रैकत्व। यद्यपि निर्दि
श्यमानपरिभाषया नप्राप्नोति। अतएवमिथकीत्यत्राकचि त्यदत्वं न प्राप्नोतीति भाष्ये स्वपस्तंदतो राम०
तरंगत्वादित्वेकजित्याद्युक्तं तथापि आद्रत्वाश्रयत्वेन साकच्कस्यादेश इति कैयटः। रहदमोमः। नदो १३४

सस्याविनोनुवृत्तेराह। साविति। इदोय्। पायः सावित्यतः सावितिवर्तते। द्रक्षा रहाष्ट। न इत्यतो विभक्तात्य
नुवर्त्तते। सावित् मोदस्यासंभवान्न तदाह। विभक्ताविति। हलादाविति। आपीतिवर्त्तते। हत्यशीति वक्तुं यु
क्तं। अकरतिपर्युदासादादिदेगौरोनप्रवर्त्तते। इत्याह। अनिर्दिष्टो त्यस्य लोपस्यादतआह। नानर्थकेतु। इयं त्र
पधासूत्रे भाष्ये स्पष्टा फलानामन्यथोपपादनं भाष्ये प्रत्याख्यातां च। प्रत्याख्यानेनापीत्यतो निरनुवर्त्यमिह
लीति सप्तम्या षष्ठी प्रकल्प्यानरवालीन्त्यस्येति न लोपेपरस्पे चेष्टसिद्धिर्बोध्या। ननु दीर्घापेक्षया लोपस्य
नित्यत्वात् सर्वं लोपे अभामिति स्थिते गत्पाकारस्य पत्वे नादेत्वाभावाद्दीर्घो न स्यादित्यत आह। आद्यंत
वदिति। आदिरत्वेनेति सूत्रोक्तरीत्याद्यन्तशब्दयो विशिष्टशक्तेतयातत्स्य युक्तौ यान्यपसहायेन स्पृशत्यपं का
मारंभः। एकस्मिन्निति। असहाये इत्यर्थः। तदादितदन्तयोः क्रियमाणे कार्ये तदादौ तदन्ते तद्वासहाये पिस्यादि
त्यन्वयः। उपमेये समर्थदर्शनात् समस्यमन्तादिवार्थे वतिस्तदाह आदाविवेति। एकस्मिन्नित्युक्ते दोष इति वर्णो
तलसंर्णो द्वन्द्वा आदिवत्फलमोपगवेण आधुदात्तत्वकार्यस्य प्राधान्याद्यमपि कार्यातिदेश एवतदाह

ल.श.शे. कार्यमिति। नन्विदम् ... इति स्थिते स्मे भावात्परत्वाट्नादेशो सकृद्गतौ इति न्यायेस्मेन स्यादत आह। नित्य
१३५ त्वादिति। स्मै स्याट् शे तु नानादेशो हलि लोपेन बाधात्। लस्यानुरोधेन बाधका ... बाधितकृताकृतप्रसंगस्ये
वात्र ग्रहणात्। अको ... रित्यनयोः फलमाह। ककारयोगे त्विति। अव्ययसर्वनाम्नामित्यकचीति भावः। अ
स्यानवयवत्वेपि तत्कस्य यत्ते न्यायात्तद्धि शिष्टेषा सिध्दिति बोध्यं। इदमो न्वादेशे। अनुदात्तत्वे त्वाम्नामित्या
दावुदित्यमिति सावेकाच इति वा विभक्त्युदात्तत्वाभावयोभयत्राथ तु हेत्स्य यकर्षाम्यां मे तो दात्तादित्यस्य
संबंधात्। एवं चाम्नामित्यादिसर्वानुदात्तं एभिरे... णातदेषां इत्यादौ तथा श्रवणात्। नन्विहमस्येहलि
लोपेनाम्नामित्यादेः सिद्धावनुदात्तत्वे नैव सिद्धावशक्विधानेव्यर्थमित्यत आह। साकचार्थमिति। शित्वा
त्सर्वादेश इति भावः। संज्ञोपसर्जनयोः स्त्वनेदं एतदस्त्रितसोरित्सुत्रात्सूत्रसाहचर्यात् न चाद्यदाद्युत्वे न सिद्धे
ऽकारविधानमेव साकचिसर्वादेशार्थं भविष्यति किं शित्वेनेति वाच्यं। अन्यार्थतापत्तेः। द्वितीयाटौ। पूर्वसू एम०
त्रादिदमइति एतदश्च तसोरित्यत एतदइति वानुवर्त्तते अनुदात्तत्विति च। विधानमिति। विधानमत्रा...ज्ञाप १३५

नमेव न तु प्रवर्त्तनाविषयत्वं तच्छेदमेवेति नाग्रहः स्पष्टं चेदं भाष्ये। सुगणः इत्विति इन्त्गोरितिकृतस्यासि
द्धत्वान्नज्ञश्लेः लोप इति नकारलोप इत्यर्थः न चात्र प्रत्ययान्तत्वाट् प्रत्यय इति निषेधेन प्रातिपदिकत्वाभा
वात्कथं नलोप इति वाच्यं पर्युदासेयथोद्देशेन सिद्धेः न च कार्यकालपक्षे दोषः व्यवस्थितपक्षद्वयमध्ये ए
कतरपक्षेण लक्ष्यसिद्धाय पक्षान्तरेण दोषदानस्याप्यदुष्टत्वात् एवं निर्नत्रे चेदं प्रत्याख्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये न
च प्रसज्यप्रतिषेधे दोषः तत्पक्षे लोपेनेवक्तानतनिवृत्तेरपि तेन वक्तुं शक्यत्वादिति वाच्यं नङ्डिसंबुध्योरिति निषे
धे प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तस्यातत्समादाय निषेधाप्रवृत्त्या दोषाभावात्स्पष्टं चेदमर्थवत्सूत्रे भाष्ये। नडि। ड्रोन्तु
...दसानि गाडानीत्यादौ मत्वान्नलोपाप्राप्तेः ... अनीवाचरतीत्यर्थे धिकरणाद्धेतिकाप्लुलोकेनास्येव अनभि
धानात् अत एव र्दमन्नित्यादाच यस्माद्येत्वाद्धुत्वे नत्सूत्रे स्थः ड्डिग्रहणप्रत्याख्यानं भाष्योक्तं संगच्छते इति भा
वः सामर्थ्यादिति न लुमतेति निषेधानित्यत्वप्रतिपादनद्वारेत्यर्थः एतदनित्यत्वबललब्धमेव वा नपुंसकानामि
त्रिकं तीति वा न च प्रामेवोम निस्य दोष साल्पप्राणत्वादिसाहश्येन पूर्वसवर्णो नकारेस्यादित्यत्रेति पूर्वस्य पदत्वास्या

ल.श.शे. १३६ प्तन लोपनिषेधेनेदं चरितार्थमिति वाच्यं· अंतरंगानपीति न्यायेन संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वेन च पूर्वस्य
रोर्यि लुक एव प्राप्त्या प्रक्रियालाघवाय लुक एवौचित्यमित्याशयात् स्पष्टं चेदं भाष्ये· क्रुञ्जरपदे इति· एत
द्धलग्रहमेव क्रौञ्चदस्युदाहरणमित्युक्तं· न चेति पंचमीसमासे न प्राप्तिः षष्ठी मिति वाद्दुःदितत्रत्यापि
तत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः· कार्यकालपक्षेपि त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तिः प्रागुक्ता कज्जोरीइति तत्र प्रयोगे लो
कवेदसिद्धत्वादप्राप्तेर्लिपि विशेषस्य चानुवादकमभियुक्तवचनं नत्विदं वर्णितं· शिक्षादावपरिग
णितत्वेन तत्त्वेमानाभावात्· अत एव तज्ज्ञानमित्यादौ श्चुत्वसिद्धिः स्वधिया विनि सर्वविभक्त्यंताद्यकः
समास इति भाष्ये स्पष्टं विधिशब्दे भावसाधनः कर्मसाधनश्च· तत्र स्वरादिविषये भावसाधनः सुप्विषये
कर्मसाधनः कृतीत्येतस्याप्यर्थो लुक एव विशेषणमित्याह कृतीति गौणोति पूर्वत्रासिद्धमित्येकदेशः अत्र
निवृत्तिफलकोयं तदाहन्मान्पत्रेति· अन्य निवृत्तिफलक सिद्धविषयकविधित्वमेव नियमत्वं अत एव
पस्पशायां भाष्ये यं च पचनस्वाद्युत्रमस्य नियमेः भस्य प्रतिषेधो गम्यत इत्युक्तं तदाह· इत्यसिद्धत्वादि राम· १३६

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्यस्यस्मारकम्

तीत्यन्यत्र विस्तरः सुप्विधिशब्दे न सुप्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधेर्ग्रहणं एतेनेदं डिच्छित्यादौ चलु
कृप्सु श्विधाव प्राप्तासिद्धत्वविधानार्थमिदमित्यपास्तं वैकृप्याय पन्ने श्च संज्ञाविधौ दंडिरन्नौ दन्नं डिनौ
अत्रेन लोपे दंडिशब्दस्य घित्वे पूर्वनियामकप्राप्तिः प्यतेत्वनियमः असिद्धत्वेनु घित्वाप्रसिध्यति· न च पूर्वनिया
तेन लोपो न लोपे च घित्वे पूर्वनियामक इत्ययुक्तं यस्य श्वेपदत्वे घित्वे भवति तस्यैवमेव प्रयोक्तव्यमिति सूत्रार्थो
क्तदोषः न च घित्वे बहिरंगत्वपान लोपो सिद्ध इति वाच्यं· संज्ञाकृतबहिरंगत्वस्यानाश्रयणात् उक्तं किंतु गविधि
धौ हत्रहमिः कृती तिकिं· हत्रह शुत्रे अस्मादेव संज्ञाकृतं बहिर्भूतनिमित्तक संज्ञाकृतं च बहिरंगत्वं परिभाषा
यां नाश्रीयते अन्यथा हत्रहमित्यादौ बहिर्भूतनिमित्तनिमित्तकपदत्वनिमित्तो नलोपो सिद्धः स्यादिति
न द्वैयर्थ्यं स्यात् भाष्ये तु संनिपातपरिभाषया हत्रहमित्यादौ नु कं बावर्त्यं देशस्याख्यातं यदत्व ह्रा लोप
स्यमिसंनिपातनिमित्तकत्वात्संनिपातानिमित्तकनलोपविषयाणां हत्रहधनमित्यादीनामनभिधानानु
मितितदाशयः तदभावे कृतीत्यपि व्यर्थमेव· न च संनिपातपरिभाषयानुग्मात्रेबाह तौ प्राप्ता यां नियमार्थ

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्यस्यस्मारकम्

ल.श.शे. क्तीतिकृतितुगेवनाम्यस्त्कमवसेदेतीतिवाच्येहत्रहणत्रमित्यत्रनलोपस्यसंनियातलक्षणत्वाभावादि
१३० तिदिक्। एजन्तीतिविभाषा। ऋतिः। श्नोरित्यल्लोपविकल्पः। ष्णिद्विति। कनिनेते। हलिचेदीर्घउपधायाइ
तिसूत्रे क्विविधातोरित्यनोधातोरितिचानुवर्त्ततेवीरितिचधातोर्विशेषणं। पदस्येतिसंबध्यमानमपि
कएवमधिकरणंविशेषणंतद्धनयन्नाद्भ्यानिदीव्रइति अत्रवोतस्यमत्वाभावान्नमकुर्वुरामितिनि
षेधोनधातोः। किंत्र्ग्नि कटोतिः अन्येयोगा। अन्तग्रहणस्यष्टार्थंसंयोगस्यवसाम्पीविशेषणेनतदं
तलाभात्। सर्वनामस्थानेचासंबुद्धावित्यवसिद्धेनियमोयमित्याह शात्वेवेति। उपधायाइतिनेनानु
नासिकस्येत्यस्याप्यनियमइतिभावः। अत्रसर्वनामस्थानेग्रहणंनसंबध्यतेतेनहन्त्रेहणिहत्रघ्नःहत्रे
घ्नीत्यादौनानुनासिकस्येतिदीर्घः इतिनिषेधेइति एतत्फलम्। तेनिषेधेइत्यर्थः। शिल्वोरितिवक्तव्येसौचे
तियोगविभागउत्तरार्थः। होहतेरित्रिात्रकाराहस्यैवविशेषणंतत्रऋत्रिाद्विषयेयेननाव्यवधानन्यायेनद्य
र्म्पाव्यवायेघात्रकहत्यादावेवनतुहननीयतेर्गुल्येनेकव्यवधाने इदंधातोःकार्यमुच्यमानमितिप एम. १३०

धं

रिभाषयाधातुसंज्ञकेनेनविहितप्रत्ययएवतेनहत्रहणामाचष्टेहत्रहयतीत्यादौन। नेतुपरेहत्रघ्रइत्या
दावेवस्थानिवत्वेकृतव्यवधानेपिश्रौतत्वाव्यवधानसत्वान्ननुहननमित्यादौश्रौतव्यवधानेइतिस्पष्टं
भाष्येहत्रघ्रइत्यादौणत्ववारणायहंतेरत्पूर्वस्येतिविभज्यवाचष्टे। हंतेरिति। उपसर्गादसमासेपीत्य
तउपसर्गादितिवर्तनेरषाभ्यामितिचतान्यथानाम्बध्यमित्याद्योपसर्गस्थादिति। अहतोपयुक्तमाद्यात
र्वस्येति। अत्रइतिसिद्धेपूर्वग्रहणंस्पष्टार्थंअत्रोपसर्गादित्यस्यनिवृत्त्याणत्वमात्रस्यायंनियमइत्याहेका
गुन्नेरेति। णत्वमपीति अपिनाप्रातिपदिकांतेत्यस्यकुमतिचेत्यस्यचसंग्रहः। वाच्यसामान्यचिंताअ
यणाम्त्सर्ववाधः इदमत्पूर्वग्रहणंहस्यानिककवर्गाभावाद्वंतेहपलक्षणमतोवहूहत्रेहाणीत्यत्रघ्ना
घानिघ्नघनाघनइत्यत्रचनदोषइत्यन्यत्रविस्तरः। पनुकार्यकालपक्षेवहिरंगदीर्घासिद्धत्वाद्वहूहत्रेहाणी
त्यादौनदोषः। प्राघानीत्यादौपप्पोद्देशएवलक्ष्यानुरोधात्इतितत्रतत्पक्षेपित्रियाघातत्पारिभाषाया
अप्रवृत्तेरुक्तत्वात्प्रघनाघनइत्यत्रदोषाक्षमाधवेनोक्तमितिहत्रघ्नोहत्रघ्नाइतिरूपद्वयंतेनो

ल॰श॰शे॰ त्वं॰ तद्भाष्येति कुत्सवायेहादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः इत्यत्र भाष्ये स्पष्टः प्राधान्निहन्तेरपूर्वस्येत्यत्र पूर्वग्रहणानर्थक्य
१३८ ध्यं भवतीति भाष्ये स्पष्टः अत्र पूर्वग्रहणस्य तादृशोपलक्षितार्थत्वे मानाभाव इति तदाशयः अनितीति॰
एतच्चायेन विधिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं॰ अन्यत्र तु अलैवानर्थकेन तदंतविधिर्न तत्समुदायेनेति तन्त्रग्र
णोपाहन्ग्रहणं॰ मघवा च॰ षष्ठ्यर्थे प्रथमा तृ इति च वृत्ते॰ आद्‌दितीति नानेकाल्त्वाभावात् सर्वादेशः
उगिदचां॰ अचामित्यं तु धातोर्ग्रहणं व्याख्यानात् नलोपिन इति अकारलोपाकरणपूर्वकं नलोपक
म रणस्य विवक्षार्थत्वादिति भावः अञ्चो गतिपूजनयोरेव व्याख्यानात् तेन शामीशमिनादिष्वादौ नाति
प्रसंग इति युवोरनाकाविल्यत्र भाष्ये स्पष्टं॰ उपधादीर्घ इति सर्वनामस्थाने चेत्यनेन॰ असिद्धत्वाभाव
कल्पनेमाँनमानमाहतथा चेति निपातनादिति वनो र चेति सूत्रे भाष्ये तु मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नः प्रा
तिपदिकमित्युक्तं॰ मघ शब्दादिति धनार्थादित्यर्थः भाषायामपीति अपिना छंदसि॰ मघवानमीम एम॰
हइति मध्योदात्तत्वनिपितोध्यं॰ आकारे इति॰ केषाद इति सूत्रे कैयटे इत्यर्थः एवं च मतुप्त्वसंतस्येति दी १३८

प्राप्तस्य मतुबुदात्तस्य न गोऽस्त्रि न्नितिप्रतिषेधे नपित्वादनुदात्तत्वे तेषकाराकारस्योदात्तत्वमितिर

घित्वेन त्रादेशेन दभावे फलभेदप्रत्याख्यानासंभव इति भावः नन्वेवमप्यंतोदात्तस्य त्रादेशे वकाराका
द्रस्व रस्योदात्तत्वमनुपित्त्वादुप्यातिर्फलमेदोस्त्वेवेति चेन्न॰ त्रादेशपक्षे दीर्घवत्वहलग्रहणेन घकारोदा
त्तत्वस्याप्यणाकारान॰ तत्रैवमानोनामाद्‌॰ हविरिति॰ मघवान्त्विषीत्यस्याप्युपलक्षणमिदं॰ अर्वणस्त
मघोनष्वनशिष्यं वा इसहितनमनुपूर्वस्यो विधानाच्चेद्रस्तु मयदर्शनादित्यत्रत्यवार्त्तिकरीत्या मघव
न्शब्दस्य लोकेऽसाधुत्वे लभ्यते तथा च तत्त्वक्ष सूत्रे भाष्यं अविशेषविहिता अपि शब्दा नियतविषया दृ
श्यंत इतीत्यत्र विस्तरः श्वद्स्येवेति न च वनिवेन सम्प्रसारणे यस्येति लोपे मघोन इत्यसिद्धिः वाश्रय
त्वान्नाभीयासिद्धत्वे लोपे संप्रसारणस्य नापि बहिरंगासिद्धत्वे॰ तस्माद्वाहऊठ इत्यत्र सन्नयाभीयत्वेनाभी
यांतरंगस्य नद्रस्याऽसिद्धत्वेनात्र तस्या अप्रवृत्तेः अंतरंगशास्त्राश्रय एव तदाश्रय इति समानाश्रयत्व
मव्याहतमिति वाच्यं॰ निपातितोंतोदात्तमघवन्शब्दमादाय सिद्धेः एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यस्य प्रवृत्त्या
तत्र स्वरविशेषाभावात् अद्रस्यापाघरूपाभावान्नानिष्टापादनं॰ अंतोदात्तत्वमिति कल्पनत्वाद्व्युत्पन्नत्वा

ल.श.शे. १३९ ह्वातत्वं अत्रेणासिति अल्लोपो न इत्यप्रकृष्यते तेन मघवन् इत्यादौ नाल्लोपः संप्रसारणोधी वृत्यपि
चनाल्लोपः अल्लोपस्य स्थानित्वेन नः स्थानित्वाभावेन स्थानिवद्भावेण तेन त्वाभावात् सर्वे सर्वं
दादेशाद्यनेनाप्यमघवन् शब्दस्यैव स्थानित्वेनाने अर्धविकारेवत्यमिज्ञाभावान्नैकदेशविकृतन्या
यावसरो धनितं चेदं श्वयुवेत्यत्र भाष्ये मघवन्नीति पुंयोगेन त्रिपोहन्त्रा वुगित श्चेति द्राष्टः विभक्तौ दि
गविशिष्टायहणात्र मघवन् इति न तु संप्रसारणे वाणादो गस्यवलीयस्त्वेन पूर्वत्वे वाधित्वाल्लोपो नड
लोपेशुनेतिसर्वानुदात्ते स्यात् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्ते वा स्यात् पूर्वरूपेणाघुदात्तमिष्यते त्रहि
कार स्थानिको कारस्य हलसन धर्म हल्स्थानिकत्वेनानुदात्तत्वयाश्व न् शब्दस्यान्तोदात्तत्वयाकारस्योदा
त्वेन तयोः स्थाने जातस्यैकादेशस्योदात्तत्वात् किंच लोपे स्थानिवत्त्वेन यण्प्रसंगः अतः श्रुन
त्यादि निर्देशो लघ्वारणो न तु बहुश्वा बहुमघवा वा वृ पुवेत्यत्रान उपधालोपिन इति ङीप्विकल्पापत्तिः म एम. १९८
न इत्यादावन्तोदात्तप्रकृतिके उदात्तनिवृत्तिस्वरायत्निष्टेति चेत्नवार्णयरिभाष्ययाँ दिति निषेधाच्च न 239

१ अनिसत्वे न कश्चिदप्रवृत्ताऽदोषात्। श्वन् शब्दे आनीयत यात प्रसारणासिद्धत्वेन नसंयोगा १

प्रसारणे अनुहयैव निषेधसमर्थके लब्धे पुनः संप्रसारणग्रहण सामर्थ्यात्तन्मात्रनिषेधइदि
दूरस्य स्यायथोलिटीत्यस्य च निषेधः नच व्यथि व्यधादावस्य चारितार्थ्यं न मन इत्यादौ पूर्वा
वर्णो दीर्घरूपैकादेशेन स्याच्च पराश्रितनिमित्तस्थानिवत्त्वेन संप्रसारणत्वे पितेनैव स्थानिवत्त्वेनो वा
रव्यवधानात् कथं निषेध इति वाच्यं यथरजिप्रत्ते यग्रहणानैव सिद्धा संप्रसारणग्रहणस्येतन्नि
षेधकत्वेय चारितार्थ्यस्य वक्तव्यत्वेन व्यदहितेपि प्रवृत्तेरन्तिमशरीनिर्देशाच्चेत्याशयेनाहेतियर
रस्येतिनच कार्यकालपक्षे इग्यण इत्युपस्थितस्य पूर्वेक वाक्यत्वयान्वयेनिमित्तस्य यणान्वयेनाः
नन्वाव्यवधानमपायेन पूर्वस्य संप्रसारणप्राप्तेरिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यं नन्वस्य दे पिसे ज्ञास्त्राण्वेवा
क्यभेदे नैव संबंधस्योक्तत्वया विधायके षु यणइत्यस्या भावात् अत्र चेदमपि ज्ञापकं वोध्यं न तु सहा
इत्यैवोभयोः संप्रसारणे ज्ञाते निषेधो व्यर्थो निमित्तत्वानुपयन्निषेध्यस्ततश्वा हस्तनए वज्ञापकान्वि
तितदुक्तं भाष्ये इहं निते न चेष्टितेन निमित्तिनेनम हतावास्त त्रप्रबंधेनाचार्याणमभिप्रायोगा

ल·श·शे· १४०

नेएतदेवज्ञापयतिपरस्यपूर्वमविद्यमानीतिलक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायस्यतुनायंविषयः·कार्याप्र यवर्णाभेदेनलक्ष्यभेदात्अर्णग्रहणस्य·नचसाविनिपर्युदासएवतच्चितःप्रत्ययत्वेनचसादृश्यमन अइतिवहुव्रीहिर्वोत्तमर्वनिवतिप्रयोगात्तेनलुप्तषष्ठ्यन्तेनःपरस्यार्णवत्वर्थेनुनस्यात्·सूत्रेप्र थमैकवचनं·अनन्तःकिंमिति·अनन्तरस्यकःशब्दोव्यावर्त्यइतिप्रश्नःउत्तरमनर्वेति·यज्वशाहस दृशोनर्वन्नश्रहोव्यावर्त्यइत्यर्थः·नन्विहनिरनुनासिकोच्चारणेषितयारस्तत्रस्यानएणेवविधीयमा नेपिविध्यर्थत्वान्नस्यान्तरतम्यादनुनासिकःस्यान्नपारस्तत्रेप्रत्ययग्रहणानुवृत्तावणग्रहणानुवृत्तेर्भा मानाभावादतआहअत्रादिति·विशेष्यविशेषणभावेनान्वयान्नसर्वादेशइतिभावः·भाष्येत्वनुना सिकविधानेप्रतिषेधस्तिलाघवायतस्यैवोच्चारणेकार्येतदनुच्चारणाच्छुद्धस्यैवविधानमित्युक्तंकेचि त्तुइदंसर्वंगुणाभेदकाइतिपक्षेहृदिदृष्टंतत्रभाष्यसंमतेसिद्धांतेतुगुणाअभेदकाइतिपक्षे राम· १४०
जातिपक्षेचतस्यानस्यापिसवर्णग्रहणस्याप्रत्ययग्रहणेननिषेधेनादोषात्·अतएवभाष्ये

तपरस्तत्कालस्येतिपाणिनीत्युक्तं·अप्रत्ययइतिचवाक्यभेदेनसर्वप्रतिषेधकं·अणग्रहणस्यचन त्रासंबंधइतितदाशयः·अतएवभाष्येभाव्यमानेनसवर्णानांग्रहणंनेत्येवपठितेनलणेति·एतदे वाभिप्रेत्याणुदित्सूत्रेनयायीभाव्यमानेऽप्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यमाशंक्याप्रत्ययग्रहणस्यनत्परि भाषाज्ञापकत्वमुक्तंतेनचतस्याव्यापकत्वंसूचितमप्रत्ययग्रहणस्यमदुक्तरीत्याव्याख्याने चसूचितंतेनजातिग्रहणपक्षेस्यगुणाभेदकत्वपक्षेनास्यानयाणनत्साधारण्येननिषेधइ तिसूचितंवलाणुदित्सूत्रस्थाप्रत्ययग्रहणज्ञापकत्वपरभाष्यस्यैकदेशानुमतिद्वारापरिभा षावोध्यतइत्यर्थः·प्रतीयतइत्यस्यविधीयतइत्यर्थोप्रसिद्धःकेपरोक्तव्याख्याचिंत्यापरिभाषाया सवर्णपदेनसमानजातीयोभिन्नधर्मोच्यतेतेनऊशादिविधौऊत्वादिजात्याश्रयसर्वऊकारादि ग्रहणसिद्धिरित्याहुःएतेनघर्षीयतेःक्विपियपाइत्यादौत्वयास्तेऽत्रशुद्धार्थेनदनुच्चारणस्या वश्यकत्वेनभाष्यासंगतेस्तस्मान्नदनभिधानमेवोचितंनचअदित्येवास्तनकारेकारयोरत्वेसवर्ण

ल॰श॰शे॰ १४१ दीर्घेणारूपसिद्धेः पररूपं तु न पथिमथ्यृभुक्षां लोपः भस्यटेः इतो त्सर्वनामस्थाने इति न्यासेनन का
राश्रवणासिद्धावकारविधाने सामर्थ्यादिति वा चं ज्ञानगौरवयोरितुहोरेणास्यष्टार्थमाकारोच्चारणात्तः
इतोत्‌ आदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धेर्द्वचनमप्रसस्याणामित्यादौ वा षष्ठ्यर्थे स्येति दीर्घविकल्पे पक्षे ह्रस्वश्रव
णार्थं इतइत्यदिति च तपरत्वमुख सुखार्थं एरदित्युक्तौ ततो लाघवाभावात् अन्यथा विधेये
पितपरकरणात्तु रूतइत्यादौ गुणाभाववत्पथ्यानावित्यादौ दीर्घाभावापत्तिरित्यस्मत्रविकारः
थोन्थः थो नुडिति नोक्तं इत्संज्ञायाआद्यंतावित्यस्यानुसंधाने प्रक्रियागौरवात् भस्यटे। भस्य किं
पथिभ्यां सुवुद्ध्यौ न पुंसकानामिति इदंन लुमतेति निषेधानित्यत्वमूलकमित्युक्तं यद्यपि भाष्ये वा
नपुंसकानामित्येव पठितं तथापि सूत्रे डि॰ग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वेन हे चर्मन् हे चर्मे इति संबुद्धावेवोया न३
त्तत्वे न चतावन्मात्रविषयतास्येतिभावः स्वौजोविशेष्यसाकांक्षात्वो लिंगनिर्देशात्क्लृप्त संख्येता एम॰
क्लृप्यते॰ संख्याशब्देन च संख्याप्रकारकबोधजनकाः पंचादयोगृह्यन्ते। संख्येतिशब्दे बहुगणइतिसू १४१

च तद्दंतत्वासंभवात्तदा हसंख्येति॰ संनिपातेति स्पष्टं चेदं भाष्ये नोपधा॰ नलोपस्यासिद्धत्वान्नामी
ति दीर्घप्राप्तेरयमारंभः नामीत्यस्यांगविशेषणत्वे व्याख्यानात्। नामः प्रत्ययत्वाद्देवे च षष्ठ्यर्थानामित्य
दौ पकारा कारस्यदीर्घवारणाय योपधाग्रहणं नेति किं चतुर्णां नामि किं वर्मणां नलोपइतिक्त
वः पंचानामिति लिंगात्संनिपातपरिभाषाविरोधः अष्टन अनष्टत्वात्तनुनासिकइति भाष्य
स्पष्टं ज्ञानिग्रहणोन गुणभेदकत्वेन तु नसः भाव्यमानत्वात्। शुद्धोच्चारणादिति तु नात्र वक्तुं शक्यं
णयोर्हलीसूत्रेर्थं नस्यचाशितार्थात्प्रश्लेषेणापि निर्वाहः वाच्य इत्यानुनासिकव्याहन्नेत्तेनाला
भात्॰ प्रश्लनात्त्रायिगुणभेदकत्वादेदुवारत्वेनांतरतम्यादनुनासिकस्यैव प्राप्तेः प्रश्लेषस्य यथा
येणासकलाकारविधानार्थत्वं स्यात्॰ एवमप्यत्रापि वोध्यं॰ णयोर्हलीत्यतो हलीत्यपकृष्यते। अष्टा
भ्य औशडि॰ तिनुनोक्तं सकारस्यौकारे अष्टा अउ इति स्थिते इणडि॰ शीनामानुगः सवर्णादीर्घत्वा
दिति न्यायेनांतरंगत्वात्सवर्णदीर्घे तत आद्गुणोत्सावित्यसिध्याप्तेः हलीत्यपकर्षकतार्कादि

ल॰श॰शे त्वनुपपन्नमत आह कृतात्वेति कृतात्वानुकरणमित्यर्थः लक्षणवशात्संपन्नत्वे हि तस्यैव वैकल्पिकतया ला
१४२ घवादष्टभ्य इत्येवं वदेदिति भावः ज्ञापयतीति अयं भावः हलीत्यप्रवृत्तमाणां वाक्यभेदेन पुनर्विधानार्थं
तेनाष्टन इत्यस्य क्वचिदस्त्वपि शट्न्निति इति आत्वमिति आत्वमात्रमित्यर्थः सू तेऽइति दीर्घोतादष्टनः पराऽ
सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तेति तदर्थः ज्ञापकादिति तद्धि अष्टाभिरिति कृत्स्वेतोदात्तं व्याहृत्यार्थ एवं च हृस्व
व्याहत्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणमात्ववैकल्पिकत्वे ज्ञापकं नचाष्टाभिरित्यत्र सावकाशस्याष्टन इति सू
त्रस्याष्टाभिरित्यत्र परत्वात् हलसुपोन्तमनित्यनेन बाधे सह इति न्यायेन पुनः प्रहृतो व्यर्थमेव न तत्र त्वष्टाभि
रित्यत्र हलसुपोन्तमनिति प्राप्नोति कार्यकालपक्षे अंतोदात्तत्वेन षट्त्वाभावात् अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वा
भावाच्चेति वाच्यं पुनः प्रसंगविज्ञानबोधनद्वारैव तद्विषये यथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणबोधनद्वारा वा तद्वि
कल्पे ज्ञापकमित्याशयात् इत्यन्यत्र विस्तरः अष्टानामिति हलीत्युक्तेरादौ नुट् ततः आत्वं यत्तु संनिपातप एम॰
रिभाषया तन्नात्वं किं तु नोपधाया इति दीर्घनलोपयः अंतोदात्तत्वं तु षड्भ्यस्त्येवेति सिद्धं नलोपे तु न संनिपा १४२

तपरिभाषया नलोपस्यासिद्धत्वादिति तन्न पूर्वत्रकर्तव्ये नलोपासिद्धत्वेऽपि तत्र कृतेऽसिद्धत्वेमानाभावा
त् संनिपातस्याश[illegible]द्ध्यायत्वेन तस्य नलोपासिद्धत्वेनालाभात् अथ आरोपितासिद्धत्वेऽपि वस्तुतो नलो
पे तद्विघातस्य ज्ञाप्यमानत्वेन नलोपेऽपि तस्याद्दुर्वारत्वात् अत एव गम्भितानाम्भिते त्यादौ संनिपातपरिभा
षया यलोपे न अभ्यस्थायस्य हल इति यलोपस्य वहिर्भूततस्तु निमित्तकत्वेन वहिरंगत यांतरंगावादेशे
प्रत्यासिद्धतया निमित्तविघाताभावः स्पष्ट एव तस्मान्नलोपस्यापि परिभाषाऽनित्यत्वेनैव साध्यतया त
स्यासिद्धत्वादात्वमेव युक्तं तदनित्यत्वे त्वं किं च षट्संज्ञानिपाते न ज्ञातस्य नुट आत्वेन लोपवानेन तद्विघात
कत्वे स्थानिवद्भावेन कृतात्वेऽपि षट्त्वसत्त्वात् कार्यकालपक्षे तन्न हि प्रत्येकवाक्यता षष्ठ्यस्या वहिरंगतया
ऽसिद्धत्वेऽसंनिपातत्वेन पद्धाभावान्नुटस्यादिति हलीत्यपकर्षः दीर्घग्रहणात् ज्ञापकादाकारांतस्य षट्संज्ञा
अप्राप्तेत्र यथोद्देशस्यैवाश्रयणेनांतरंगत्वात् पूर्वं षट्त्वेनांतसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेष
रूपस्य षट्त्वस्य स्थाम्यलधर्मत्वाभावेन स्थानिवद्भावादाकारांते अप्राप्त्यया बाधनिष्पत्तिगौरवमिति बोध्यं

ल.श.शे. १४३ हृत्याद्यनुसारेणाह॥ गौणत्वेत्विति॥ स्थानिवद्भावादिति पूर्वत्रासिद्धे इति तु तस्य दोष इत्यनेन निषिद्धमि
ति भावः॥ कार्यकालपक्षे इत्यादि तु प्राचामनुरोधेनेत्युक्तं प्राधान्य एवेति बहुवचननिर्देशात् एवं च गौणोऽत्रा
देशप्रवृत्तौ तज्ज्ञाप्यत्वमपि नेति भावः॥ परे तु संज्ञेति सूत्रे भाष्ये अष्टानामित्यत्र तत्सिद्धये हलीत्ययकार्यमु
क्तं तत्र पक्षे प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इति न सिध्यति प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति शंकिते यथालक्ष
णमप्रयुक्ते इति समाहितं तत्र यथालक्षणमिति प्रतीकमुपादाय यस्य विशिष्टः प्रयोगो न स्मर्यते नापि
प्रयोगनिषेधस्मृतिः तत्र यथालक्षणमनुगन्तव्यं तदत्र मा भूदात्वमित्यर्थ इत्येकमर्थमुक्त्वा नैव वा लक्ष
णमप्रयुक्ते वर्त्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानादिति व्याख्यानान्तरमुक्तं तत्रान्त्यव्याख्यानमेव न्याय्यः
अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव योग्यतानह लक्षणप्रवृत्तेरित्यर्थसंगतेः आद्यव्याख्यायामप्रयुक्ते इति वाक्यशे
षासंगतिः प्रयुक्तेपि लक्षणानतिक्रमात् प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यन्यत्र भाष्योक्तेश्च किंच भाष्यकार एम० १४३
स्य लक्ष्यैकचक्षुष्कतयेयमेव व्याख्योचिता एकस्यैव प्रयोगस्य भाष्यफक्किकाव्याख्यानभेदेन साधुत्वा साधुत्व

३ तिसूत्रे भाष्ये विभाषा आत्वं यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति अष्टाभ्य इति अन्यथा ष्टन इत्येव ३

साधुत्वयोरनौचित्याच्च नवेति सूत्रे भाष्ये पक्षभेदेनैकस्यैव साधुत्वासाधुत्वयोस्तिरस्काराच्च अत एव हल
श्चादिसूत्राद्वा प्रयुक्ते लक्षणाभाव इत्येव व्याख्यातं कैयटेन गाधेविति सूत्रेपि कैयटः प्रयोगमूलत्वा
दस्य शास्त्रस्य प्रयोगाभावेन प्रवृत्तिरिति एवं चैषामनभिधानमेवोचितं अत एव वाष्टाभ्य औशिड्व्यादिसूत्रे कैय
टरीत्या गौणेऽप्रवृत्त्यभावाय बहुवचननिर्देशस्यावश्यकत्वात् तदसंगतिः स्पष्टैव॥ एवं चैतत्सूत्रयोगविभागः सर्वोपि
निष्फल एवेत्याहुः॥ निरूपयद्भ्यादिति॥ नुमो समास एव विधानेनेत्वोपपद्येतेत्यो कुरितिकृत्वैनेत्य सिद्धत्वेन कि
निष्किपि च विशेषाभावादिति भावः॥ कत्वाविति॥ इदमुपलक्षणमुच्चारणार्थकारस्यापि॥ ककारो गुणप्रति
षेधाद्यर्थः नकारः किन्त्वसत्यस्मिंस्तत्र विशेषणार्थ इति भाष्ये स्पष्टं॥ संनिहिते इति तत्स्थानं तु णिज्ञाद्यानां संज्ञा
भावः अनित्य॥ किं तह दिवेत्यादौ नेट् शिकृतीति निषेधो मा भूदिति ज्ञापकेनानित्यत्वव्याख्यानादूहं करणमि
त्यन्याय्यानतोऽगृहीत इति स्वाशयः॥ सुडे॥ उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थान इति इति लोनुमित्यतो नुमिति चा
नुवर्त्तते॥ किन्त्व प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादन्तगुणसंवितानेव [illegible] दूद्रीहि॥ न च तद

भावेवस्यकृत्वाषत्वेसत्यासतिक्विनोघइत्येवंवदेतन्नशेवैत्सूत्रयथानुष्ठितत्वादप्यदोषादितिवोध्यं॰चोःकुः॰स्कोरि
त्यतोनेदमितिझलोझलीत्यतोझलीतिचानुवर्त्ततेपदस्येतिचाधिकारःकुत्वस्यासिद्धत्वादितिअतद्गुणवहुव्रीह्या
श्रयणस्याप्रिःस्पृशिनिसत्वाद्वित्वेनिक्विप्यवानुपाठेनिवाख्यानादितिभावःस्पृशिनिक्विप्येतिक्विपःइहेति
सृजिदृशोरित्यस्त्रेरज्जुसृजद्रष्टात्मितिभाष्यप्रयोगात्कामस्यसूत्रेभाष्येउपपदकाम्यतीतिप्रयोगात्क्विन्प्र
त्ययस्येतिकुत्वेनेत्यर्थःपरिमृड्रितिधातोरुच्यमानेकार्यंनस्यात्स्येदितिपरिभाष्येयोत्रस्पृष्टनिमित्तिकामत्ते
इदृह्वेनु॰क्विन्विमित्तिकात्विक्वितिचेतिनिषेधात्॰स्पृशोऽनुदके॰क्विन्चानुस्पृशादिषपठितमितिमतेतनतःक्विप्रत्ययो
वनुवर्त्ततेव्याख्यानात्क्वना॰स्यांपदांतरस्यसंबंधःकिंतुषेगोदेत्याहक्विविन्प्रत्यादि॰विश्वस्य॰ढ्रलोपेत्यतोदी
र्घइतिवर्त्ततेनेनुषत्वादीनामसिद्धत्वेनशदृशत्वप्रत्ययाभावोनऋहपदांतेनिनेनविश्वएशाविपादौनविश्वा
राइत्यादिप्रत्ययचभवति॰आदित्यविश्ववस्वरुत्यत्रतुनदीर्घः॰नरेसंज्ञायामित्यतःसंज्ञापदापकर्षणात्
क्वसे॰झलोझलि॰संयोगांतलोपइतिभाष्योक्तेरत्रझलइत्यस्यासंवंधस्तेनझलःपरयोःस्कोर्लोपइतिना

थेन्मत्रप्रयचिंत्यंझलीतिअनुवर्त्तमानझलादिप्रत्ययपरंझलोझलीत्यत्रोदःस्थादित्यारंभेणतदर्थकतया
र्थाधिकारणततेनपृथक्कस्यातायथःस्थितिरित्यादौनदोषःसडोनिवार्त्तिकाच्चमनःसकारमारभ्यामहि
ङ्गोऽडकारात्सडिं॰निघ्नत्याहारःभ्यायास्त्रामित्यादौवृजनघरस्येतिन्यायेनलोपाभावेपिनस्ततिःकेवलप्रत्यये
संयोगादिलोपप्राप्तियोग्योदाहरणनाम्ननिधानमेवोचितं॰सडोनिवक्तव्येकाष्टशक्स्यातेनिवार्त्तिकस्यप्र
त्याख्यानपरेणकाष्टशगेवनाल्लिकुतःकाष्टशक्स्यातेतिभाष्येणतथैववोधनादित्याहुःप्रत्याख्यानमेकदे
शपुक्तिःसडोनिवक्तव्यमेवेतिपरे॰चोःकुरित्येतत्त्वत्वेनापवादत्वाद्वाध्यतेक्विन्प्रत्ययस्येत्यस्यतुक्विन्विधान
सामर्थ्यादेवनवाधइत्याहक्विनंतत्वादिति॰अस्तिकृशब्दःयत्संवंधिपृदपविशेषेपुरुद्रंत्यदादीनामित्यनु
वृत्तेरहस्यदादीनाम्मितिनान्नयइत्यादौन॰नदोःकिंयःतोरितितुनोक्तं॰अनेनैवत्यादौनस्याप्यायत्वेःनचनुरे
वहिरंगत्वेनासिद्धत्वं॰वहिर्भूतसुनिमित्तकत्वेनास्यैववहिरंगत्वात्तदंचनस्माजुडुचीतिसूत्रेभाष्येधनित
म॰सौकिंतौ॰अत्रसत्वेनेतिगणकार्यत्वादितिभावः॰रेफ॰पुष्करसञ्ज्ञोरिति॰सोशिस्त्वतोपुष्करसञ्ज्ञामितिव

न्नेते॰ इति पृथक्कांदं अत एव प्रथमयोरित्युच्यते कयोः प्रथमयोः विभक्त्योर्वचनयोस्तु न ग्रहणं शसो नेति लिं
गात् इति भाष्ये संगच्छते त्वाहौ॰ यद्यपि युष्मदस्मदादेशास्त्वमावेकवचन इति सिद्धं तथापि युक्तानतिक्रांतो
तित्वमित्यर्थमत्र विधानं॰ न चैवं तत्रास्य चारितार्थ्याल्लोके वलेपरत्वात्त्वमाभ्यां भाव्यमिति वाच्यं त्वमावपि प्रबा
धंते पूर्वविप्रतिषेधनं इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् युष्मदस्मदोरनादेश इत्यतो युष्मदस्मदोरिति वर्त्तते॰ शेषे॰ त्वा
त्वयत्वयोः प्रागुक्तत्वेन तद्भिन्नयातिरिक्तविभक्तिरिह शेषशब्दार्थस्तदाह त्वयत्वेत्यादि स्पष्टं चेदं युष्मदस्मद्भ्यां
ङ॰ सइत्यत्र प्रकृतं तत्सूत्रे च भाष्ये अत एव साम आकमिति सस्तुक निर्देशः संगच्छते एवं च शेषग्रहणं स्पष्टार्थं॰
विशेषविहितात्मामात्वयत्वाभ्यां त्वविषये बाधसंभवात्॰ अंत्यस्येति अलोंत्यपरिभाषयेति भावः त्वाहाद
योकारांता इति हत्वाद्यनुसारेण हलो गुणा इति त्यदादीनाम इति सूत्रे भाष्ये कैयटाभ्यां हलंता एवादेशा इ
ति लभ्यते तदा पररूपस्य प्राप्तिरेव न॰ यद्यप्युच्चारणार्थानामपीत्संज्ञालोपाभ्यां निवृत्तिः कार्या तथाप्यतो राम॰ १४५
गुण इत्यस्याप्रवर्त्तनेन प्रक्रियालाघवमत्रयत्से इत्संज्ञालोपयोस्तु सूत्रे एव प्रवृत्तिरिति न प्रयोगसाधुत

त्वाने गौरवं त्वाहौ सावित्तिगुरुनिर्देशस्तु शेषे तत्र होक्त्य शसिति वज्रार्थसाधकः गितं त्वात्किं पियुष्मान् अस्मि
ति प्राप्तियदि कयोरादेशाप्रवेने तित्तद्राप योमपर्यंतस्येति भाष्यसंमतस्थायमर्थ इत्यनुपदं स्फुटीभवि
ष्यति॰ अंतरंगत्वादिति परनिमित्तानपेक्षत्वेन तत्त्वमिति भावः अलिंगे इति एवं च द्वियामनयोरहृत्तेर्ने
टावितिभावः इदं साम आकमित्यत्र भाष्ये स्पष्टं॰ यद्वेति इदं त्यदादीनाम इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं साम आक
मित्यत्र च॰ मपर्यंतात्वे ष्यस्येति इदमुपलक्षणं तेन त्वमित्यादौ लोपप्रवृत्तिवेलायां मपर्यंतात्वेष्यत्वा
भावेपि न क्षतिः नन्वन्तेन त्वे आदेशानां वार्णादांगमिति परिभाषया पररूपात्पूर्वमेव टिलोपे टाव्भावउ
पपादयितुमशक्यः अकारस्य कार्यद्वयेपि स्थानित्वेन समानस्थानिकत्वमस्तीति चेन्न हलंता एवादेशा
इति कैयटेनात्रैवोक्तत्वेनादोषात् शेष इत्यस्य सामर्थ्यात् अन्यायाप्रवृत्तिरित्येत्यन्ये तत्र युष्मभ्यं युष्मान्युष्मा
कमित्यादौ चाप्रवृत्त्याचारितार्थ्यात् तस्मात् दनित्यत्वात् दप्रवृत्तिरित्येके नदाहा तो गुणो कतेरिति॰ अत्र वदंति
न तद्भाष्यकारमाण्याच्चावग्रहणसस्तु निर्देशाभ्यां चास्य सूत्रस्याहस्यार्थद्वयेतात्पर्यं न तत्त्वस्यानुरो

क्षाद्यवस्थितं तेनाम्पमिति टिलोपे युष्मभ्यमिति न। अत एव भ्यसोऽभ्यमिति सूत्रे यदि भ्यमादेशः शेषे लोपोऽन्त्य
लोप इति पक्षे प्राप्नोति अथ अभ्यमादेशः शेषे लोपष्टिलोप इत्यन्तस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोतीति यथेष्ट
मिति तथास्त इत्येवोक्तं न तु भ्यमादेशे टिलोपमादाय फलभेद उक्तः। वस्तुतस्तु टिलोपो व्यर्थः। अत एव लि
ङ्गाभावादिलोपवचनानर्थक्यमिति सामान्याकमित्यत्र भाष्ये उक्तं। अत्र लिङ्गाभावादित्युपलक्षणं शिश्नो
लुङ्नुमविधिश्योर्युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशविधिनिषेधेनेति नेनराष्ट्रेदसीति सूत्रस्थभाष्यवार्तिकव
लेन लिङ्गवत्त्वेऽपि से निपातनपरिभाषया टाबभावस्योपपादयितुं शक्यत्वमत एव से निपातनपरिभाषया
लुक्युक्त्यन्तेटाबभावः। कृ केऽजंतत्वे भाष्ये उक्तः। शेषग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेवत्यदादीनामइति
सूत्रस्थं टिलोपष्टाबभावार्थ इति तु वार्तिके केचिद्वचनमिति न दोषः। एतच्च भाष्यप्रदीपोद्योतेति दृष्टि
ते अभ्यम् सूत्रे यथेष्टमिति तथा स्त्वितिप्रौढोक्त्याभ्यमिति पुष्मद्रीढ़िवादत्वंभागवत्तेव सूचितं त्वेयथेष्ट
मिति तथास्त तत्र दोषो ह्रासो मयास्तु कार इति तत्तात्पर्यात्। अभ्यमित्येव तु शेषे दोस्याभ्यः। अत एव युष्मदस्म

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

दोरनादेश इति सूत्रे न चादेशो हलादिरस्तीति भाष्योक्तिः संगच्छत इति। परमत्वमिति अंगत्वान्तं दत
विधिरिति भावः गोणोऽग्रे त्रीवोज्ञाभावाद्दहातित्वमिति। युवावौ द्विवचन इत्येत्रयोगिको व्याख्या
नात् द्वयोर्वचने बोधने तत्र समर्थयोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थो भाष्यप्रामाण्याच्चेति द्वित्वमाणयुष्मदस्म
दोरेव विशेषणे न तदं तस्यांगाधिकारादिहितं तदन्तग्रहणमित्याशयेनाह द्वयोरुक्ताविति एतत्फलं गोणो
दाहरणे युष्मलत्व एव स्फुटं मपर्यन्तस्य किमिति अधिकारसूत्रे किमर्थमित्यर्थः ननु समुदायादेशत्वेऽपि
कारसकारमकारादौ सुपि सर्वे नामशेषे प्रागकजन्यत्र मुखेत्तस्यादेः प्राप्तिति व्यवस्थायां युष्मदस्मदि
षयेत्वयकेत्यादि सिद्धयेव स्वमाणलादेतेरंगत्वायुवावित्यनेनाभिश्रुत्रे रमकज्जिति युवकाभिरत्रे तेदो
षो न च आह त्वेति। नन्वत्राप्यचेरितिमासेनैकादेशे यादेशे च क्षिते शाह युवकाभ्यामिति। ह्रलेता आदे
शा इति पक्षे तुल्ये यस्यादेरसिद्धेः वामादेशस्य सर्वादेशत्वं च न स्यात् इति बोध्यं। नन्वेवमपि मान्तस्येत्येवो
क्तौ किं पर्यग्रहणेनेति चेन्न। युष्मयत्यादेः क्विपि सुप्यादेशाभावार्थं तत्सत्त्वात्पर्यंतशब्देन मान्ताद्ये

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

ल.श.शे. स्याशेषस्य लाभात्. कश्चिदर्थं तं वासर इत्युक्ते ग्रे किं चिदस्तीति नियमेन प्रतीतेः । एवं च मांनाधत्राग्रे किं चि
१४१ दवशिष्टं तत्रैव युष्मदस्मदोरादेशाः अत एव भाष्ये वचिद्योतनार्थं परिग्रहणं कर्तव्यं मांतम्येत्युच्यमाने
यत्रैव मांते युष्मदस्मदोस्तत्रैवादेशाः स्युः क्व च मांते युष्मद्यते स्मद्यते श्चाप्रत्यय इति उक्तं अवधिद्योत
नार्थमित्यस्यांतशब्दस्य अवधिवाचकताद्योतनार्थमित्यर्थः पर्यंतशब्दस्य लोके तथैव प्रयोगात् अ
ग्रे किंचिदस्त्वेदेशकालयोरवधित्वव्यवहारस्य लोके दर्शनाच्च. तत्रैवेत्यस्यानिष्टएवेत्यर्थः परिग्रह
णाभावे तु यतः पूर्वोऽस्ति परं तच्च नास्ति सोऽन्त इति भाष्योक्तेः मांतपदस्य मुख्यार्थत्वलाभाय अत्रैव स्यात्
कौशुम्ममित्यस्यपदहन्निकृष्यस्यात् अभिव्यक्तपदार्था इति न्यायसूत्रकार्यविषय इति तदाशयः अत
न एव भाष्ये प्रयोगप्रदर्शनं कृतं. यत्तु परिग्रहणाभावे मांते यत्तेन तत्रैव स्यात्सामानाधिकरण्येनान्वयस्यौ
चित्यात्स्यादिति तन्न तस्मिन्सामर्थ्यात् युष्मदस्मदोर्योयं येनाविति व्याख्यानात् दांते व्यपदेशवद्भावेन युष्म
यत्यादेः क्विपि च स्थित्यति. व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति तु प्रत्ययविधिविषयमिति तत्त्वयरि एम. १४१

ग्रहणस्यैवैयधिकरण्यान्वये मणिमंत्रादिन्यायेन नियामकत्वकल्पनापेक्षयोक्तस्यैव न्याय्यत्वात् त
त्र हि सामानाधिकरण्यासंभवाद्वैयधिकरण्यान्वय इत्यन्यत् किंचात्र व्याख्याने ऽवधिद्योतनार्थमिति
भाष्यास्वरस्वारस्यं अयं यं तस्मे ति च तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति दिक्. अंग कार्य इति अंगाधिकारस्थे
इत्यर्थः मकारांतरमिति. शसोऽनेत्यने नसंहितया पाठ इति शेषः पररूपशेषविभक्तिः क्तामादिषु मदादिसं
निपाते ऽनतात्मस्यलोपस्य तद्विघातकत्वादिनिमित्तत्वेनेति संनिपातपरिभाषयैवप्राप्याभावः सदस्त्वा
कमवयवत्वान्न तेन संनिपातविघात इति सकारनिर्देशः साम आकमित्यत्र. अत एव हल्मेऽत्रं तस्सूत्रे तू
स्वलन्तु ग्रिवेर्यामणि कुलमिति संनिपातपरिभाषाप्रयोजनव्याख्यावसरे यदाह स्वमात्रस्यानुनाग
मो न तदंतस्य तदेतत्प्रयोजनमिति व्याख्यातं कैयटेन मल्लोक्तं तु न युक्तं भाष्यानुक्तेः अत एव नेत्वरा
[redacted] र्थं रसीति सूत्रे नपुंसकादेशोऽयोपुष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशविप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकं
व्याख्यायते पुष्मत्पुनः प्रसंगाविशेषात्त्विषयः कस्मान्न भवेदिति सकृद्गतिन्यायादित्युक्तं. त्वद्री

ल.श.शे. त्वापुनःप्रसंगस्यैवाभावेन तदसंगतिः स्पष्टैव अत एव वचनत्रयमुष्मदादेर्विभक्त्यादेशस्य प्रयत्नाद्ग्रहण
१४८ इत्याद्यवकाशप्रदर्शनेकृतं अन्यथा तत्रापि तत्सः शीघ्राश्नात्तदसंगतिः स्यादित्यादि प्रयोगकरणेन त
त्रश्यादिशंकासमाधानाकरणेन च भाष्यकृता त्रत्तं निपातनपरिभाषाविषयत्वेऽस्य त्रितं अंगहत्त्वप
रिभाषयावारणमपि चिंत्यं तस्मादंगसंबंधिकार्यविषयत्वात्तस्य तत्र भाष्यस्वारस्येन ग्रामे वत्स्यतो ने
षालस्य संस्कारिकाद्वयोरित्यादिनिर्देशासंगतेः अत एव भाष्ये किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमिति प्रश्ने
पिबेर्गुणप्रतिषेधो न वक्तव्य इत्येव प्रयोजनमुक्तं न तु प्रयोगसिद्धिः प्रयोजनमुक्तमित्याहुः त्वमावेति
अत्रापि विभक्ताविति संबध्यते अन्यथा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यर्थस्यानतस्फलं त्वं त्वं सुंदरः पुत्रोप
स्य युष्मत्सुंदरपुत्र इति त्रिपदबहुव्रीहौ नादेशः इति अत्रैकवचनग्रहणं योगिको व्याख्यानात्तदाह
कसेति अविभक्तिकाविति व्याख्यानात् यो चि अनादेश इति किंत्वतमतन्यं चम्या अदित्यदादेशः राम॰
आत्वविधायके चाप्यमपावल्यांचत्वत्तउत्तरार्थमेव तदप्यमित्सेवचष्टेदादिति भाष्ये स्पष्टं हलादावि १४८

तिपरियोषलधं हलीत्यनुवृत्तौ तु योर्वीत्यत्र ग्रहणमात्र्स्पसोष्य अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं प्रक्षद्वये
षीतित त्रोत्वलोपे द्व्योरकारयोः पररूपे एकादेश उदात्तेनेत्यस्य आद्याकार उदात्तः टिलोपेपि यत्रा
नुदात्ते वर्णे परे उदात्तो लुप्यते स्ववर्ण उदात्त इत्यर्थकेनानुदात्तस्य च यत्रे सनेनस उदात्त एवेति न वि
शेष इति भावः नन्वाक्रमः प्रर्वलोपाभावे नाटं तत्वाभावात्सुडागमाप्रसक्तेः ससट्टनिर्देशो व्यर्थः
स्त्रांसगतिश्चैत्यत आह भाविन इति आकमिशिषि लोपे कृते प्राप्तस्येत्यर्थः अयं भावः सामः प्र
संगे आकमित्यनेन सुडागमोऽत्र विषयेत्येन प्रयोगो वोध्यते स्यामादेशभाव विषये सर्वत्रैवमे
व यथार्थधातुक विषये ल्येरप्रयोगोऽप्रयोगश्चात्वेऽभिस्पनेन प्रतियाघते न तु सतो निवृत्तिः
शहानिस्त्वप्रसंगात् किं तु प्रसक्तस्यैव निवृत्तिः सकारवृद्धिप्रसक्तेश्च प्रवृत्ते तस्यां प्रतिका
अक्षेभवाद्धाविस्याग्रहणं सकारे आरणसामर्थ्यादिति प्रथमप्रवृत्तिस्यैव सटो निवृत्तिर्न तु प्रवृत्त्यन
रकल्पनयेति भाष्ये स्पष्टं तन्निवृत्तिश्चामोऽभावात् अत्र सामःस्यानित्वो नयास्यानित्वेन साम्ताम

ल.श.शे. १४९

वनत्वान्त्वं उकारोत्तरावनस्थानिवद्भावप्रसक्तिः सैवाव्यसक्तिः स सदृ निर्देशेन बोध्यत इति बोध्यं अ
त एवातित्वाकमित्यादौ त्यदाद्यत्र स्यदयोरिति भाष्योदाहृते स्थाकोम्रुउभावौ सिद्धौ आम्येवसा
न्त्वस्याहार्यारोपेण देशः आदेशस्याप्रसक्ताभावाच्चात्र ननु ट्नेच यत्र साम भावो नत्रैकार्यं स्या
मोभावित्वस्य सर्वथा दुरुपपादत्वान्तान्त्वस्याशाद्धीयत्वेनातिदेशालम्भत्वादिति भाष्यवि
रुद्धकल्पनाव्यर्थेति दिक्॰ हृस्वादिरकमुनेकृतः अंत्यलोपेप्पकारस्येत्व मिहत्याचारितार्थ्य
नपरत्वापत्तौ पुष्पाकमित्यसिद्ध्यापत्तेः द्विवचनैकवचनशब्दयोरर्थपरतयाव्याख्यानेफलेट
र्शयति॰ द्वोकत्वेति॰ द्वित्वैकत्वविशिष्टवाचिनीत्यर्थः समासार्थो मुख्यविशेष्यं अन्यसंख्यः पु
ष्मदाद्यर्थोगतसंख्येतरसंख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः स्मादित्यर्थपरता श्रयणादिति भावः एते इति
कर्तृपदं स्युवावाचितिकर्मपदं एवं त्वमाचित्यपि॰ एवं विषुतिवेधन इति विषुति पे [illegible]
धे एवं इति स्तुष्ठपेति समासः अत एव युत्वयोः त्रत्पदयोश्चेति सूत्रभाष्ये त्वमावितिस एम॰ १४९

त्रे शेष इत्यनुवर्त्य सुजसद्भेदःउ॰ स्यतिरिक्तविभक्तावेताविति व्याख्यातं॰ त्वमौ नचेति अर्थपरता
श्रयणादेवेति भावः इति विग्रहे इति एवं विग्रहे याद्य पाणिनिवत्संतद्इतिशेषः अतित्वाकमिति॰ अत
यथाक्रमं त्वाभावौनष्टोक्तं॰ यूयस्य॰ अपदं तस्याम धर्मइत्यतः पागयमधिकारः तत्फलं तद्गतानावित्या
दौनलोपाभावः इयंकचि त्स्थानषष्ठीक चिद्वयवषष्ठी हो टइत्यादावाघामादुपधाया इत्यादावेत्याने
नवस्त्वं ताविस्ताद्दौ वत्वसिद्धिः अन्यथाम त्वेत पदाभावान्न स्यात अत एव नलोपइति सूत्रे नग्रहणां
चरितार्थमिति स्पष्टं भाष्येनुः संख्यायाः इत्यत्र नलोपाभावस्फुट लां तशत शीत्यत्र तत्र इत्याभावव ह्वो ध्रुः
पदांत्कुत्सनेचसुपात्यतः प्रागयमधिकारः अनुदात्तं सर्वमित्यादिपदत्रयमापादसमाप्तेः सर्वग्रहणं
ति ढ॰ इत्यादौ सर्वानुदात्तत्वस्यविनिगमनाविरहात्तामेपिस्पष्टत्याते ताभाष्यमित्याकारेस्पष्टं आ
देः परस्यातौ तस्मिन्नयोस्तत्र प्राप्तिः पदस्येत्यस्यानुदात्तं तिङिति॰ त्यादिष्क तत्र यथाता तुरोधेन प
थमम्याविपरिणामेनस्थानष्ठ्यभावान्न त्वपादशब्देन ऋक्पादः श्लोकपादश्चाविशेषादग्रहण

ते ऽयादादिशब्देन यादांन यादसम थ्यस्य वतथुंदोहीन वाकस्य स्यापियहणं स्यामेकं व लोमे स्विमिति भाष्य
न. एकस्यादी निम्ह र्बस्यपदस्ये स्तुभयाधिकारस्तां मध्यों दिट्ठेलम्यनइत्यन्यत्रविस्तरः तोधातुदात्ता विति ञ
नुदात्तत्वगुणविशिष्टयोर्विधानादितिभावः उक्तविधयोगिति ष्यदात्मयोरपवादौ स्त्रियत योगित्यर्थ
: द्वितीयायोत्वाम योरपवादत्वादाहषष्ठिचतुर्थ्येति विभक्तिक्रमलेऽपि द्वितीयादिक्रमेणोदाह
रति ष्योश इति दत्तादिष्वनेन वृत्तुर्थ्यन्तत्वं स्फुटीकृतं से वै घोस्याविति जन्वत्रैसैव भावेन वा स्त्वात्वे अ॥सेवे ५
नानुबध्यादत्वा मा यन्निः सेधो तु उभत आम्त्रयतेंतादिवत्वाभावेऽकथमादेशप्राप्तिरितिचे द्याइ
से कादेश विशिष्टस्य पूर्वांतवत्वेन पदत्वात् स्यान्निस्यस्यैकदेश्यकृतन्यायेन द्वितीयांतास्मपदत्वे वि
नतत्प्राप्तिरिसाशयान्. संधिस्त्रीतरं गत्वादादेशात्पूर्वमेव. आदेशेसतिनः हल्यःसर्वदा वत्विनिपा
दादिलोप्रूरी व्यविरोधान्चादेश इत्यन्ये. उभयतऽश्रयणे ऽपितस्यस्वीकारइतीराम धातौ निरूपयि रत्न.
ष्याम इति परेन न क्रीत्याषष्ठ्याधंतानामेकादेशमविष्यति किं स्थग्रहणे नात आह स्यैति अहा नो १५०

स्यशाहइतिभावः पुक्तस्तु अइतिपुवयोप्रेक्षाकंवा पुत्रइत्यर्थोऽयपपि हृन्नोसंख्याविशेषानवगम
इतिभाष्येस्पष्टं न त्थापि सं घोऽस्य त्वैनेवानेकव्यक्त्यवगतिर्न तु द्वित्वादेर्भानं नाप्येकत्वस्य नित्वमोनह
तोविग्रहेहुसंख्याविशेषमानाद्विवचनादिभवत्येव. नसलुक्वपि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनाद्यंतत्वं
२४ . अतएवैव श्रोरणारं वध्यगामिति प्रगृह्यसंज्ञा तत्रैभाष्ये प्रपुक्तं वचनहृयविषयस्त्र प्रसुदाहरणं
त्वाभाष्येत्विस्तु अइतिनप्रसुदात्ततेसमानवाक्येइतिनिमित्तनिमित्तिनोरेकवाक्यस्य त्वेइत्यर्थकं
समानवाक्ये इतिप्रहणस्य विधेयाइत्यर्थः निघातो नामानुदात्त. एकत् निष्टुं तिवहूनीहिरेकं तिङ्. न प
दितमित्यर्थः तेन पचतीत्येत न्मात्रेस नवाक्यत्वे. इदं त्वश्शास्त्विकार्यो पयोऽपेक वाक्यत्वेन लक्षणं तेन
पश्यमृगोधावतीत्यादौ लौकिकेकवाक्यत्ववत्सपि नाव्याप्तिः समर्थसूत्रैभाष्यस्पष्टमेतत्. अतएव
नुतिङ्.तिङ्.इत्यत्रैतदाक्षिप्यातिङ्.इतिप्रत्याख्यातं भाष्ये. लौकिकवाक्यत्वे च सहिङ्. न च यो वाक्यो
क्रियावाकारकान्वितेत्यमरोक्तं वाशब्दैदर्थकारकान्वितक्रियाचेद्वाक्यं निशेषः तेन निरर्थ

ल·श·शे· १५१ कश्रद्समुदायवाहूनिःसप्तमिदं·तंच [redacted] स्तृशमिदं·तेसृशविशिष्टंमिदं·तेस्तृभिदं·तंतेषामेकशेषलेनकारकान्वितक्रिया
बोधकसुबंतचयमिदं·तचपसुभिदं·तच्चयानांत्रयाणामपिवाक्यलाभः तत्रैसुबंतचयोर्द्व
द्वैतेनशापितत्वंद्वितीयंपचतिभवतीत्यादितृतीयंचैत्रःपचतीत्यादि·श्रोदनंपचेत्यादिसमर्थपरि
भाषात्वेत्रेनपवर्तितेएकार्थीभावविषयेएवतत्स्वहृत्तेरितिभावः एतेवांनानादूषयतिइदंचसप
र्वीयाइत्यत्रभाष्येस्पष्टं·नचवा·चादयःसमुच्चयविकल्पाद्युत्तरयेद्योतकाराण्यर्थाःतेषामन्यतमे
नयोगइत्यर्थःतत्तीयानिर्देशोनेवत्सितेपुनःग्रहणंमर्थमतेश्चाह·पुनःग्रहणादितिसाक्षादिति
पुष्कादस्मदर्थगतसमुच्चयादिद्योतकत्वेइत्यर्थःपरंपरेति·स्वार्थाश्रयान्वय्यन्वयित्वादिरूपेत्यर्थ
ःचेतसेति·श्रनालोचनार्थैरित्येवयर्थुदासेनसिद्धेपश्यार्थैरित्येतद्दिपृतन्यसकलज्ञानसंग्रहा लभ·
र्थमितिभावःपरंपरेति।स्वान्वितान्वयित्वादिरूपेत्यर्थःतदुक्तंभाष्येपश्यार्थैश्चप्रतिषेधःसमानवा १५१

क्यइतिप्रकृत्यवक्तव्यःइत्याप्याहियत्रैवपश्यार्थोनोयुष्मदस्मदीसाधनंतत्रप्रतिषेधःस्यात्ग्राम
स्तावसंप्रेक्ष्यागतइतिइहनस्यात्ग्रामस्तवस्वंसंप्रेक्ष्यागतइति·समानवाक्यइतिकरणेनसमानवाक्ये
पश्यार्थैर्युक्तेयुष्मदस्मदोरादेशप्रतिषेधइतिकैयटःएवंचनचवेतिसूत्रेपुनःग्रहणंस्व
र्थमेवतदभावेविग्रहेतत्समासेवत्स्यापिसाक्षात्संबंधएवग्रहःस्यात्समानवाक्येइत्येतत्सं
बंधात्त्र्यस्यपुनःपुनःविग्रहेत्वित्यन्यत्रपरएवदेवदत्तस्यपुत्रान्यत्तदत्तःपश्यामीत्यादौदेवदत्त
शब्दात्षष्ठ्यमात्याहुःभक्तत्वेनितिइहनवेत्यस्यरूपेणसंबंधोनतुसाक्षाध्याययतिनेतिभावःसपूर्वा·
सहेत्यत्रोविद्यमानवाची·श्रवधेरपिसंबंधित्वेनविवक्षायांषष्ठ्यर्थेन्यपदार्थेनेकमितिसमासो
वोपसर्जनस्येतिसःतदाहविद्यमानपूर्वादिति·चत्स्ययग्रहणेतदंतग्रहणमित्याह·प्रथमांतादि
तिनन्वेतेवांनावादयइत्यनेनैवविकल्पसिद्धेःकिमतेनेत्यतआह·श्रान्वादेशेपीतिश्रत्रेनेतिनिरदेशत
दाहादेशावेतितेनेतिभक्तत्वेनेत्यर्थःपक्षांतार्थत्वान्वयवपूर्णदेशपादानाविशेषितिभावःस्पष्टंचेदंसप्त

ल.श.शे मोत्तासेकाणवकाशादौ. अत्र ह्रीस्त्वामित्येकमुदाहरणं स्मामित्यपरं तत्राद्ये तेइत्यस्य च मध्यमशि
१५२ ष्टायेन तत्रैर्णोमयत्राव्ययः तेन सद्त्यस्यापि समानवाक्यस्थेन विद्यमानपूर्वत्वं बोधं. साम् त्रितंसंबो
धने चेत्यतः संबोधने इत्यनुवृत्तेः. सत्यनेन पृथमापद्यमस्यते आमंत्रणमात्रितमितिमहासंज्ञाबला
न्नेदं तद्विधिरित्याह. तदंतमित्ति. अतएव हे हे भो इत्यादीनामपि संज्ञासिद्धिः अन्यथा तदंतग्रहणेपीति ना
येन पूर्वं विभक्तिलुकि पृथमाया अभावेन न त्व निर्भिन्न इत्यत्रैस्मभावः चदत्र संज्ञा न स्यात् । यद्यप्येवं
संबोधने शक्तेः प्रातिपदिकार्थस्त्वेत्रैव प्रथमा न प्यापि संबोधनविषयपृथमास्तत्वान्न दोषः एतद
र्थमेव पृथमेत्यनुवर्तमाने सेतिपदं अन्ये तु संबोधने चेत्यस्य तत्रवृत्तमानादित्यर्थ अन्यत्रे वात्रापि सं
प्र बोधने चेत्येवं पृथमा प्राप्तिप्रातिपदिकोक्तत्वस्याव्यावर्तकत्वेन विभक्तिप्रतिबंधकत्वात् नित्यं. तन्न हि तत्समा
सेतिपरिगणनात्र्म्. सेतितु विधेयसमर्पिका यान्नतु आद्यतायस्य षष्ठीमित्याह: अविद्यमा एम.
नवदिति. गोत्रादिदिनिवत् सिद्धेव कारणमतिदिश्यमानविरुद्धत्वान्नयस्यापि लाभार्थतेनाम १५२

मोदेवदत्तेत्यादावामएकांतरमामंत्रितमनंतिकइति एकांतरत्वमुक्तामंत्रितनिघातनिषेध
सिद्धिरितिस्वष्टं भाष्ये. न चात्र नामंत्रिते समानाधिकरणे इत्यनेन निषेधात् विद्यमानवत्त्वमेवनेतिवाच्यं.
अस्य संबोधनमात्रद्योतकत्वेन विशेष्यवचनत्वाभावात् देवदत्तस्य विशेष्यत्वाच्च. इहेति. अग्नेनवदे
वास्मानित्यत्रादेशा अग्नेनयेत्यत्र तिङ्. तिङ् इतिनिघातः अमे इद्वेत्यत्रामंत्रितस्य चेतिनिघातइतिविवे
कः अग्ने पूर्वमित्यनेनपरस्याक्षेपात् पूर्वं परस्य कार्यं विद्यमानवदित्यर्थः तेन देवास्मानित्यत्रे देवेत्यस्या
घ्रि मंत्रितपुदान्तत्वं भवत्येव. एवं किंपाहि देवान्नामंत्रितनिघातो भवत्येव. प्रावान्नमितिएवमेवलक्ष्याय
नेतीहि पुंसामामीत्यादिसिद्धिः. नासंहान्ने मते व्याप्तिरित्यादौ को पवकेनविनातौ वामित्यादावि वव्विम
नते पत्नि रूपक निघातो गोकायेति दोषः अयं समाधिः प्रकृते पिनइत्यस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वात्
अन्यार्थे नुकूलोक्तकल्पनावश्यकत्वं तदाहेबुमिति. सर्वेषां निघातइति अस्यप्राप्तइति शेषः अत्र यमुनेम
रस्वतीत्यनयोर्बाधकाभावाद्भवतिमुतुद्रीत्यस्यतु आपादादित्वस्थलान्न एतेनादिम्यः सर्वेषामिति च व

ल॰श॰शे॰ १५३ हुवचनमसेऽनमित्यपात्तं। अथैतेऽस्मिन्निति। अनुदात्ते सर्वमित्यनयोः संबंधानर्हत्वेननिवृत्तात्तस्माद्
चर्येणापदादाविस्स्याप्यविद्यमानवत्त्वे नेहन्नितिभावः। आमंत्रिते किं देवकरोषि। ख्नामान्यवद
नेकिं आंधोदेविसरस्वतिइडेकाश्चेइत्यादौ यथा येषु परेषु निषेधो मा भूदादि तिशेषमनेनमाद्रा वसेति
वद्भूतीहिः संख्या सुपूर्वस्येत्यकारलोपः + नसामान्याधिकरण्यं चैकार्थविशेष्यकबोधजनकत्वमेवन
गुपहृन्नितिमितमेदगर्भमितिदिक्। सु+समासांतः। अंचेसुपीतिनिपातने। साहृदयादिति भावः। अनिदि
तां इत्यत्र ककारवद्भिन्नानामित्यर्थः। भंसस्येत्यधिकारः। अचनेभंस्येति अल्लोपोन इतिवदस्यापिवत्वं चांम
चतितेनपत्यक्केत्यादौ पूर्वाकारेनप्रवृत्तिः। अचइत्यं चलेर्लुप्तनस्य ग्रहणं व्याख्यानात्। भस्येतिकिंप्रत्यंचौ
लुप्तनस्येतिकिंप्रज्ञायांप्रत्यं चावौनेदंवर्गग्रहणं व्याख्यानात् ततोहलुप्तेत्यादि अणइति। कर्तृचरत्वा
दीनामनभिधानमितिभावः एवं चाणग्रहणमुत्तरत्रत्रेसंप्रसारणं चेति मुत्पन्नत्वीयइत्येतच्चाह अर्थ प॰म॰ १५३
मावश्यकमिहापिसंबंध्यतेनत्वत्रास्यचावर्त्यमस्तिइत्याकोरस्पष्टं। अहतेति तत्परिभाषाभावेनुचौप

त्येगस्यप्रतिषेधो वक्तव्यइति वचनेनेव भाष्योक्तं शरणं। विष्वग्देवयोः चादास्सर्वनाम्नइत्यतः सर्वनाम्नइत्याकृ
ष्यतेसामर्थ्यादुपसर्जनेप्रवृत्तिः। अप्रत्ययेइति पाठेऽविद्यमानः प्रत्ययः क्विवादिर्यस्यार्थः। वप्रत्ययइ
तिपाठोप्यकारस्याविवक्षितत्वात्स एवार्थः। आद्यादेशसमादेशार्दं तौ दान्तौ निपातनादितिसष्टं भाष्ये
अदसो। असेरितीकार उच्चारणार्थः। अदसइत्यवयवषष्ठीस्यग्रहणं तत्स्यानिकौकाररेफयोरप्युपल
क्षणं तेनादस्यतिअदोत्रादइत्यादौनदोषः दादितिकिं। अमुयोरित्यत्रो त्वस्मान्भूदितिसमादारहूदेदइ
ति। इदमर्थाचामनुरोधेन वस्कतोऽपुक्तेमतनउस्तृसइतिदेसुलोपेध्येनत्वाद्भूस्वस्यपूर्वनियात्ते नपुं
सकहूस्वसवर्णदीर्घयोः प्राप्तयोर्दीर्घस्य शिष्टांतरप्राप्त्याऽनित्यत्वेननित्यत्वात्परनिमित्तकत्वेनांतरं
गत्वाच्च हूस्वत्वेततः सवर्णदीर्घउ इति रूपासिद्धेरत एवोकालइत्यत्रउकालइतिनहूतेनस्माद्विज उत्तर
नउतिचतपरत्वेनभाव्यमानोकारस्य सवर्णग्राहकत्वात्सिद्धमितिबोध्यं। अमुइः संप्रसारणमितिस्वे
भाष्येनेत्यविकारेत्यस्यदेशस्येतिपरिभाषायपठितेत्यसदेशानंत्यसदेशयोरेकत्रयोगेपुगपत्प्राप्ता

ल.श.शे. १५४ वंत्यसदेशस्येवेतितदर्थः अनंत्यविकार इति लिंगत्वमर्थनः पठन्ति अंत्यवाधे इति अंत्यस्य बोधे कार्यभाग
उर्थात् अनेकालंत्यस्य आज्ञाविल्यर्थः अन्यथा गोनरित्यादिके नेत्यादावेव स्यात् अनुनमतीत्यादाविति भाष्ये
स्पष्टं। अल्लोपोनोचःसौ नेत्यादावनेकाल्शित्त्वकल्पनायेक्ष इत्यो पेयं तथा. किंच भसंज्ञायां कार्यकाल
पक्षाश्रयणमप्यकंपरत्वेन यदसंज्ञाबाधकत्वानुपपत्तेः राज्ञ इत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वात् सर्वं भल्लोपोन
इति लोपे यस्मात् आपन्न नलोपैकवाक्यतायन्नपदत्वे स्येनदेकवाक्यतायन्नभत्वे न वाधायोगान्नलोपाप
त्तेश्च तस्मादाकडारस्य संज्ञासु पर्योद्देश्यत्वं यथाश्रयणमेवावश्यकमिति पञ्जादिष्वादिष्यरे पौ नित्यर्थस्य नत्व
न्नेलाभः श्वयुवमघोनामतद्धिते संप्रसारणमिति तत्र संख्यकार्यकाले संज्ञायामिभाषं भसंज्ञा पस्थितमिदं भवति यदि भमि
ति तत्रैव ज्ञापिस्वरत्यान्कारं विशेषयिष्यामः अन्ताकारमिति भाष्यं लेकदेशयुक्तिः पञ्जादिष्वत्यपस्मांगांशे
इ श्निताकांक्ष्न तयातेनानो विशेषणयोगाच्च। अत एव सर्वफलानामन्यथासिद्धिं च दृश्यापियितस्या
द्याश्येतस्याः परिभाषयाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा कर्तव्येति उपसंहृतं भाष्ये इति भावः अंत्यसदेश एम॰ १५५

ओकारस्वकाररकारभिन्नस्येत्यर्थः।

स्येति अंत्येन समानो देशो यस्य स तथा तस्य तस्यैवार्थः तत्त्वं चांत्यवर्णा तद्वर्णपो रितराम्यवधाने भवति च लीक्लृप्यत इत्यादौ
उकाराण्तगतोरेफस्योत्तरत्र भागेनव्यवधानाच्चांत्यसदेशं भवति तत्रैत्वपरिभाषाप्रवृत्तिरत एव तसंप्र
सारण इत्युदाहरणम् तस्य विद्व इत्यादौ नयासिद्धिः अत एव न संप्रसारण इति सूत्रे सार्थकं ध्येतस्याः
परिभाषायाः प्रयोजनानीति तत्सूत्रस्थ भाष्यस्य तत्वमर्थः एतत्सूत्रे साध्यानि विद्व इत्यादीन्युदाहरणानि
नेतस्याः परिभाषायाभवेतीति अंत्यसदेशत्वाभावादिति च तद्भावः परस्यैवेति द्रूपश्च हस्यैवेत्यर्थः त अः सेऽरिति
। अत्र अकारेण आकारस्यापि ग्रहणं तेनाम हगिसादिसिद्धिः तत्र त्यासर्वनाम्न इति पूर्वपदात्तस्यांत्यं अ
दाघवेति त्यदादीनामत्वविषय इत्यर्थः यस्येति अच्चतत्रेणार्थद्वयेपि सज्जातास्यैं तत्र लक्ष्यानुरोधात्
धावस्था अत्र प्रमाणमुपन्यस्यति उक्तं चेति लत्वदृष्टतिच लीक्लृप्यते इत्यत्र यथा लत्वे ऋकारयोर्भे
वतितत्ववर्थः अत्रादन्युपादि तिद्रूपवादिमतन्यायपुनम लत्वे उकारभेत्यायाड्हत्वावपि अत्रैतदप्र
हैनोमानाभावात् अत एव भाष्ये दसोनोहेतीति वार्तिकाप्रत्याख्यानायाथवाः सेसीति पक्षमुक्त्वाय

अः सकारस्य स्थाने इत्यर्थकं

घेचमनुमुयदि॰तिनसिध्यति॰अदयदि॰तिप्राप्तेति॰अदमुपदि॰तिमवितव्यमनेनविकारइतिउक्तं॰अन्येतिप्राप्तो
नीत्युक्तात्तत्रासेमतिहतिमवितव्यमित्यनेनदृथक्सूत्रमितिपक्षेसंमतस्यभावोदर्शितः॥इतिमवितव्यमित्युक्त्या
चतत्रशरे॥प्रयुक्तत्वेसूचितमित्याहुः॥विधारेदवयोः॥किमितिचस्यापुपलक्षणमिदं॰नन्वत्रपदाधिकारा
देचुरूपेऽत्रपदेइत्यर्थाद्विधानचनामित्यादेर्बाहुल्लौव्यर्थमपत्यग्रहणमतआहाप्रत्ययेतितेनेति॰अ
न्यथातःकारेत्यत्रनित्यंसमासइत्यतोनुवृत्तेसमासग्रहणेनोत्तरपदासेपेपिकृधातुरूपेउत्तरपदेइत्यर्थो
पन्नावयस्कादित्यादावेवस्यादितिभावः॥उदइत्यत्रचेदमनुवर्तते॰समः॰ससमोमिति॰तिसमइतितिवा
नकृते॰परिभाषात्नतनकृतगौरवापत्तेः॥तिरसस्ति॰अलोपइत्यत्रशकंधादित्वात्पररूपेणाकारः॥प्रश्लिष्य
तेअस्यअलोपोलोपाभावोपक्षिनेचतात्विरुर्थमदादादलुप्ताकारेति॰तिरश्चेतिसुलेःलोपस्यस्यानि
कत्वंनुपूर्वत्रासिद्धेयेतत्त्रिषेधात॥प्रज्ञार्थयेति॰प्रज्ञारूपार्थस्यागमत्वेइत्यर्थः॥अतएववाव्याकुलंगच्छतीत्यर्थ
कंचितंगच्छतीत्यादौनलोपोन॰अव्याकुलागमनेनचप्रज्ञागम्यतेनत्वेचनेरेवसोर्थइतिस्पष्टमेवोनमादा

नेइतिसूत्रेभाष्यकैयटयोः॥प्राचरूत्यादिचिरंननादिकृठसेतिबोध्यं॰एतेनांचेर्गताविनियमेनेवसिद्धे
नांचेःप्रज्ञायामितिव्यर्थमित्यपास्तं॰नलोपाभावइतित्रोपधत्वबोधनद्वारेत्यर्थः॥स्पष्टंचेदंप्रोक्षयेतिसूत्रे
भाष्ये॰अधिनाचसमवधानेचोःकुरितिकुत्वाभावोनिरुपदात्किनितिचनिवनिपात्यतइतिबोध्यं॰सङ्गेति
वचनाद्यकुत्वाभावः॥षत्वेस्कोरितीतिसलोपेषत्वस्यासिद्धत्वात्सलोपेकृतेषत्वेप्रश्चेःक्विप्ययिहत्येतिसंप्र
सारणेपूर्वत्वेष्टुत्वस्यासिद्धत्वात्तलोपःसुवृट्विरितिचत्वंस्यासिद्धत्वात्दुःसीतिवाप्नुटनियासंतइति॰अति
प्रत्ययानाइतिशेषः॥तत्रएवहृहृनोर्गुणाभावश्चागमेङागादेशश्चमहेःकर्मणिप्रत्ययश्चनियातनान्॥प्राज
वदिति॰प्रत्ययग्रहणापरिभाषयाशानप्रत्ययांतवदित्यर्थः॥शानुरनुमइतिसूत्रेहृहकानोरूपसंख्यानमिति
तुएषदादिवाहन्नयेनियमार्थमितिबोध्यं॥आत्वसंतचस्त्वर्थअनुइतिलुप्तषष्ठीकंएषकर्मदंअधातोरित्यसं
तस्यैवविशेषणंतुशब्दानदाहधातुमिच्छेति॰अतएवोगिदचामितिसूत्रेगोमत्यतेरप्रत्ययेगोमानितिप्रयो
गोभाष्येसंगच्छते॥अगविशेषणान्यार्थमिदृत्तदंतविधेरेवानुवादकमंतग्रहणं॰पामितिवचनसामर्थ्यादु

ल.श.शे. पक्षापरासंबंधेन चारितार्थ्यादित्यभिमानः अयमभ्युच्चय इत्याह नित्यमिति कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणे
१५६ त्यर्थः सामर्थ्यादिति वा कार्यबोधकाले विरोधाभावे नोपधासंबंधे कृते सामर्थ्यात्तं दीर्घप्रवृत्तिरेव कल्प्य
त इति भावः धीमानिति नैवैकानुबंधकपरिभाषया मतुपो न ग्रहणम् तत्रैव तु सर्वादिपरिते तु नास्ति कोकारवि
शिष्टमवतुशब्दे चारितार्थ्यमिति वाच्यं पकारादेः समुदायानुबंधत्वेऽप्यनेकानुबंधकत्वाभावात् अवयवा
नां नान्तरीयकतया समुदायोपदेश एव अभिलषितार्थमित्यर्थः स्यादेतदुपदेश इति सूत्रस्य भाष्यसंमत
त्वेन मतुपदेशापेक्षायस्य सत्ये ज्ञातस्य तदनुबंधाए वस्वीकारात् नचोकारलोपे त्वेन त्वस्याप्यभावः उका
रस्याश्रयणेन तद्देशेमत्प्रवृत्तिरित्यौकारात् एतेन तदाश्रयणेनुवृत्तमेतन्नात्वेन मित्यपास्तं तदाश्रय
णाभावात् तस्मादनुनासिकोकारविशिष्टोपत्रयटेपोन्तदन्तस्य प्रयोगस्य स्यादीर्घ इति सूत्रार्थ इति न
दोषः नियमार्थमिति धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्हि नलोपिनोंचतेरेवेति नियम इति भावः तेनोखास्तनब्रा
ह्मणिस्यादौ नुम् ङीपो नन्यायप्राप्तोपाकरणपूर्वकं नलोपकरणस्य विवसार्थत्वमित्याशयः यद्य राम. १५६

पि अंचतेश्चेन्नलोपिन एवैतेति नियमे प्रवंतिग्रहणं चरितार्थं तथापि भाष्यप्रामाण्येन सामान्यापे
क्षउक्तनियमो युक्त इति बोध्यं नन्वेवं धातुत्वात् कथं नुमत आह धातोरिति न चौपदेशिकधातुविषय
क एव नियमोस्तु किमनेनेति वाच्यं औपदेशिकत्वानंतर्भावेण सामान्यापेक्षनियमज्ञापनार्थत्वा
त् स्रंसुध्वंसुध्वसादिभ्यो विदगो मानित्यादिनाम धातावुगितश्चेति ङीब्भाव इति दिक् क्यच्यस्य लोपे
न स्थानिवत्त्वे लुप्तत्वात् अत्राचार्यहि अर्वाचीनमतेन वल्कतोहलते म्पस्तद्भाव इति सूत्रव न घायद्यप्यत्र
भाष्ये स्पष्टं उभेप्य लक्ष्यानुसारेण गदिदं न न्यायाद् अत्र समुदाये वाक्यसमाप्तिरित्याहो भेसमुदिते इति
देइत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे नु भेग्रहणं स्पष्टार्थं यत्तु मेग्रहणं सामर्थ्यान्त्सह भावोपसर्ती नहित्व विशिष्टार्थके
ते न समुदिते इत्यर्थलाभ इति तन्न अशब्दार्थत्वात् शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यस्य च दुष्टत्वात् भाष्यकृतोपहसि
तत्वाच्च एवं नितवंदंतदसतिप्रयोजने उभेग्रहणं सहार्थविज्ञानस्य नेदृशीत्येवेन भाष्ये अत एव सूत्रेषु
वे भाष्ये गादिदं न न्यायेनैतदर्थसिद्धिमाश्रित्य सहग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकं प्रत्याख्यातं तुल्या

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

ल.श.शे. यावदर्थकत्वेनपराभिमतमुभेग्रहणंचप्रत्याख्यातमेवेतिसुधियोविभावयंतुतत्रछादिशब्दानामेकाचा
१५१ येऽप्रवृत्तेर्न्तस्मिन्नित्यादावभ्यासलोपेकार्यकालपक्षेनसंदेहइतिनञ्सः·एकादेशात्पूर्वमापत्वादित्यपदेशिव
द्भवेनेनोन्तरंगत्वादन्तादेशोपिसर्वेसर्वपदादेशाइतिन्यायेनस्थानिवद्भावात्‌गित्वेनञुत्वापत्तिःकिंचैका
देशेञुसोपवादविषयस्याज्ञायमानत्वेनत्रकत्स्यचापवादविषयमितिन्यायेनपूर्वमंतिभावात्प्रवृत्तेरेका
देशेञुसापत्तिःयथोद्देशपक्षेसमुदायेप्रवृत्तेसंज्ञायाःस्थानिवद्भावेनाभ्यासलोपेसत्वेपियंचमीसमासेनैका
देशस्यस्थानिवत्वात्रतत्प्रवृत्तिरतएवपत्वेषिषनित्यादौनदोषइत्यलं।नाभ्यस्तान्वहुयोगव्यवच्छित्तोपिनुमि
हानुवर्त्ततेसामर्थ्यात्तदाहनुवर्त्ततेति·द्वाभ्यःशानिरिशयःश्लोश्लाविति·द्विलेःऽभ्यासह्रस्वत्वेश्लाभ्यस्तयोरित्या
लोपेददर्दिति·त्यदादिषु·व्यालोचनमिहज्ञानमात्रेभ्यासः।दृग्दृशवतुष्वितिसत्रमेनुवर्त्तते·पत्वापवादत्वा
दिति·कुः·किम्यतइतिन्यासेनदृष्टइत्यध्याहारेणाचवहुव्रीहिफलेस्तिद्वेपत्ययग्रहणेनान्यपदार्थांशेवीप्सा एम० १५१
गर्भंवहुव्रीहिणालब्धंतादृशादिकिंनेतविषयेलक्षणमचारितार्थमितिभावः·खकारइतिअघोषमहाप्रा

णशानुल्यत्वादितिभावः·कैयटेतिकिंन्वन्प्ययसेतिसत्रस्थेत्यादिः·असिद्धत्वादितियद्यपिजश्त्वा
यवादोपिकुत्वंतथापिश्यानिकजश्त्वस्येवनतुत्वस्यानिकस्याधीतिभावः·वस्तुतइदंचिंत्यंप्र
त्ययग्रहणस्यवहुव्रीहिमात्रफलकतायाएवभाष्यकृतोक्तेः·तस्माद्धकृ·श्रंचुपृजिकुरू·घुश्चस
चारितार्थ्येनजश्त्ववत्वापवादतानपुक्तेतितदेनन्वतइतिचदनाश्चितमितिदिक्·नमितिषष्ठ्या
काःघान्वन्·नभ्यामितिमस्त्विनशोरितिनुसन·धातुप्रत्ययेतद्विधानात्·स्वशांनुदकेकिंउदकस्य नु॥अ५
र्थःश्वंतौदान्तत्वमितिनित्वादाद्युदात्तत्वेप्राप्ते·त्वस्यजश्त्वंप्रत्यसिद्धत्वादाहकुत्वात्पूर्वमिति·वाँरुः·सि
यिधातोरित्यत्रोधातोरितिवर्त्ततेतत्रद्वर्वाभ्यांविशेष्यतेपिपठिषतेः·किपिश्चतोलोपेधातिप्यदिकत्वा
त्सोहल्ल्याद्दिलोपेप्रत्ययलक्षणेनपदांतत्वाद्रुःहल्वेल्वोपोनस्थानिवत्पूर्वत्रासिद्धेतन्निषेधात्·नु
म्वि·इणकोरितिवर्त्तते·व्यवधानेऽप्राप्नोरिदं·अयमप्यधिकारः·अतएवनिंसस्वेत्यत्रधातोःसस्यनाने
नषत्वं·यवायशाश्रयप्रत्येकंसंवंधोव्याख्यानात्तदाह·प्रत्येकमितिअपिनाऽव्यवधानेपिनुम्स्थानिकेति

पक्षेऽनस्तत्रस्थं हयवरट्सूत्रस्थं च भाष्यमत्र मानं बोध्यमिति षडिति । सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तिर्यो
ग्यतायां त्रिपाद्यास्तस्याः प्रवृत्तेर्हल्ङ्याब्भ्यादिलोपोऽन्त्यं विविशस्त इत्यत्र स्याद्यां षत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्त
लोपे षड् इत्यर्थः । कलोप इति यदीत्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपापवादत्वादिति भावः । तद्धिते स्कोः
तेः क्विप् । शंपं तत्राभ्यामिति । शिलोपस्यास्यानिवत्त्वात्तेनैकस्थानेत्वात्तो संयोगादिलोपाप्राप्तेः काष्ठशगेव
नास्ति कुतः काष्ठशकू स्यातेति परेष्वयं ककपोरिति सूत्रस्थभाष्येण न विरोधः तत्र तस्मात्संयोगादिलोप
माशंक्वतयोक्तेः तस्य दोष इति कोलुप्तमिति तु न सार्वत्रिकमिति भाव इत्यन्यत्र विस्तरः कुत्वस्यासिद्धत्वा
दिति । पिपक्षतीत्यत्र स्यायां कुत्वस्यासिद्धत्वात्तदभावे स्कोरित्यस्याप्राप्तेः संयोगान्तलोप इति भावः । दिक्ष
भिरिति दादेरिति घः एकाच इति भष् भावः विद्वाविति विदेः शतुर्वसौ वदादित्वात् यो लुकि शतुर्ङित्वात् गुण
भावे उगित्वान्नुमि सांतेति दीर्घे संयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । वसोः प्रसंपयं हलोऽनन्तरा इत्यह
णां भस्येत्यधिकारस्तदा हृवसंतस्येत्यादि न च विदेः शतुर्वसोरेकानुबन्धकत्वान्नस्यैवाऽन्यग्रहणं स्याच्चेलि

ङादेशाक्वसोरिति वाच्यं वसुसादेशेन तस्यापि व्यनुबन्धकत्वादिति भाष्ये स्पष्टं । विदुष इति संप्रसारणपू
र्वत्वस्य षत्वं तु कोरित्यसिद्धत्वं तु न पदांतपदाद्योरेकादेशस्यैव तेनासिद्धत्वात् । सेदिवानिति । षद्लृ धातोर्भ
षायां सदेति लिटः क्वसौ द्वित्वे तत एकेत्येत्वाभ्यासलोपयोर्वस्वेकाजादिनीट् । अकृतेति । ययोरुपदावधिकेला
ख्याने सिद्धस्याप्यसिद्धिति स्थितेरिट्संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वं संप्रसा
रणे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति सेदुष इत्यादिसिद्धिरित्यकृतव्यूहपरिभाषानिष्फलत्वस्यानुपे
धात्वत्रपदावधिकमेवान्वाख्यानमित्याहुः साहचर्यादिति । नच महत्यतेः क्विपि महतोऽपि धातुत्वसंभव इ
ति वाच्यं । औपदेशिकधातुत्वासंभवेन तल्लक्षणादृ० त्साहचर्येणोपदेशिकधातुभिन्नसान्तसंयोगस्यग्रह
णमित्याशयात् । स्वदिति तिनांतलक्षणदीर्घस्य संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न । हिंसीत्यस्यैदित्वादनिदि
तामिति लोपो न । ध्वदिति संसध्वंसुभ्रंसु अवस्रंसने क्विप् । अनिदित्वान्नलोपः वसिविनिटत्वं । विदुषिन इति भा
ष्ये अस्य ऽनुपदेशिवद्ध्वने स्वरसिद्ध्यर्थं बहिरंगलक्षणत्वादित्युक्तेरिति भावः । वस्तुतो वचनमेवेदं न्यायः विव

ल॰श॰शे १५९ स्तिनसमस्मामपिविभक्तिवृद्धिनिमित्तकत्वेनबहिरंगत्वात्ततःपूर्वंपरमप्युमानित्यादौख्यात्प्रवृत्तोदोषात्
चहुपुंसीतिभक्तौलिंगविशिष्टाग्रहणाच्छुडू·विभक्तिविवक्षायालिंगकार्यांतरमेवसत्वेननङीपःप्रा
गस्तुरि·तिभावः।एतत्इतिपाठोऽरितिपाठांतरं।स्त्रियामितितत्रैभाष्येतुसत्तेःसस्यपञ्चत्वमसन्त्वस्यपरत्व
कं·चस्तुतउच्चारणार्थोनामपीत्संज्ञावधयकत्वादिसमुक्तिः।निफलाःपुमानितिसोनेतिदीर्घः।उक्ता
नेति।चसेःकत्वसिद्धिहिस्पेतिसंप्रसारणं।अस्यसंवृद्धाविति।एतच्च्छान्तोवाच्यतिकेपठितंवृषधातौ।म
घवेत्त्वमामाधवत्सुसंबोधनेनशानसत्रिरूपेसौनेनथानोतमथाप्यटेनमितिश्लोकवार्त्तिकमित्याह
।भाष्यानुक्तकत्वादिदमप्रमाणमेवेतिप्रामाणिकाउपनास्युक्तः।अनेहाकालःनञिहनएहचेत्यसुन्हृ
स्वएहादेशश्च।सुवइति।अधात्ववयवमित्रासेनस्येत्यर्थइतिभावः।अन्यथासमुदायस्याधातुमित्वात्दीर्घ
:स्यादेवेतिबोध्यं।अदसश्रो।अदसइतिषष्ठीतदोःसःइतिसावितिवर्तते।औत्वं·त्यदाद्यत्वापवादः।ननु एम० १५९
सौदीर्घस्यैवास्तुइतिचेन्न·असाविस्यत्रटिलोपेकृतेनिमित्तात्संवाधित्वात्त्यदाद्यत्वेसातत्वविदृत्पसिद्धेः

मी

असुकइति।अमुकइत्यादौलस्मुत्स्यत्रोदःशब्दपर्यायोमुकशब्दइत्याहुः।एतत्ईदृ·बहुवचनशब्दोयोगि
कइत्याह।वकधेति।तेनामीइतिसिद्धं।पश्चादुत्वेति·उत्वेत्सुलस्यणत्वीत्वस्यापि।नमुमुत्वस्यासिद्धत्वा
त्कथंना।भावस्यतआह।नमुनेइति।कर्तव्येकृतेचेतिएवंवचनइतिविषयसप्तमीतिभावः।भाष्येतुनेय
कार्यितत्रासिद्धत्वंनेत्यर्थेनेवनाभावोप्यसिद्धइतिव्याख्यातं·मुइतिसमाहारद्वंद्वः।कृतेचेत्सुत्तेतु
त्वस्यपिचेतिदीर्घोनअमीभिरितिनेदमदसोरकोःस्त्व इतिहलंतापुंलिंगाः नहोधः।हलोइतीत्यतोहु
लीतिपदस्येतिस्कोरित्यतोंतइतिचानुवर्ततेस्त्रिपरेपदांतेविद्यमानस्येत्यर्थः॥आलोत्यस्यत्येनालेधं·
हस्येति।उपपदंतत्रहवेधनइत्यतःक्विप्·नहिवृतीतिपूर्वपदस्यदीर्घः।सोर्हल्ङ्यादिलोपेधत्वजश्त्व
चर्त्वादि।ढलोपेपत्वेइतिपूर्वपदोतस्यलोपोधातोःसस्यषत्वे।आदेशप्रत्यययोरितिनुनषत्वं।पदाद
दिरितिपक्षेसास्यदादेशाविितिनिषेधात्।हस्यघःइतिकेच्यटादिमतेषत्वस्येवढत्वस्यापिकुत्वेनबाधादि
तिभावः।उष्णिगंचितिनिर्देशात्कुत्वस्यजन्मचेनासिद्धत्वस्याभावानुष्ठउगकाइतिबोध्यं।चोरिति।दिव

ल॰ श॰ शे॰ श्रौदिति श्रौ त्वं। यत्। वत्तस्व इति। परत्वादामं वाधित्वा चतसां देशे सकृद्गतिन्यायात्पुनरामेति स्यानि
१६० वत्त्वेनाभावे वत्तसणामिति नतित्विति दीर्घ निषेधः। सर्वादिति। सर्वाश्च वादित्यर्थः। अत एव स
र्वनाम्नो हन्तिमात्र इति नपुंवत्वे। शब्दपरस्य कदापि सर्वनामत्वाभावादिति भावः। यः सौ पुंस्यावाभा
वात्सौ पुंस्यावाधात्। क्वी वे सोर्लुका लोपान्त्वियामिदं। वाणिजिव चेः क्विप् वची त्यादिना क्विश्चदी
र्घौ संप्रसारणं च। अपो भिः। अच उपसर्गात इत्यत त्व इत्यनुवर्तते। अविति न प्रत्यये त्याख्यानात्।
दिग्गि ति। दिश अनिसर्जने क्विश षडगकाः। प्राग्वत्विषगता व स्मात् क्विप् जत्वचर्त्वे नुषी नौत्यनः
क्विप् स हस्य सभावे सजुः। अम ग्निरि ति। अदं नत्वा भावादेत्वाभावेनैतदीदित्वस्याभावे मत्वमेव॥ ॥ डाप विप
इति हलंताः स्त्रीलिंगाः॥ ॥ इत्वमिति। वसुर्वं स्वित्यस्य पदाधिकारस्थत्वात्तदंतो पि इत्वमे वमं गत्वा
दामपि। पूर्वपदस्येवेति। प्रत्ययलक्षणेनेति भावः। अत एव राजपुरुषषा दौ नलोपा सिद्धिः। उत्तरपद एक॰
त्वेति। उत्तरशब्दे नोत्तरपदं उत्तरशब्देनोत्तरपदं उत्तरपदस्य समासचरमवयवा रूढः। तेन तत्स्य पदत्वे १६०

तत्पयुक्तकार्यैकतेव्येलुमतालुप्तेप्रत्ययलक्षणेनपदादिविधौत्वयंनिषेधोनेत्यर्थः। तेनपरमवाचेसा
दौनकुत्वेदधिसेचाविसादौसात्पदाद्योरितिनिषेधश्चनितपपदादेवविधिषष्ठीसमासोत्तत्सोपपदा
द्विवोनभिधानमितिकैयटः। सेचयतेः क्विवित्यपदादिविधिश्चप्रतिपदोक्तत्वात्सात्पदाद्योरित्येव
तेनपरमवुधाविस्यादौमष्भावोन। उत्तरपदादिः कारणोवर्णालक्षणादिसादौनत्तरपदशब्दस्यसमा
सचरमावयवमात्रेनैदोषः। अयंचनिषेधउत्तरपदस्यकार्यित्वएवेतिङ्मुदूत्सेउक्तेवहुव्यर्वके व
हुवाचौवहुसेचाविस्यादावपिनदोषः। वहुव्यर्वस्यचपदादिविधावेवप्रत्ययलक्षणमितिवचनोक्तत्
त्। एवंवार्तिकमपिउत्तरपदत्वेचपदादिविधावित्येवमेवपठितं। प्रतस्त्रत्याख्यानप्रकारस्तुगुरुतरइतिभा
ष्येध्वनितेप्रत्याख्यानोत्तरंपुनर्नत्रघटितेनहवचनपाठेनेतिनसलिखितः। उत्तरपदशब्देनमध्यमयदत्वा
नाक्रांतोत्तरपदस्यग्रहणं व्याख्यानात्। तेनपरमदंडिस्त्रिपदत्यादावदीनरतत्पुरुषोत्तरपदेपिनलोपादि
सिद्धिः। कादेशेनेतिइदमशब्देयः सा विति चनेत्यपि वोध्यं। चकत्वइति। इतोयादौ स्विति अत्रे संबध्य

ल.श.शे १६१ तोऽयं च सामर्थ्यात् । लुकालुग्ग्रहणेऽपि भवति । एनादेशोऽपि एनमित्यादिसिद्ध्यर्थं च कर्त्तव्यः । येन नाप्राप्तिन्याये
नैतदस्त्यदाद्यत्वापवादत्वेन तत्र कृते त्यदाद्यत्वाप्राप्तेः । त एव भाष्ये नपुंसकैकवचने एनद्वक्तव्यः कुण्डमा
नय प्रक्षालयैनदिति तूक्ते अत्र नपुंसकैकवचने इत्युक्त्वान्यत्रैनो वक्तव्य इति स्पष्टमेवोक्तं वार्त्तिककृता
सिद्धान्तिना अपवादत्वमज्ञानत एकदेशिनो यद्येनदित्यादिरूक्तिर्यदि शर्भवाकोप्यर्धपस्तु क्तिस्तस्येवो
चितात्र भाष्यकृतानुफलत्वान्नादरमुक्तं । सिद्धान्ती तु किमुच्यते नपुंसकैकवचन इति सर्वत्रैव एन
देव वक्तव्य इत्येव शब्देन स्याद्याख्यानेकुर्यात् अनयोरप्यादेशयोरन्तदस्त्वतसोरित्यनन्तरं हृचैर्थेस एणोप
सर्जनेन पक्षे तिः त्यदाद्यत्वेन सिद्धमिति भाष्यासंगतेश्च । एनत्तमादायेनादेशत्वव्याख्यानपरं यद्येन
न क्रियत इत्यादि भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं । अन्वादेशविषय इदमेतदो
: समासस्यानभिधानमेव यद्येन क्रियते एनो न वक्तव्यः । कथमेनमित्यादि त्यदाद्यत्वेन सिद्धं यद्येव राम० १६१
मेनश्रितको न सिद्ध्यति एतच्छ्रितक इति प्राप्नोति यथा तस्मणमवमुक्ते इति भाष्यात् । अल्लणो इति

न्नमं योगादिति निषेधाद् लोपो न । एसुप्यहर्भात्तीति प्रहनिति रूत्वे हो भातीति स्यादिति भा
ष्यः । नलोपे प्राप्ते इति च न नलोपे कारस्य रौ रेवा विशेषाभावेनान्यतरेणैवोपपत्तावुभयविधान
सामर्थ्यादेव लोपो नेति वाच्यं संबुद्धौ नलोपनिषेधेनाहर्गेहेत्यादावुत्वाभावेन दीर्घाहो निदा
घेत्यादावुत्वसंपादनेन च चारितार्थ्यात् । न च नकारोच्चारणसामर्थ्यलब्धेन नकारोरितानुकरणो
न नांतस्याहःशब्दस्येति व्याख्यानान्नलोपो नेति वाच्यं । दीर्घाहो निदाघेत्यादौ संबुद्धौ न्हत्वा
भ्यामादौ चाहत्वाच नकारस्य चारितार्थ्याज्जेन्य नलोपबाधे मानाभावादिति भावः । आवृत्त्येति त्या
वृत्तौ मानं च रूपरात्रीति वार्त्तिकमेवान्यथा नलोपेऽकारस्य रेफादेशेनैव सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमे
व । भाष्यप्रामाण्याच्च तस्य संबुद्धावप्रवृत्तिः । न ह्यापकसिद्धवचनकल्पनापेक्षया आवृत्तिर्लघीय
सीति भावः । अहन्नस्य परत्वे तु इति निपातनात् इत्यर्थः । इदमसंभवदपवादत्वमिति वार्त्तिकमते । इह नि
त्यस्य नलोपे नरंचारितार्थ्याभिमानेनावस्तुतः सत्यपि संभवे न भवतीति भाष्यसिद्धान्तात् रूपरात्रेत्ये नलोपाप

ल.श.शे. वाद्भूतेऽएदानिषेधविषयेऽपि प्राप्तिमात्रेणायेन नाप्राप्तिन्यायविषयसत्त्वात्तन्निषेधेनापि तस्य बाधइत्यन्यु
१६२ त। एतेन संबुद्धौ चापि ताद्यर्थमित्यपास्तं ध्वनितं चेदमपवादो हन्नेलोपं बाधिष्यत इत्यर्थक भाष्येण। हत्तद्धेनतो
पेक्षेऽतैकारे सावकाशत्वशंकातत्समाधानादिवार्त्तिकानुसारिणा गित्यले। तदं तस्यापीति। पदाधिकारस्थत्वात्तस्य
हणाद्वनेत्ति निषेधस्तु मत्स्यपविधिविषयइत्यसमासेनिष्कादिष्वइति सूत्रे भाष्ये कैयटयोः स्पष्टमिति भावः
नस्याप्तिद्वत्वादिति अश्हान्तब्रह्णपरिभाषयादीर्घापहृन्निःस्यादित्यभिमानेनेदं। दीर्घस्त्वपरत्वाद्धलङ्याद्दिलो
पात्पूर्वमेव बोध्यः संबुद्धौ त्विति सुपोत्रह्लङ्याद्दिलोपात्संबुद्धाविन्युन्ने र्देवाभावेन त्वेहशिद्वेन्युत्वेन्या
दुणः त्वाद्वीणोति इन्नयहृणोनर्थकस्यापिग्रहणाद्दीर्घ इति भावः बहू हवेत्रहाणोति अत्र च यदृक्तं नहुकेः। पदं
तेकुत्वमिति। किन्त्वपदस्यत्यस्याप्तिद्वत्वाद्वदीनिषत्वेकुत्वमित्यर्थः षत्वेतुतुष्ट्वमित्यादौ सावकाशमिति
भावः भाष्यप्रयोगादिति अनेनभाष्यप्रयोगेणानव्ययपूर्वपदेकुत्वाभावो बोध्यते तेनास्तगित्यत्र न दोष राम.
:कुत्वापवादरेनिस्त्रियन्त्योः पूर्वो न्नरसा हचर्येणापदान्ते विधिशिष्यषत्वबोधनेन तत्सामर्थ्यात्कुत्वबोध १६२

इति भावः अतएवोपयट कामहीति काम्यच त्रस्थे भाष्यप्रयोगः संगच्छते। निपातनादेवेति निपात
नेनत्यनयोरपवादाप्रवृत्तिमात्रबोधनेकुत्वलक्षणाह्वेणो वा एतेनन निपातनादपदान्तेपि कुत्वापत्तिरिति नि
रस्तं। अस्त कूश बस्त्विति इदमेव भाष्ये दूर्णीति अयं पुंलिंगोऽपि नपुंसकस्येति सूत्रे बहूवदुर्जीइति कैयटा
त्। नरजानामिति बहूर्जि नुम्प्रतिषेध इति वार्त्तिकारीत्येदं। अचः परो यो झलन्तदं तस्य नुमिति तत्त्वात्ख्या
तभाष्यमते तु नुमोऽनुप्रोप्तिरेवनेति बोध्यं देवं कुंडानीत्यसिद्धिः इको चीति सूत्रेचः सर्वनामस्थाने इत्यनुवृ
त्तौ नुवृत्तिसामर्थ्यादिकाइत्येतत्साहचर्याच्च सर्वनामस्थाने इति सप्तम्या षष्ठी प्रकल्प्य वा क्यभेदेनाङ्गं
तस्पतस्तनुम्विधानाद्दोष इति भाष्ये स्पष्टं कारणतः स्त्रीत्यादौ द्विवच्चोरिति सूत्रभाष्योदाहृते तु चः प
रत्व त्वज्ञानेन प्रयणाद्दोषः अत्वादिति इदं वाचनिकमेव बहूर्जे शब्दमात्रविषयकं। बहूर्जीति सु
त्वस्याप्तिद्वत्वादनुस्वारपरसवर्णौ बोध्यः स्यान्निवत्वादिति कोऽनुप्रेनेनित्यसावत्रिकमिति भावः स्पष्टं
चेदं दीधीवेवीटामिति सूत्रे कैयटे। ज्ञायतेनवकोनपाभिमिन्नवद्भ्यां भि सुप्सां संगमेषट् संख्या

ल॰श॰शे १६३ त्रिनदैवस्तुष्पृथक्तस्ति विभाग्येवतद्दृष्ट्यर्थं चत्वार्यन्यवचःस्तुकस्य विद्युत्प्रशब्दस्य रूपाणि तज्ज्ञानं नु
प्रतिभाति चेन्निरादि तत्र नु षाणमाति कोत्रावधिरितिप्राचीनस्य सुखप्रक्रियाता र्किकस्य प्रश्नेन तदनुसारेण
वश्लोकद्वयेनोत्तरमाह। गवाकृशब्दस्येति शब्दप्रत्येनाष्टकार्थकत्वात्तस्य लोपः भेदः ह इति अश्वाचारित्वा
न्नाति भेदेनेत्यर्थः न वेति हि द्वंद्वेनेत्यपमाणत्वात्स्वैकं न वेत्यर्थः अश्वोपि प्रत्येकमेव संख्यान्वयः गवाग्निति। से
।लुकालुप्तत्वान्नुप्राप्तस्यामितिकृपक्षेत्रयाणां गतौ त्रयाणामित्यर्थः चत्वस्येति तेन गतौ त्रयाणामाधिक्यं
नेत्यर्थः कृपक्षे इति रूपाणामित्यर्थः अश्वासीति सप्तविंशत्यधिकाधं चशतीत्यर्थः यःप्राते इति शतप्रत्यय इ
त्यर्थः आक्षीनावेति वर्तते। उत्तरसूत्रे नित्यग्रहणात् न्नाभ्यस्तादित्यतो नेति नानुवर्तते निषेधस्य प्राप्तिपूर्व
कत्वादत्र च प्राप्त्यभावात्। नुमाहरांतस्य शार्थ। शत्रुरवयव इति। परो यःप्राते इति नुतो उदंतो न्यारात्वेकादेशेऽ
भयतस्याद्यतोंतादिवद्भावाभावे न तेन व्यपवर्गाला भेन च नुमभावापत्तेः अवर्णान्नुशत्र भिन्नावयव इत्युने एम॰
शत्रकोत्तराव्यभिचारात्। शब्श्यनोः आदिति किं भातीत्यादौ नित्यनुमभावाय अन्यथा त्रत्यपलस्सरोन १६३

स्यादादित्युक्तौ नुवर्णे प्राधान्यात्प्रत्ययलक्षणे न लुमतेति निषेधस्तु मत्यासन्ना लुप्तप्रत्ययनिमित्तांगस्य कार्ये
एवेति भावः पचंतीत्यादिवद्द्विवचने नपुंसकस्य झलचइति नुमनिरवकाशत्वमिति इदं च दिरूपधि बलेदन्तिनिस
न्नैशेषादिभावे तित्स्तत्वे च माध्येस्य शं। परे तु निरवकाशत्वरूप प्रतिपदोक्तत्वस्य बाधकतापयोजकत्वे प्रकृते तद
भावेनाबाधकत्वेपि प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया पूर्वं प्रवृत्तो नियामकत्वे बाधकाभावेन पूर्वं दीर्घे
ततो नुमि स्वांपीत्येवेत्याद्धुः धनुगीति वोरिति दीर्घस्तु नेरफांतस्याधातुत्वात्॥ ॥श्रेयांसीत्यादौ युगपद्द्वयोगेत्याद
चःपरत्वायोगाद्वितीयेन परत्वात्सलक्षणो नुमित्कृतेउगिल्लक्षणो न स इत्याह द्वितीयापात्किं चोत्यादचः पपरोक्षि
स्त्रयोक्तव्य इति मिदचइत्यस्यार्थे न द्वयोर्मितोरित्यादचः परत्र योगासंभवेन नात्र नुम्द्वयप्रसक्तिः पुनः प्रसंग विज्ञा
नेपि किंच सत्यपि नुम्द्वये परस्यानुस्वारेण स्पष्टलग्रहणे न ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारे द्वयोरनुस्वारयोः श्रुतौ न विशे
ष इति नपुंसकस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ ॥इति हलंतो नपुंसकलिंगाः॥ ॥स्वरादि स्वरादीनामपि निपातसं
ज्ञैव तु नेहृता स्वरादौ निपाता आधुदात्ता इत्यापत्तेः एतेन चादीनामप्यव्ययसंज्ञैव कार्येत्यपास्तमित्यप्रत्ववि

ल.श.शे
१६४
स्वरः स्वरित्यादिरनुकरणान्येतानि तेष्वेवं निर्देशात्स्वाद्युत्पत्तिस्तेन विसर्गादिकं न स्वरादीनामनेकशक्तिप्रधान
ता। स्वरागतः स्वस्थितः स्वः पश्येत्यादिदर्शनात् गणोच्चारणेन सर्वेषामुच्चारणं। उच्चैरित्यादीन्यधिकरणशक्ति
प्रधानानि शब्दशक्तिस्वभावात्। हिरुगादीनि क्रियाप्रधानानि क्रियाप्राधान्यं चैषां क्रियायामेव विशेषणत्वे
न स्पष्टं चेदं तद्धितश्चेति सूत्रे कैयटे सायंचिरंमांतेव्यये साधुचिरमिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्चिरमित्यव्यय
मप्रामाणिकमिति परे वदन्ति। तेन तुल्यं तत्र तस्येव तदर्हमिति विहितः उपसर्गाच्छंदसीति विहितस्य प्रोद्वत्वादे
वं न संज्ञा। वस्तुतस्तद्धितश्चेत्येव सिद्धेर्वत्ग्रहणं व्यर्थं। अंतरांतरेणेति अंतरांतरेणयुक्ते इति सूत्रे भाष्येन यो नि
पातत्वोक्तेः स्वरादिषु न योपाठः प्रक्षिप्तः आसीति धनवानित्यर्थे अस्तिमानित्यादौ धनवाचिनः सत्ववचन
स्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन न सिद्धिरित्यस्य पाठः विनिगमनाविरहेण विभक्तिप्रतिरूपकत्वस्य शब्देनोऽर्थतस्य
ग्रहणात्तेनैव सिद्धिरिति तु मतुप्सूत्रे भाष्ये कैयटयोः सत्त्वाकर्तृत्वे नैव धनबोधादस्तिकं प्रत्यर्थतः साम्यमिति एम०
तन्मादावः एवं चास्तीत्यस्याप्रामाणिकः पाठ इति तत्त्वं। नमस्तिमिहसां नमसामिति प्रयोगस्तु सत्त्ववाचकत्वे बोध्यः १६४

प्रतामप्रशामिति प्रतानि तितिनां तान्ययस्य पृथक् पाठसामर्थ्यादपदांतत्वाच्चास्य नत्वाभावः प्रशानिति तितांतपा
ठोऽसांप्रदायिकः मांतानुकरणेन त्वाप्राप्तेः स्वरादौ हेत्वादिवत्। कम्मेऽतंत सूत्रस्थभाष्यस्वरसोप्येवमेव। नञः स्व
रादिष्वप्रामाणिकः पाठः अव्ययेनञ्कुनिपातानामित्यत्र पृथङ् नञ्ग्रहणं त्वकरणमित्यादौ परस्यापि हत्स्वर
स्य बाधनार्थमित्याकरः एवं माङोपि स्वरादौ प्रक्षिप्तः पाठः यावत्तावच्छब्दौ वत्वन्तौ उपसर्गविभक्ति। अत्र प्रतिरू
पकत्वं विनिगमनाविरहात् प्रत्येकं शब्दस्य ग्रहणं तेनोपेके नदिनीतोवामित्यत्रापि वामित्यस्य तुष्यनृक्तिकविभक्ते
न समानार्थत्वमस्त्येव। स्वरांशे तु नार्थतो संभवात् एतेन युगं पततीत्यादि सुत्यत्वाश्रयणेन युगपदित्यादीनां वि
भक्तिप्रतिरूपकत्वाद्वे सिद्धेस्तेषां गणेपाठो व्यर्थ इत्यपास्तं। एवं तदित्यपि लुप्तषष्ठीकं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं
। अत एवाविघातं च्चितोर्योगस्तत्रदर्थविभाग इत्यादौ तदादीनां नित्यैकशेषः अवदन्नमिति अत्र क्रियायोगेपि अव
दन्नविदन्नेवपदं तं चादिकर्मणि सुट् तन्म तुदन्तं च निरदन्नमिति चेष्यते इति भाष्यवचनेनोपसर्गत्वाभावबोधनद्वारा
तादेशाभावो बोध्य नतरत्याशयः आहत्येति अहत्यहनीत्यर्थो। ओमिति वस्वरादिषु न चाच्छ उपगपतेति सूत्रस्थाशि

ल.श.शे. वादित्वाचकं। अथवा नेष्टिल्लोपश्चेति सिद्धं तु इत्यणंपणीकारेव उभयोरपि स्वरादित्वे व्याख्यानात् अंत्येकान्मेऽजंत इति तु
१६५ न सिध्यति द्विरव्ययमित्युणादिपठितेन नियमात् प्राप्तेः उणादिव्युत्पन्नानां चेत्स्वरादिस्वरादिपठितानां भवति तर्हि द्वे
तानामेवेति तदर्थः अन्यथा अर्थानां निपातत्वादेवासिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव स्वरादिनिपातमित्यत्र निपातपदे गौणमु
ख्यन्यायाद् वृद्धिरनित्यत्वात्। अन्यथोऽदिति प्रगृह्यत्वमिदं मपि न स्यात् एवं मतिशयेन साधुरित्यर्थे साधीय इत्यपि।
सर्वं छं द्वेत्र सर्वः पटो दग्ध इतिवद्व यवकार्त्स्न्ये इत्याशयेनाह यस्मात्सर्वैति वचनत्रयात्मिके त्यर्थः ने विकिं त्वेकव
चनमेवेत्यर्थः ननु संख्याकारकबोधकैरेकवाक्यतया सुपां विधानमिति पक्षेऽव्ययार्थसंख्याकारकयोरभावात्के
पं विभक्तिः अथ यादाप्सुप इति ज्ञापकाश्रयणेन सर्वापि। किंच विहितानां नियमपक्षेपि नाप्युपपत्तिरत्रपक्षेस
वैयर्थ्यं तु विधिपक्षे तथा प्रधानप्रत्ययानुरोधेन गुणभूतप्रकृतिभेदकल्पनेन सर्वविभक्त्युत्पत्तौ लोपेनेव तज्ज्ञानसंभ
हत्तिः तन्निवृत्तौ च कल्पितगुणस्वरूपे स्वत एव निवर्तते नियमश्च द्विविधोऽर्थनियमः प्रत्ययनियमो वात्रांत्यो शे०
पि द्विविधः प्रकृत्यर्थापेक्षः सामान्यापेक्षो वा। तत्र कर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेद्द्वितीया तदा कर्मण्येव न कु १६५

र्कर्मणि विभक्तिस्तदा द्वितीयैवा कर्मादिरहितेन योग्यप्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकात्प्रथमैवेत्यादिरर्थे
नियमः अत्र पक्षे सर्वाः सप्तापि विभक्तयोऽव्ययेभ्यो विभक्तौ नाम निपतन्त्वात्। कर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदि
काच्चेद्द्वितीया तदा कर्मण्येव न करणादौ। कर्मादियोग्यतद्रहितप्रातिपदिकार्थे एव प्रथमा न कर्मादौ
संख्यावदर्थयोग्यप्रातिपदिकादेकत्वादावेवैकवचनादिर्न द्वित्वादावित्यादिः प्रकृत्यर्थापेक्षः प्रत्यय
नियमः अत्रापि पक्षे सर्वाः सप्तापि विभक्तयोऽव्ययेभ्यो लभ्यंते। अथ प्रातिपदिकाच्चेद्द्वितीया तदा क
र्मण्येव नान्यत्र प्रातिपदिकाच्चेत्प्रथमा तदा मात्रग्रहणात्पर्युदासन्यायेन कर्मादियोग्यतद्रहितप्रातिप
दिकार्थ एवेत्यादिः सामान्यापेक्षः प्रत्ययनियमस्तदाव्ययेभ्यो विभक्तिप्राप्तिरेव नेति प्रत्युक्त ज्ञापकादेव सेति
सर्वापि यच पि सुपां तिङां संख्याकर्माभयार्थक कर्मण्येव नान्यत्रेति वक्तुमशक्यं तथापि कर्मण्येव न तु तदभावे
इत्याकारो वक्तुं शक्यः स्पष्टं चेदं सर्वं वृहच्छिन्यादिसूत्रेषु भाष्ये तत्रेदि अर्थनियमे प्रकृत्यर्थापेक्षप्रत्ययनियमे च
सप्तापि विभक्तयः संपूर्णा उक्ताः सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे च तयोः प्राप्तिरेवोक्ता अव्ययादाप्सुप इति सूत्रे भा
ष्येपि स्फुटमिदमिति चेदत्र तद्धितश्चेति सूत्रे भाष्यकृतः एकवचनमित्येव सूत्रे कार्यमेकग्रहणं च नैकार्थविभ

ल.श.शे.
१६६

क्तिविधावुद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नादेकवचनमित्युत्सर्गस्तस्य द्वित्वबहुत्वयोरितरे बाधके भविष्यत एवं चैक
त्वेऽप्यभविष्यति अलिङ्गात्संख्याभ्योऽव्ययेभ्य एकवचनाद्विवचनादिविधायकयोर्द्विबहुग्रहणसामर्थ्यान्न
हासे ज्ञाबोध्यैकत्वाभावेऽपि तस्य द्वन्द्वेः द्विबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनोक्तावर्थादेकवचनस्यैकवचनमित्येतद्वच
नं विनापि द्विबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनोक्तावर्थादेकवचनस्यैकवचनमित्येतद्वचनं विनापि द्वित्वाद्यभावे क
र्माद्यौ सिद्धत्वेन सामर्थ्यादग्रासमशापण्यर्थमेतदिति कर्माद्यभावेऽप्येतस्य वर्तते इति विनिगमनाविरहात् सर्वविभ
क्त्यैकवचनमनेनाप्रवृत्तेर्वा व्ययादाप्सुप इति वचनाद्यग्रहणं चारितार्थं न नीयाश्र्भ्यो रिति च प्रथमापि मात्रग्रह
णं घस्यातिपदिकार्थस्य कर्मत्वाद्याधिक्यासंभावनात्तद्वैवेति तस्या अप्यप्राप्तिः अव्ययेभ्यः पचतिकल्पमित्यादौ तु
लानेन सर्वैकवचने । सर्वथा प्राप्तावेव तस्य विधेयत्वात् अत्र वचनं तथाकर्तृत्वकर्मत्वसत्त्वेन क्रियायां स्वतएक
त्वसत्त्वेन सर्वथा तद्ग्रास्य भावादिति बोध्यं यत्तु केयटेन प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकनियमबाधेऽगौर
वात् प्रथमैकवचनस्यैवानेनोत्सर्गत्वबोध्यते इति तद्धिन्त्यमित्ततत्त्वेरूपस्तत्वेत्वोक्तं तथा स्वादिसूत्रे प्रथमायाः प्रा
प्तमेपि नियमशास्त्रपर्यालोचनया द्वितीयायाप्यपि तत्वेन तस्याविनिगमकत्वात् । निङ्गांत्रयाणामित्यत्रत्रया
णां ग्रहणेनाप्युदाहृत्वैनिसद्वे आदिग्रहणोऽनचपाणिनिनास्वशास्त्रे एतव्याख्यानाश्रयणं ज्ञापनाद्या अत्रैव प्रथ १६६

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

मासंपूर्णाव्ययेभ्यः प्रथमायाएवैकवचनमित्यादिपक्षांतराणि अर्वाचीनग्रंथेषु दृश्यंते तान्यसंगतानि उक्तरीत्या ते
षामुक्तिसंभवाभावात् घटइत्यत्रैकत्वनिश्चयस्तु द्विवचनाद्यभावेन द्वित्वाद्यप्रतीतौ संख्यावदर्थत्वेन सत्त्वभूतत्वान्
मकरणाद्वा बहूक्षित्यादिस्त्र आभ्योक्तपक्षास्त्वेकदेशिनो नसिद्धांतिन इति तत्त्वं । अथ सर्वविभक्तिरिति बहुव्रीहिलभ्यो
विशेषइत्याह तद्धितान्तरितिकेवलस्य तद्धितस्य प्रयोगाभावेन फलाभावात्संख्याविधावपि तदंतविधिरिति भावः न
न्वेवमपि पचतिकल्पमित्यादावतिव्याप्तिः उक्तरीत्या तेषामसर्वविभक्तित्वात् उभयथापि तत्वाद्व्याप्तिस्ततो द्विवचना
नुत्पादादतनआह परिगणनमितिएवं च सत्त्वेनकार्यमिति भावः तसिलादयइतिपंचम्यास्तसिलित्यारभ्याद्वि
ष्ठ धमुञ्चित्येतावत्पर्यंतः शस्त्र भवतय इति बह्वल्पार्थादिस्तत्यारभ्याव्यक्तानुकरणादिति डाजंताः प्रतिविधेयतिकतत्
वित्यधिकारे प्रत्यय सर्वविभक्तेरात्याल्छंदसीति थाल् तत्स्यस्वारादावाद्या लाविति पाठेनाव्ययत्वं तत्रैव आसिरि
त्युणादिसूत्रविहितआसिः आयाइत्युदाहरणं आसिविधायके छन्दसीतिनानुवर्तते एवं च लोके विभक्तिरहित
प्रयोगायाव्ययत्वमावश्यकं अत्र च स्वरादावासिपाठ एव लिंगं । अथामावयसेतिनुछंदसमत्रम आमितिअ
मुपछंदसि किमेतिदिङ्गतिविहितो क्लौ यत् इतिकृत्वसुच् सुच् धाः तसि वतीति तेनेकदिक् तसिश्चेतेन तुल्यमि
त्यादिना विहितो एवं च स्वरादिषु वदितिपाठे फलं चिंत्यं नाना नाना विति विनञ्भ्यां नानाञौ न सहेति विहितौ क

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

ल.श.शे. १६७ न्मेडंतः। कृधोर्मांत इति कात्यायनमित्याशंक्ते आह नित्युकेश्च सिद्धीरिति भावः। त्याकारे विस्तरः। कृदंतस्य तु तेन नहि द्वेष
णं गणोमश्शामश्शब्दपाठात्। अन्यथा श्रुत्यामो नत्वे नप्रत्ययलक्षणत्वकृदंतत्वेवानेनैव सिद्धे तत्पाठवैयर्थ्यस्प
ष्टमेव। तेनप्रतामौलवमापक्षाण्णौलौरित्यादौ नातिप्रसंगः नचाधये हेस्था धेकुं भकारेभ्य इत्यादौ गुणे एत्वे च कृ
ते कृतए ज्ञेनत्वेन संज्ञापत्तिः नच बहिरंगत्वे गुणादेः संज्ञायाः कार्यार्थत्वात् संज्ञाकार्यस्य नत्वेन संज्ञाया अपि
नत्वात्। लिंगसंख्याद्यन्वयित्वेप्यव्ययीभावादाविवाद्याप्यापत्तेरिति वाच्यं। संनिपातपरिभाषया बाधात्। नचैतया
संनिपातविघातकत्वं को बाधः पि संज्ञाबाधे मानाभाव इति वाच्यं। एज्विषयसंनिपातनिमित्तकात्वीयसंनिपा
तविघातकस्य क्ङिति चेति निषेधस्यानया निरुक्तावपि उपादानात् स्तेत्यत्र कित्वापत्तेः कित्वफले तु तस्य संनियोगशिष्ट
त्वसिद्धेरेवं चोपादेश्नेनि स्यात्। नत्रहि किदिति व्यपदेशातिदेश एवेत्वप्रवृत्तिकाले कित्कार्यस्यातिदेश्यस्याभा
वात्। तस्मादन्यासंनिपातविघातकशास्त्रस्यैव न चेत्स्वमतेऽन्त्रिनिमित्तातिदेशसंज्ञानामपि निरुक्तिरवश्यं वा
च्या। सास्तां सांपरायावास्वसंनिपातविघातकस्य स्वयमनिमित्तमिति परिभाषार्थः एतेनात्राकज्ञादिस्यादि ल.श.० १६७
त्यपास्तं अकज्ञाद्येकवाक्यतापन्नाव्ययसंज्ञायां गुणादेरसिद्धत्वाच्च। लुगेकवाक्यतापन्नात्रेनु गुणादेस्तोमरे
गाउभयोरपि शब्दतः स्तुवाश्रयत्वात्। अमपाद। एयस्त्रियेत्यतो लुगनुवर्तते। विहितेतिमं गसंज्ञायां विहित

त्वांशप्रवेशेन विहितप्रत्ययनिरूपितांगविशेषणादित्यर्थः आम्तुण्भ्यामाक्षिप्तांगस्याव्ययरूपस्यैव प्रत्या
सत्याग्रहणमिति भावः तेन कुंभकारेभ्य इत्यादेः संनिपातपरिभाषया व्ययसंज्ञानिवृत्तिद्वारा लुगनिवृत्तिपरिभाषे
णानविरोधः अनुवृत्तेस्माविति। अत्राधिकरणशक्तिप्रधानस्यामुत्वे सशब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वादि
तीयांतनयात्यादयः कौशाद्यर्थे इति समासे अव्ययवप्रतो त्वेः शब्दादव्ययात्परत्वेन लुक्प्राप्तसमुदायस्य तु नाव्यय
त्वं लिंगाद्यन्वयित्वादित्याभिमानः समुदायस्यापि नत्वमाशंक्य समाधत्ते। यद्यपीति निपातेनेति शब्दस्य विशेष्यत्वा
त्स्वयोजनेन सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वाच्यं निकस्मदंत विधिरिति भावः नमोगोरिति। अयं भावः सामानाधिकर
ण्यसंबंधेन लिंगाद्यनन्वय्यर्थबोधकत्वविशिष्टाव्ययपदत्वेन त्वव्ययपदं बोधकमिति तादृशमहासंज्ञाक
रणान्नादृशार्थानांगणेनुकरणावश्यकत्वे इतरेषामनुकरणे मानाभावेन समुदायस्य नाव्ययत्वमिति भावः व
लुगेवार्थस्य प्रधानाप्रधानन्यायेन सर्वनामसंज्ञा सा हि चतुर्थेण चतुर्थेण च प्रसिद्धान्तरंगपदोत्तरणे पेक्षानुपसर्ज
नीभूतस्यैव लिंगाद्यनन्वयिनो ग्रहणेन न समुदायस्य नाप्येवं पदस्य संज्ञा। अत एव भाष्ये सर्वनामसंज्ञासूत्रस्थोप
सर्जनप्रतिषेधानुवृत्त्या सुवेसाविष्यादावव्ययत्वाभावमुक्त्वा तत्र त्याख्यानरीत्यैवान्यत्र त्याख्यानमुक्तमेव
च विहितविशेषणमंगाक्षेपो वाव्यर्थः एवाव्ययात्परत्वस्याप्यभावात् उच्चैरौ उच्चैरःमानमित्यादेरभिधाने मुनमाने

ल.शे. १६८ अत एव भाष्ये एतत्रोक्तं। अलिंगत्वादिति नन्विदं सदृशं विधिनिर्दिष्टमत आह। लिंगेत्यादि। अयं भावः यद्योप
क्रमोपसंहाराभ्यां प्रकरणपरायां अप्यस्याः श्रुतेर्भाष्यप्रामाण्याद्वोपसंहारस्य प्रबलत्वात्प्रामाण्याद्वेवलिंगाद्यभाव
परत्वापाप्तीति विभक्तिवचनशब्दो कारकसंख्यापरौ। प्रत्ययपरत्वेन्यतरस्यैव व्यर्थापत्तेः। लिंगेष्वित्यादि विषयस
प्तमी। तत्र द्विषये सादृश्यं च लिंगाद्यभावाश्रयत्वेन। लिंगाभावेन सादृश्यमव्ययीभावातिरिक्ते विषये तस्य लि
गयोगसत्वात्तेषां भावस्तु सर्वसाधारणः तदभावादिना सादृश्याद्वैव यद्द्विविधरूपं तत्तत्प्राप्नोतीत्यर्थः प्रसंगाद्दृ
वष्टातिव्रशेषाट् सत्वेनेहप्रयोगश्चिंत्यः भागुरिराचार्यः अपिसाहसच यादेवप्यादेरकारस्यैव लोपः इदं भाष्येन
दृश्यते निश्शद्रिशोरिगुपधलक्षणो केदंतत्वाद्वेवटाप्। क्विनिट्टित्यपि प्रत्ययेवें याप्याप्रातिपदिकादि तिसूत्रे भाष्य
ग्रहणं नकार्यमकारांतादशतत्रानेवमुदावाप्यातिपदिकत्वेनैव सिद्धं यत्तस्य नकारांतान्क्रुधाउप्सिहादेव विशेषि
अत्राप्यकारांतादेव। क्रुधानालमेनतउप्सिहकक्रुभौ देवनिषमिति। अत्येकप्रत्ययएवं विषयद्रत्युक्त्वा वक्तुरंजेनि श्म० १६८
ज्ञावेतार्थमापग्रहणमिति भाष्ये उक्तं संगच्छते तस्माद्वाचेत्यसाध्वेवेति शिवं। इत्यव्ययानि॥ [redacted]

स्त्रियां। अचेतनत्वद्वाहस्त्यादिसाधारणं लिंगं तु सत्वादीनां गुणानामुपचयापचयस्थितिरूपं क्रमेण पुंस्त्री
नपुंसकाख्यमेकार्थशब्दाम्यत्वात्त्रैलिंग्यमव्यक्तमिति भाष्योक्तेरर्थनिष्ठं केवलात्वपि। इयं क्तिरिंवस्त्वर्यप
दार्थइति त्रिविधव्यवहारस्य यदार्थमात्रे सत्वात्केनचिच्छब्देन किंचिद्दृष्ट एकैक विशिष्टमेव केनचित्स्वार्थ
येणलिंगद्वयविशिष्टं केनचित्त्रिलिंग्यविशिष्टमिति लिंगानुशासनादितो निर्णयं। तत्र स्तनकेशवती स्त्री
स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः इत्यादि लौकिकलिंगासंभवेणास्त्रीयं कार्यं शंत्वीये उक्त एव। तत्संभवे तु शास्त्रीय
विशिष्टे लौकिकेशास्त्रीयमपि शब्दतो बुध्यते तथानुभवात्तउपचयापचयोः स्थितेरपि सत्वेन तन्मात्रविवक्ष
यां साम्ये नपुंसकमिति प्रवादइत्यन्यत्र विस्तरः अत इति वर्णग्रहणं न तदंतविधिस्तदाहाकारांतस्य चेति
।वाच्यं यस्त्रीत्वमिति तद्वाच्यार्थाने यत्तद्वाच्यं स्त्रीत्वमित्यर्थः एवं व्याख्याने फलमग्रेस्फुटं तत्र घोत्येइति। अन्यथा पंचाजी
प्रत्ययार्थत्वे हि तस्य विशेष्यतापत्तिः द्योत्यत्वे तु विशेषणत्वमेवेति स्पष्टमाकरे वा णादिषु विना पि टाबा त्यजटादस्यादिति
दिकं तस्य बोधाच्च अत एव व्यावक्रोशीत्यादौ कर्मव्यतिहारेणा वस्त्रियामिति णचिणचः स्त्रियामित्य जिच

ल.श.शे. द्वौ क्रिष्टिः व्यतिलुनीतरस्ताद्दौ द्विर्वचनं द्वन्द्वं भवतीति न्यायेन समुच्चयस्य दृष्टत्वात् । टाप्यादितास्वबाधिका
१६९ रात्वात्तियद्रिकादेवनञ्च संनिधानाद् अजादिरूपमेव । नन्वजादिष्वकारान्तपाठो व्यर्थो नञ्ज्स्येव सिद्धे रत आ
हाजाद्युक्तिरिति । येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः । एतेन ङीषि कृते पि लिंगविशिष्टपरिभाषया टाप्स्त्विता
र्थं इत्यपास्तं । ननु प्रत्ययविधौ पंचम्या युक्तत्वेनाजादिभ्य इष्टापूर्त्त्वाल्लेघोऽस्येत्यर्थ एव युक्तः स्त्रीत्वं च प्र
त्ययस्त्याद्यकृत्यर्थनिष्ठमेवेत्यत आह अजादिभिरिति । व्याख्यानादेतत्स्पष्टंतमिति भावः । अन्यत्र तु स्त्रि
यामिति तदन्तस्यापि विशेषणं व्याख्यानादेव एवं च पंचसप्तलानोयस्याः साचं च सप्तत्वरीत्येव । पचाजानि
। पंचानामजानां समाहार इति द्विगावकारान्तोत्तरपदइति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीष् । अजादिभ्य इति व्याख्या
नेः महत्पूर्वग्रहणे नानुपसर्जनाधिकारेणाचवनोरत्वे सन्नेवाजापितदंतविधिः संभवइति भावः । न चैतदं
तविधावपि कृतत्वात् स्त्रियामित्यजादीनामेव विशेषणमिति वाच्यं । अनुपसर्जनाधिकारेण तदंतग्रहण राम.
स्येव स्त्रियामित्यस्य तदंतविशेषणत्वमित्यर्थस्यापि बोधनात् । अत एव त्रिसमासे त्रिशब्दस्त्वपि समाहारे १६९

निष्ठं स्त्रीत्वं सपुरा पवार्च्यं नाजशब्दमात्रवाच्यं सामर्थ्येनाजादिमात्रवाच्यस्त्रीत्वस्यैव ग्रहादिति भावः । चट
केति क्षिपकादित्वादित्वं न ह्रस्व इति । असंज्ञायां नुमहत्वात् फलेत्येवं । संभवेति सदृजिनि मत्वा क्ज इति चपा
ककर्णौति प्राप्तस्य ङीषो बाधनार्थं । एवं च शेवनफलात्रिफलेत्यपत्र बोध्यं । अदूराचेति जातिलक्षणङीषो
पवादः । जातिश्चेद् द्याच्येत्यर्थः । यं च शूद्रीति समाहारे जातिवाचकत्वाभावात् शूद्रशब्दार्थगतस्त्रीत्वाभावा
च्चनदोषः । जातिश्चेदित्यस्य फलमाह पुंयोगे त्विति । न चात्र गौणत्वं । सदृशलाक्षणिकस्यैव गौणत्वात्
गौणमुख्यन्यायस्य पदकार्यविषयत्वादिति भावः । अमहत्पूर्वेत्यत्रापि जातिश्चेदिति संबध्यते । महत्पूर्वे
न टापेलभते जातिश्चेद् द्याच्येति तदर्थः । तत्फलं तु जासंतरनिष्ठ त्रिपरत्वे पर्वे जातिमात्रविवक्षायां महच्छूद्रस्य शूद्र
शब्देन महाशूद्रः कुरुंडवत्समासे ततः स्त्रीत्वविवक्षायां महतीशूद्रेत्यर्थे महाशूद्रेतिटाबेव अमहत्पूर्वेत्यत्र
जातिरित्यस्यासंबंधे त्वनुपसर्जनाधिकारेणप्रधानेन तदंतविधिसत्वाज्जातेरितिङीष्स्यात् शूद्रशब्दे जाति
वाचकत्वस्य स्त्रीत्वे शूद्रशब्दार्थसमवेतत्वस्यापि सत्वेनात्र टाप्निर्बाधइति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं ।

ल.श.शे. महाशूद्रीति। आभीरीतुमहाशूद्रीत्यमरः। ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरः। नृपाच्छूद्रायामुत्पन्नोऽत्र जातिकन्या·
१७० अत्रानुलोमसंकराणां मातृजातिरेवेति तेनात्रापि जातिमारोप्याऽत्र शूद्राशब्दप्रयोगः स्यादिति शूद्राशब्दोऽर्थवानेवेति शू
[redacted] द्राशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वमप्यस्ति। तदर्थसमवेतस्त्रीत्वेऽपि शूद्राशब्दाट्टाबभावान्न तदंतात्र
द्रणावतेति निषेधादिति तदंते विधिज्ञापकतानां संगता। अत एव शंखस्मृतौ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः क्षत्रियावैश्या
शूद्रासु त्र्यः। क्षत्रियवैश्यशूद्रा एवमंवतीत्युक्तमिति भावः। यत्तु शूद्राभीरमित्यादौ सामान्यविशेषवाचित्वात्
द्वन्द्वाभावमाशंक्याभीरजात्यन्तराणामित्यदादीनामिति सूत्रे भाष्ये उक्तं तत्त्वनारोपाभिप्रायेणेति न तद्विरोधः
अजादिराकृतिगणः। तेनेनमुनइति सूत्रे टापा मादेशइति भाष्यप्रयोगः सिद्धः। प्रथमाध्याय चतुर्थपादे चेमस
वद्विशेषादिति सूत्रे शंकरभाष्यवाचस्पत्योरजापंचा गेति टाबन्तप्रयोगो दृश्यते अस्या गणे पाठेप्यजादिश्चेति
केचित्·उगितश्च·उगित्स्वरूपेन प्रातिपदिकस्य विशेषणान्नेदं तदन्तविधिः प्रत्ययविधावित्यादिविधानिषेधस्तन उगि राम. १७०
द्ग्रहणवैयर्थ्यमित्युक्ते तदोहोगिदंतादिति·भवतीति·व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधस्तसद्भो

पान्नां तादिशब्दविषय एवेति भावः। भवतुरिति उगितः प्रातिपदिकस्यापि सत्त्वात् प्रत्ययमात्रग्रहणाभावेन
प पंचप्रग्रहणाइति परिभाषाया अप्रवृत्त्या निर्विवमनीत्यादौन दोषः। अंचतेश्चेति नलोपिनोंचतेरित्यर्थः। नियमो
पिनलोपंचेति विषय एवेति नित्यपिते व्यपदेशिवद्भावलब्धमर्थमरूपतिपचये आद्वचनं तादिति नन्वेवं प्रत्यय
ग्रहणपरिभाषया वहधीवरी न सिद्धे दतस्याहनतंताश्चेति तत्परिभाषालब्धवन्नेन प्रातिपदिकस्यविशेषणा
दिति भावः। सामान्येति·सूत्रे तु वेधानुच्चारणान्नेदनुवंधकपरिभाषाया विषयोनेति भावः। इदंमनुवसोर्जागो
वाचितिसूत्रेषु भाष्ये कैयटयोः स्पष्टं·इदंसूत्रेण ङीपविधायकं किंतु ऋन्नेभ्यइति प्राप्तङीवनुवादेन तत्संनि
योगशिष्टरभावमात्रविधायकमुभयविधौ गौरवात्·शार्वरीति·शृधातोरन्येभ्योपिदृश्यतइति वनिप्·एत
न्निषेधमाहदृशोनानहि हितइति·अर्थवतो ग्रहणान्नेदमयोनीकनिप्रत्ययान्तनिपातितस्येदं बहुव्रीहेर्वा·
अनो बहुव्रीहेरिति प्रतिषेधप्राप्तेइदं·एतच्चवार्त्तिकेमनउपधेति सिद्धङीवनुवादेनरादेशविधायकं। अत एवे
दमनुपधालोपि नित्यपर्वत्यादौनेति विकल्पोऽर्थसिद्धोवनोरचेत्येनतनुत्रेभ्य इत्येनङीप् विषयमेवेत्युक्तंप

ल·श·शे· क्षेडाविति तेन द्विवचने रूपत्रयं पंक्षान्तसमासान्तइति उक्तरत्र त्रैरूप्यमभिधेयायां तस्यैव संभवेनार्थाधिकारानु
१७१ रोधादिति भावः तेन पाद्यतेः क्विबन्तस्य ग्रहणं न द्विपदीति द्विपादा बस्ता इति वहुव्रीहौ संख्या सुपूर्वस्येति
पादशब्दान्तलोपस्ततो ङीपि पादः पत् राहचिपूर्वस्त्रत्र पाम ङीपोपवादइति पांच स्त्रीं त्वं त्ते पाद्दिभावेति
सूत्रस्थभाष्यविरोधात् तत्र द्विपाति पदविहितसमासान्तानां कपो वैकल्पिकत्वेन कवभावेसावकाशत्वमु
क्तं तट्टीत्याः स्यापि पूर्वसूत्रस्य वैकल्पिकत्वेन तदभावे सावकाशत्वात् वहुव्रीहेरूधसस्तत्रापि भाष्यस्य
मेतत्तच्चतएव ध्यासृप्ताविपरिकादिति सूत्रे पादशब्दसमासान्तार्थमकारान्तेपदशब्दं संगीकृत्यैतत्सूत्रस्याख्यातं
भ्रमते चषट् दस्तितस्याः सञ्ज्ञा स्वरमेकं पदमेकः पादइत्यर्थ इति च भाष्योक्तं संगच्छतेतदाहि अत्रापिएकपदी
एकपादिति ध्वनतएवएवं चैकपाद्गित्यस्य सूत्रमंतसिद्धये टांचीत्यत्राप्यत्यनतरस्याग्रहणमनुवर्त्त्यादं
तस्यान्यत्र नभिधानमिति तु न भाष्यादापः ङावंतयोगस्य सूत्रेऽरीत्येवस्यासिध्यापत्तेरिति बोध्यं केवलपा रामः
षट् हस्त्रियां च चिवाः संभवेनात्र तदंतविधिः अग्नि हृत्वाद्दिति अप्पादः पद्विगोति नेष्ठ भावान्न तत्र नलोपा सि १७१

८३

ह्लंरंचकार्यकालपक्षेः अपं निषेधः विपयंचा ट्टीयदीत्याटीतदंते पि हि यौयस्यापो ति तत्रैस्यर्णादन्
उपधेति ङीवपिने निवेधं ष्टानि तं चेदं भाष्ये परेतु अत्र बहिरंगा सिद्धत्वाद्याप्तिः नलोपस्य तत्त्वाभावात् सं ज्ञाक
तवहिरंगत्वानाश्रयणात् पंचेत्यत्र तु स्त्रियांयत्याप्तो ति नचेत्यर्थाश्रयणवद्ङत्पूर्वंषट् त्वाश्रयो निषेधः
अतएव षट्संज्ञायां नलोपासिद्धत्वस्य न फलमिति नलोपः सुविल्यत्र भाष्ये उक्तमित्याहुः मनः नङो वि
ति अयमन्नइति वोक्तरीत्या टाङोपोकृभयोरपि निषेधः एतेन सीमम्पां वहूपत्नृम्पां वहु धीवम्पामित्यत्रेडा
पङोपोरभावेन लोपे टापदुर्वारत्वमपास्तं टाबुभावभाम्पां ग्रहणमावेसंनिहितस्यानएवानुवृत्तिः हे
भाष्येतवक्ष्नसामर्थ्यान्तरोप निषेधयोः यर्थायेहि द्वन्यतरस्याभिति स्यष्टार्थं भाष्ये त्वन्यतरस्यांग्रहणे वा
कर्यभेदेनानो वहुव्रीहेरित्यनुवर्त्यततः पक्षे अत्रैनोरफादेशः सिध्यतीति वहुव्रीहौ वेति वचनं प्रत्याख्यातेऽत्र
नउपधेति च अतैम्प्यद्वस्यैवानुवादइति नियमस्य विधिमुखे न प्रहत्वावपिनेदोषः अनङावहुव्रीहेरूधसइ
त्यतो वहुव्रीहेरितिसंख्याव्ययादेरित्यतो ङो विति चानुवर्त्तते अनुपसर्जनादित्यनुहन्नमप्यत्रनसंबंध
३ भ्य इति ङीबर्थं । एवं चानउपधेति सूत्रं नियमार्थमितिबहुध्वीवरीत्यत्र अत्रैम्य ङीवितितत्संनियोगे ३

ल॰श॰शे नेतस्यागत्यमाणविशेषणतयागत्यमाणस्य चान्त्रेनवहद्वीह्यावनुपसर्जनस्यासंभवात् ध्वनितं चेदं
१७२ नोरचेतिसूत्रे भाष्ये नत्रत्यनो बहुव्रीहेरित्यनन्तरमुपधालोपिनो वेतिन्यासो दर्शितः विध्यर्थमिदं अन्यत
स्यांग्रहणं त्वनुपधालोपिसुपर्वत्वादौ सावकाशयोर्ङीपप्रतिषेधयोरुपधालोपिन्यनवकाशेनङीपा बाधो पे
मा भूदिति अन्यथा विधानसामर्थ्यं नत्र पाणौ यथा पक्षिद्वैत्तद्वैयर्थ्यस्य पक्षमेव ककारादिति अनेन वर्ण
त्र५ मां विवक्षितमकारोच्चारणार्थ इति सूचयति नच कारिके स्यत्राकारेणाव्यवधानादाप्परककाराभावे ने
त्वानापत्तिरेकादेशोप्यचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाद्व्यवधानमेवापि पातो कारस्य कात्पूर्वस्येत्यर्थे पि
निर्दिष्टग्रहणाभावोपस्थितेर्बहिरङ्गत्वाच्चानित्यवाच्यं आनन्तर्यांशोपस्थितावपि येनाव्यवधान
क३ मितिन्यायेनाकाराव्यवधानेपिप्रवृत्तेः रथ्यादौ चनातिप्रसंगः केति संघातग्रहणे लेति कादित्याधसि
द्धिः अकच्प्रकारस्योच्चारणार्थतया कशब्दाभावान्नयासपोऽऽरितिज्ञापकेन वर्णग्रहणमित्येवज्ञा एम॰
प्यते अकज्विधायकस्य मकारवैशिष्ट्यमादाये त्वग्रहणज्ञापकत्वाश्रयणेत्तु गौरवं तावन्तंपिप्र १७२

त्ययस्य त्वांशानुवृत्तेश्च नचवर्णग्रहणपक्षे एतिकादित्यादावकारद्वयव्यवधानादित्वाप्राप्तिः द
कारकारयोरेकादेशेटापासहैकादेशस्य स्थानिवद्भावात्केनैवाकारेणाव्यवधानात् पुनः स्थानिवत्त्वं
तु न लक्ष्येलक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेः टापासहैकादेशस्य स्थानिवत्त्वं विना पूर्वैकादेशस्य स्थानिवत्त्वं तु व
क्तुमशक्यं तस्य टावेकादेशेनापहारेणादर्शनात् अत एव नमासपोऽऽरिति निषेधसार्थक्यं स्यग्रहणं
क तु स्पष्टार्थं केवलं कारस्य प्रत्ययस्याभावात् अस्तु परंतिवहुव्रीहिणानो गविशेषणे बहुचर्मिकेत्यादा
वित्वानापत्तेः प्रत्ययलक्षणेनांगस्य सुश्वत्वात् न लुमतेति तु नात्र लुप्तमतालुप्तप्रत्ययेपदं गतस्य कार्यं त
न्निषेधप्रवृत्तेः इदं तु टाप्यं प्राप्तमिति दिक् तार्दिकेति अव्ययसर्वनाम्नामित्यकच् कारिकेतिकरोतेर्ण्वुल्
मौ शद्वात्स्वार्थिकः सुपः परेत्नेतिप्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्याने फलमाह बहुपरिव्राजकेति पर्युदासे हि
समुदायस्य सुप्प्रभिन्नत्वेन सुपं तन्भिन्नत्वेन च ततः परत्वादित्वं दुर्वारमिति भावः परिप्रवीद्ध्राजेरण्ड्लि
बहुव्रीहौ सुपो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनापः सर्वनान्तः परत्वेबोध्यं कटुकेति आपा सह सवर्णदीर्घेसु

ल॰शे॰ दैवार्णां द्गगासस्थलीयस्वारूपवादेत्वाद्याात्मककाराद्गुन्तरस्याकारस्येत्वंस्यादितिभावः मामकेतिकस्प
१७३ त्यपस्यत्वाभावाद्[illegible]ामेचवनेममेयमितिविग्रहे पुष्कटस्मदोरन्यतरस्यामित्यणितवकममकाथेकव
चनेइतिममकादेशे आदिवृद्धिः नरानिमित्केशब्दे इत्यस्यादेशउपदेशइत्यात्वे आतोनुपसर्गइतिके
आतोलोपइटिचेत्यालोपः नपासयोः क्षत्ययस्यादितिप्राप्तेनिषेधोयं यकेतिम्यन्तदोरकंचस्यदाघत्वे
टाप् सेनिपातयरिभाषा स्यादेवनिषेधात्रिर्देशाद्वानित्येतिद्विरेधात्कथंटाविति न शंकां अनकनक्षे
तिमदस्तिकनितिइत्वमतनिर्देशोनज्ञायकेनास्मेत्वेवारथ्यितेशकमितिभाष्यकृतः पंचमिर्मन्निकाभि
क्षीनइत्यर्थे पंचमत्तिकइत्यस्यानभिधानमितिनदाशयः अत्रौत्तिकलिकन्नेव्येऽकारोच्चारणादित्वने
तिनवत्तुशंकांपंचोपन्यकोयाम इत्यादावकारश्रवणान्नायन्नेः टापोलुकिप्रत्ययलक्षणंस्यान्निवत्वं
चन्नाउभयोरपिनलुमतेत्यनेनप्रतिषेधात् अतएवकतीत्यादौवार्तिकमतेपिनगुणइत्यन्यत्रविस्तरः आ   नं ५ त्रि राम॰
शिषिवुआशिषिविहितस्यवुनोस्मेत्वेनपर्थः जीवतादित्यर्थे आशिषिचेतिवुन्देवदत्तशब्दात्तकेपा   १७३

यांकेन्यनज्ञादेचानिभाषालोपोवक्तव्यइतिदत्तशब्दस्यलोपः देवदत्तकेत्युपन्यासस्तकदत्तेलोपमभिव्य
क्तुंकवकेतिकस्यैवार्थंपचाद्यचिकुटादित्वान्नगुणाभावेतुवइत नन्वात्मसंज्ञानाद्यर्थकः केणइतिहस्वः पुन
श्रपवचेटः संज्ञायांकुत्ववानित्तिकोन्न गणआकृतिगणः तेनेकस्यकाकवकअलकादृष्टकादयः साध
वाउदीचां[illegible]त्विति अत्रापिशकुनाविजिसेबध्यते नेनान्यत्रनित्यमेवेत्वं सत्नकापुत्रि पुत्रकेत्यका
रस्तिनः पाठोपयाटः कैपटाघसस्मनेः सूतशब्दात्स्वार्थेकन्हे दशशब्दंगृहेद्वाभ्यांमारकनइतिमत्व
र्थीयआरकन्हेदारकशब्दोमुख्यवाच्यस्त्रिलिंगइतिभावः इनइतिशार्ङ्गरवादित्वान्ङीनस्येतिभावः अ
न्यत्रस्तकादौ उदीचांन्यकपूर्वेत्वेवायवहितमेवएवंप्रत्ययस्यादितिसूत्रेकात्पूर्वत्वमपिउदात्तस्वी
तयोरित्यादाविवानुवादेपिनिर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तेस्तेनकशशरालाकेद्रूहवैरत्यविकल्पोननेत्युत्त
त्तावपिनिषेधविकल्पेविधिविकल्पस्यफलितत्वादाहेदेतिआत किमितिउदीचांपकपूर्वायाइत्येवा
त्कपकपूर्वस्त्रीबोधककारस्येत्यर्थः सोकाशपकेवनातिप्रसंगः प्रत्ययावयवत्वेनाकारस्यस्त्रीबोधक

ल.श.शे त्वाभावादितिप्रश्नः बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधादवपव[redacted]षष्ठ्येव स्यात्तन्न च प्रतिपदोक्तस्त्रीप्रत्ययस्यैवा
१७४ ग्रहणं विशिष्यतदनुपादानादित्युत्तरं· स्त्रीप्रत्ययस्य किमिति यकारवर्णाप्राप्ति इति स्त्रीलिंगनिर्देशः कि
मर्थ इति प्रश्नः धात्वेतेति धात्वन्तयकारककारपूर्वयोरकारयोरित्यर्थः इत्यमिति शेषः अस्रैषा· अयमपि
निषेधविकल्पः इत्याहाम इति· अत्रापाढः स्यादित्यनुवर्तते· तदन्तेति येन विधिरिति सूत्रेत्यादादिविधि
भस्त्रादिग्रहणं च प्रयोजनं विधितिभाष्यात्· अपि नात्रत्र मितिपूर्वाणामपूर्वाणां च संग्रहः अनत्रपूर्वाणा
मपीति स्पष्टार्थं पदांगाधिकारे तस्य चेति सिद्धेः उपसर्जनार्थमिति एवं चानुपसर्जने आदाचार्याणामि
त्यात्वं भवत्येवोपसर्जने स्यत्वाधिकारार्थं न बाधेमानाभावात्· अन्यस्य अनुपसर्जनस्य· उत्तरसूत्रेण भाषित
पुंस्कस्त्रेति· अनर्वर्निनीमिति· नएतदस्तु इति स्थिते अकचिकृते अकृते वा नञ्त्तमुरुषांतरं गात्वपीतिन्या
येनत्यदाघत्वात्वाकृ सपोलुकि गतोकचिवा पुनर्विशिष्टान्तपित्यदाघत्वेटापि समासात्प्रवोत्पत्तेस्तु राम०
पः पर एव ठाबिति भावः बहुव्रीहौ नुप्रिये तत्काप्रियैतकत्वाबाकबभावे प्रियैतकदित्येव सर्वथा नेत्व १७४

प्राप्तिः अनेषके ति· अज्ञातेषैषकानएषकेति विग्रहः पूर्वेन समासे ऽज्ञाता नेषेति· असेमवादिति एषा
देतिनिर्देशात्से ज्ञो पसर्जनयोरप्यात्वेरिति भावः अकजेर्ह इति· एवं च तद्कारस्यानः स्थानिकत्वाभाव इ
ति भावः अर्थान्तरेत्विति· आत्मज्ञातिधनेषित्यर्थः स्वज्ञाता वा तमनिस्वं त्रिष्वात्मीये स्वो ह्नियांधनेइति को
शादिति भावः कप्रत्ययांत त्वादितितत्रेचनांवर्तिविभक्त्या सुपः परत्वेकेनव्यवधानादिति भावः[redacted] संज्ञाश्वरण्यो स्वेतिनिषेधेन संज्ञायां अपि भाषितपुंस्कत्वबोधनेन संज्ञाभूतेना
भाषितपुंस्कात्त्वेत्यनेन सिद्धिः आत्मीयत्वपुरस्कारेणैव संज्ञाकरणादिति बोध्यं· तिम्ममेवेति· तत्र त्यक
चिकृते आतः स्थानिकत्वाभाव इति भावः एवमत्यंतस्वार्थिककाने पि नित्यमेवेत्वे अकचो भावेन स्वार्थि
कायवादत्वाभावात् निः स्ववेति स्व स्मानिष्क्रांतेति विग्रहः उपसर्जनहस्वः टाप् अज्ञातादौ कः अभाषिता
स्त्रीविषयाश्चेति नोक्तेः स्त्रीनपुंसकदामशब्दाह्यज्ञातादौ मादामिकोदामाकोदामकेत्यसिध्यायत्नेः वि
हितस्येतिव्याख्यानेफलमाह बहुव्रीहेरिति अविद्यमानाखट्वा यस्या इति विग्रहे प्राक्षिककबभावे गोस्त्रि

ल॰श॰शे॰ यो स्त्रियुपसर्जनह्रस्वेऽस्वदूरशब्दादपि सुप्यज्ञानादौ के सुपलुकि के एाद् इति ह्रस्वे पुनः छाण्यभाषितपुंस्काद्
१७५ दिताकारस्यानिकाकाराभावेनैतद्द्विकल्पाप्राप्तावुक्तौरानित्यमेवेत्येपरविशेषणत्वेनुनादृशास्वदूर्श
शब्दात्परत्वेनदोषः स्यादेवेति भावः शेषिके कपीतिनस्वद्वास्त्विस्यवस्थायांकपिसप्तश्लुकिप्रत्ययलक्षणेनभा
गह्वयस्यस्वेतत्वात्समाससंज्ञायां समासांतादितिशास्त्रबलात्कवेनस्यैवसमासत्वेनोपसर्जनत्वापत्त्
यांतान्नसमासरूपप्रातिपदिकाभावात्नगोस्त्रियोरितिह्रस्वाभावे के एाद् इति ह्रस्वेनकपीतिनिषिद्धे स्था
पोन्यतरस्यामिति ह्रस्वेकपः प्राग्वर्त्तिनः स्वद्दृशशब्दात्परस्यापोऽभाषितपुंस्काद्दिहितत्वेनतस्यानिका
कारस्याप्रवृत्तौह्रस्वाभावे तु अस्वदृकेतीति भावः अपमेवेति अथकारस्थितेवेतप्रोक्तेतिककर्त्रीक्षिवं
तानामनभिधानमेवस्त्रियामेतद्भाष्यप्रामाण्यात् पंचेस्त्रीगोव्यक्तेपोधनेयस्यसपंचगवधनइत्यत्रा
न२ र्थवशात्रोक्तार्थवत्वाभावाद्दृक्नेतस्य प्रातिपदिकत्वाभावेनङीप्स्त्र्यापिशब्दिनोप्रोक्तमधीते आपिशला एम॰
ब्राह्मणीत्यत्रतुनङीप्रोक्तात् स्त्रियामवर्त्तेनात् अधीत्र एानुलुपः अएपोकार इति आत्मानेनवर्णाज्ञ १७५

येप्रत्ययलक्षणभावात् अधोत्रर्थगतस्त्रीत्वमादाय तदृशनिमित्तकस्यनप्राप्तिः स्त्रियामित्यस्य गत्व
माणविशेषणत्वात्तद्राणतत्स्त्रीत्वेऽवर्त्तनात् अतएव काशकृत्स्निना प्रोक्तां मीमांसामधीते काशकृ
त्स्ना ब्राह्मणीत्यत्रापि नङीप्रोक्तार्थगतस्त्रीत्वमादाय नतु पुनर्नङीश्लस्येलक्षणसं...मायात् तस्मा
ह दहृकुंचरेत्येवतद्भावं त्येतत्रचानदंतविधिं विनाप्राप्तिरेवन० ज्ञापितेतु नेदंतविधौ प्राधान्यादेतदापि मात्र
स्त्रियामिति ङीश्वत्वेतिविशेषणमेवातएवधीवानमतिकान्तातिधीवरीतिसिद्धं एवंचापिशलेत्या
प्रप्रस्येवमावर्त्तअनुपसर्जनादिति च सामर्थ्यात् तरत्वमाणविशेषणमेवेतिभावः तदंतविधिमिति अ
णंतादेः प्रातिपदिकविशेषणत्वेनाणंतांतरत्येवंरूपमित्यर्थः अन्यथा प्रत्ययविधौ पतिषेधात्सद्द
र्भः स्यात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यस्यतु नायंनिषेधः प्रातिपदिकादित्यनेनसहानन्वयापत्तेः तत्फ
लं कौमकारेयसिद्धिः अन्यथाकुंभकारेयस्त्यायघेतकुंभेनसमासे ङीपि कुंभविशिष्टस्यापत्येनयोगेका
र्थेन तद्योगस्यवक्तुमशक्यत्वात् न कदाचित्ततोपि ठकि कुंभशब्देकारेहृभ्यभावस्यार्थ्यपत्तेः निष्क्रमेका

ल.श.शे
१२६

ह म१

र्थाभाव एव वर्त्तिनिमित्तमिति नुवत्तुं शक्यं तद्धितार्थे नुत्तरपदे समासविधानात्समुदायेनैकार्थीभावे
ऽवयवेनापि तस्यैव सत्वात्. कृत्तद्ग्रहणपरिभाषायाः कृन्मात्रे ग्रहणोपलक्षणत्वात्तया विशिष्टादेव ङीबुत्पत्ति
प्रत्याशानवत्तदंतग्रहणेपि कारशद्वस्यावयवे शिवद्रावेनाणंतात्तेलात्तत्तो ष्ठिकंचिन्तोपि कुंभकारेषोदुर्वी
रः किंच समुदायान्ङीप्यपि स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन केवलाद्यपि दोषाचित्त्वरूकि सद्वीर इति वाच्ये एतद
धिकारादेव ज्ञापकादेस हार्थे एव अवयवे शिवद्रावप्रहेत्ते: अर्थवत्सूत्रे कार्थवलाभावे नाणंतस्याप्राप्तिय
द्विकत्वात्तदादिनियमाभावेनाधिकस्य कार्यं वोध्यते ननु न स्येत दोषा त्वअन्यथा तदंतग्रहणे फलाभावे
न तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव. एतदेवाभिप्रेत्याह भाष्ये उक्तसमासे च हतेः वयवा दुत्पन्नाव चेयवस्य वृद्धिः स्यादिति. येन
विधिरिति सूत्रे च प्रत्ययग्रहणे तदादि तदंत विधेः प्रयोजनं गार्ग्यो पराः परमगार्ग्याय णान्त ठकं भाष्ये. न
त्वैकशास्त्रत्वयाभावे परमस्त्रा सौगार्ग्यापणा इति तदर्थो वाव्यत्वथा सति नैव परमगार्ग्याय सन्निाा तितस्व
योजननत्वोक्तिरसंगतास्यात् समनुपरमगार्ग्य स्यापत्यमित्यर्थे पुरु स्यापाद्गार्ग्यशद्वादेव प्रत्यये नेत्रुपरम रामः

१२६

गार्ग्योत्तथा सति परमगार्ग्यायणारति स्यादिति तत्स्वयोजनत्वोक्तिसंगतिः कैयटोपि तदादिनियमा
वश्यकत्वप्रदर्शनायपरमगार्ग्यायणाद्युपन्यास इत्युक्तवान्. यत्तु सर्वादिसूत्रे भाष्ये नुपसर्जनादिहे
षयोगः प्रत्याख्याप्रातइत्युक्तं तत्त्वत्रवार्त्तिकरूतात स्वप्रत्याख्यानात तद् भिप्रायकमिति भाष्यप्रदीपो
घोतैविस्तरः ऽटिड्ढैलेव क्षिद्रूठकूठजोहपदादांनेठ ने क्तिठपोर्कोहत्यर्थ आदेतमिति प्रत्यासत्याटदाघ
कृपवाकाणंतमित्यर्थः तेनपंचा श्वेत्यादौठंत्रिमित्तोपि नङीप कुरुचरीति कुरुषु चरतीत्यधिकरणोउपप
देचोरः ऽटिडोः प्रत्ययस्यापि सत्वास्वयग्रहणपरिभाषायाः प्रवृत्त्यान्ते टिद्वंतत्वं करुचरशद्वस्येति वोध्यं.
वत्स्यमाणोतिवचेर्लट शानच. टित्वादिति स्यानि [redacted] वत्वेनेत्यादिः नत्वपीतिलिंगादि
त्वादेरशाह्लोपस्याप्यतिदेशोनुवंधकार्येः नत्विधावितिनिषेधाप्रवृत्तिश्चेतिभावः डित्वेनेति. लिङादेशा
नां स्थानिवत्वेन सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव. तद्धि अवयवे अचरितार्थतया समुदायोपकारकं. नचेदं दि.
त्वेकपादित्यादावतिप्रसङ्गाह द्विनिषेधार्थमिति वाच्यं. विनिगमनाविरहात्. उत ओदिति वक्तव्ये ह

ल॰श॰ द्वियहणेन स्थानिर्देशेपीक्यभावोपस्थित्यातस्या अपीत्लक्षणत्वाच्च॥ नन्वेवं कृतादित्यत्रेवइट्प्रा
१११ प्नोतिलाक्षपानुबंधकार्यस्यनदादेशेष्वभावेपिनिषःपित्वस्यतदादेशत्वातनेस्यभावकत्वेनेमानाभावाद
नस्त्राद्यस्वात्ति॥ कृचिदिनिलक्ष्यानुरोधेनचव्यवस्थापरेतुयासुटोङि॥ त्वेनज्ञापकेपिदर्थ्यङि॥ त्वमितिभा
ष्यात्सार्वधातुकमितिसूत्रेःपिदित्यावर्त्यप्रसज्यप्रतिषेधसिद्धेनङि॥ च्चयिच्चपिच्चङिन्नेत्यनेनहलः
श्नइतिसूत्रभाष्योक्तेनपित्सुङि॥ त्वापसक्तेःश्नानचःशित्वमपितस्त्रेएवभाष्यप्रत्याख्यातेहेरपित्व
स्यनातङ्गोङि॥ त्वस्यैवयथापत्तिस्यज्ञापकत्वेदूषणमपुक्तंभाष्येनस्माद्व्यक्ष्यमाणोत्यादोसत्यमिधा
नेङादिपाठाहापपत्तुकिंतिचेतिसूत्रेभाष्येयासुटोङि॥ द्वचनस्यनङि॥ दादेशानांङि॥ त्वमित्यर्थज्ञापक
तोक्तानुवार्त्तिकमतङि च्चपिच्चेत्यादेस्तेनानुक्तेःपदपिण्ङि॥ लिटीतिसूत्रेगाङोङि॥ त्वंसानुबंधकादेशेनु
बंधास्थानिवत्वस्यज्ञापकमुक्तंवार्त्तिककृतातदपियोजेत्माभावादित्यादिनाभाष्येदूषितमित्याहु एम॰
:निरनुबंधकस्येत्यादिनेरसंभवात्सानुबंधकस्यठकोग्रहणमित्याहसोयलौपीति॥ सुपर्णश्च १११

श्येनपत्येस्त्रीभ्योढगितिठक्स्यस्थेचेदंभाष्येऐन्द्रीतिसास्यदेवतेत्यण॥ उत्सादीत्यादिप्रभारोण्ढ्य
स्यचटपत्न्यात्रयःसंख्यायाअवयवेतयप्॥ मात्रजितिमात्रच्छट्यादारम्भायचप्रत्ययकारेणप्रत्याहार
इत्युभयोतिसिद्धिःतत्रत्यचरमत्यपोंतरं॥ अतइवोभयशब्दस्यज्ञसिसर्वनामत्वविकल्पोनेतिनचेती
त्यत्रभाष्येस्पष्टं॥ आक्षिकोत्तितेनदीव्यतीतिठक्तदस्ययणभित्यधिकारेलवणाल्लुगित्याद्दृष्टव्यश्ट्रि
पृद्दृशादितिकञ्स्त्वरोतिदृगनशड्डीतिकरप॥ अनुबंधदयोपादानेस्य षार्थचरत्वाहेनेरन्यतरेणापिसिद्धेःचौ
रोतिचुराशीलमस्यादृत्यर्थःनह्यत्तत्तराजलुनयोर्दयस्यचरमइतिडापिसिद्धेपिगौरादिपाठास्वरत्वात्प्रा
प्नेनङोषाबाध्याभावायपुनरत्रग्रहणंतयोस्वरेविशेषःएतौहिज्ञोरश्वलोवेस्तनेनेनत्वादाद्युदात्तौ॥ स्त्रीपुंसा
भ्यांनञ्स्नञौ॥ ग्रहणमित्यधिकारेश्नित्यपश्योर्टीकक् आगमस्युमगोनित्युन्॥ [illegible] प्राचांष्फइत्यत्रफञ
एवानुष्टन्तेयेयोगविभागःहलाः हलइतिपंचमीयस्येतितद्धितादौतीत्यनुवर्त्ततेस्यंतिव्यस्ततोपउपधा
याइतिच॥ पलोपेःह्लोपस्यभोपासिद्धत्वाद्यस्येकारपरत्वाभावाद्वचनसार्थक्यायोपधाग्रहणानुवृत्तिः

ल.श.शे. अन पत्याधिकारस्थादिति अपत्याधिकारस्थमित्रादिस्त्यर्थः यञ्शब्देन व्याख्यानादपत्याधिकारस्थस्यैव ग्र
१७८ हणमिति भावः प्राचां ष्फ फञ् इति वर्त्तते अञ् इति च पञ्चमो योकार इति चार्थः तेन वर्त्ते ईलपञ्चोदीचां मते साव
काशे शार्ङ्गरवादिङीने बाधित्वा आवट्यायनी स्यादाविर्सर्वत्र ग्रहणात्प्राचां मते प्राप्तोपि ष्फो नात्र द्विवंतंडा
कृ द्वेति पक्षो लुंस्त्रियामिति लुक् वर्णाश्रयत्वाद्धि न प्रत्ययलक्षणं प्रः ३ आदिर्भिदु इत्वादिति सूत्रादादिति प्र
नुवर्त्तते प्रत्ययस्येति किं षोडश षष ऊत्वमित्यत्र षषशब्दस्येति यातनादुपदेशस्योपेषकारः वक्ष्यतउ
पदेशे इत्यस्य स्वरितत्वमेव वनेति प्रर्दनिरूपिते आदिरिति तत्र ञ्रत्रावश्यकमुपरञ्जकं न पात्रापि संबध्यते
आयने आयनो नस्य नेत्वं पिनो निलकारणात तन्महचयादीनोपिनस्य नेत्वं आदिश्र इत्णोकिं ऊरु इद्ध
प्रत्यपेतिर्किफ क्तिं खनति खचघञादौ घिरपत्नोः स्विसन वयस्ये त्यादि लिंगादित्वं हैवनो दृशः ऊणा
दीनो बहुलवचनात्रादेशः घञश्विलसामर्थ्यादेनेव प्रत्ययसंबध्यादेश उपदेशसंनियोगशिष्टकार्या एम०
दिपिष्टमेवते नोतो दान्तत्वायचितस्य फलमस्याघुदान्तत्वे नैव सिद्धौ न दैयर्थ्यमस्पष्टमेव नतु स्त्रियामे १७८

वष्कविधानात् उक्तार्थेनामप्रयोग इति ङीष्वनस्यादत आह षित्वसामर्थ्यादिति छे गणे ऊे पीति घोतितेपी
त्यर्थः द्विर्वद्वस्तु वञ्चम्भवतीति न्यापेनक्कचिन्मुञ्चयस्य दृष्टत्वात् षित्वमपि तदा प्रयागो ज्ञापकं सर्वत्र सर्वे
षां मते इत्यर्थः यदाहनित्यमिति प्राचामित्यस्य निहत्या नित्यत्वे सिद्धे पि प्राचां ष्फ इत्यस्य सर्वत्र ग्रहणाद्वकर्षेण
बाधकविषये पि प्रहत्यर्थंतते नावट्यायनीत्यत्रावट्याश्चेति चाप्यं बाधित्वा प्राचां मते ष्फ एव अवटो गर्गादिः
चाप्युउदीचां मतपप्राप्नुयात् इति बाधनेन चरितार्थः सर्वत्र ग्रहणान्न बाधकत्वमेव चापो नतु अनेन ष्फ बा
धकत्वं चापि लौहेत्यनुष्फप्राप्ति इत्यधिकारात् लौहितादिर्गर्गादिगणः पञ्चपितत्र कतशकलकण्ड
तिपाठात् कतल्स्यलौहितादि कएवादिवद्दिमैतलास्फाणोनततः प्राप्तुतस्त्याप्किंतेतमधुः कण्वा
दिष्वपठत्सुमयत्रापि षष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीह्योरेकशेषेण न दोषः कतंतशब्देशकंध्वादित्वात्पररूपं तेन
शाकल्यायनी शाकल्यस्य छात्राः शाकला इति च सिद्धं टाप्ङीपोरिति कौरव्यशब्दे यो यथप्रति
षेधाद्दापमंद्रकशब्दे जातित्वान्ङीषिति भावः टाप्ङीपोरपवाद इति पाठस्तु प्रामादिकः व

ल॰श॰शे॰ यस्ति॰ प्राणिनां कालकृतावस्थाविशेषो वयः वयसीत्यस्य वयो रूपे पश्यतीति निमित्ते इत्यर्थः तदाह प्रथमव
११८ यो वाचिन इति नेनो तानश्ययेत्यादौ न प्रकरणादिना वयःप्रतीतावपि नायेन द्वाचकः पापिष्ठाद्याटिवशा
दुन्नानाशेनेतस्या अपि प्रतीतेः॰ द्विवर्षेत्यादिरपि न वयोवाची शालादावपि प्रयोगात कौमारयौवनरूद्ध
त्वमेदा त्रीणि वयांसि॰ आपुष्ठ अनुभौगेश्च त्यादिवा॥ अनीकास मानार्थेन द्विगोर्थे तिद्विगुः अकारान्तो त्तर
पदत्वान्ङीत्वं॰ अपरिमाण॰ अत्र परिमाणशब्देन परिमाणं तु सर्वतः इति पारिभाषिकमेव गृह्यते॰ सुव
र्णबिस्तौ हेम्नो क्षेकं बल्यम् रूणायलशतमिति कोशवलेनो न्मानमप्रतविस्तकं बल्ययरूणां तु उन्मानस्य
चेद्विस्तकं बल्ययोरवेति नियमार्थं तेन द्विनिष्का सिद्धाः द्विवर्षमप्रताद्याभ्यां शतात्माकान्तेत्यर्थो द्विवर्षा दि
शतानिर्धइः मानेद्विहस्ता मिन्नित्यादौ चनिषेधः सिद्धः कोडं नादिनिनु क्षेत्रे एवेति नियमार्थं तेन द्विको
डी रज्जुरित्यत्र ना द्वौ विसौ पचतीति॰ पचेर्द्रवीभावानुकूलो व्यापारो व्यर्थः॰ अत्रो न्मानत्वात् कोलुकू अा राम॰
चितः शाकटो भार इत्युक्तेराचितः परिमाणमित्येके अचितो दशभाराः स्युरित्युके उन्मानमेतदिति एत ११८

दपि नियमार्थमित्यन्ये॰ प्रमाणे इति षोडशादूलप्रमाणादुडवाचकंकांडशब्दस्याप्यममात्रपरिच्छेदकत्वे
नप्रमाणत्वमिति भावः पुरुषात्प्रमाणे॰ पुरुषस्योर्ध्वबाहोरिगवथ्यि तवत्क मात्रपरिच्छेदकत्वेनोन्मान
त्वादुन्मानस्य चेद्विस्तादेरेवेति नियमात्रिषेधाप्राप्तानित्यं ङीपि प्राप्ते विकल्पार्थमिदं॰ अत्र प्रमाणश
ब्दः परिच्छेदकमात्रपरो न तु आयामपरिच्छेदकवाची अत एव तस्य पुरुषविशेषणतानासंगता जातिव
चनस्यापि पुरुषशब्दस्यायं चारस्तिः पुरुष इति प्र अमरुत्रादत्रे प्रमाण इति विशेषणं॰ कथं व द्वारा अथ ·ल्लो५
न५ रिच्छेदकवाचित्वमपि॰ द्विपुरुषी निद्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्यारत्यर्थे तदस्य परिमाणमितिप्रत्ययस्याध्यर्धेति
लुकि उदाहरणं तत्रहि परिमाणशब्देनो न्मानत्वानुरोधात्परिच्छेदकमात्रस्यग्रहणमिति सिद्धान्तः उपसो॰
समासांतो यं तत्र क्षिपामित्युसख्यानादहूकिमामिति बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतो बहुव्रीहावित्यनुव
र्ततेः डिः लाक्षास्यादेशत्वं रूपटाविषेषेषिति॰ समासान्तानामलौकिके वाक्ये एव प्रशत्यापूर्वमनष्ठेषां
प्राप्तिः अनउपधालोपिन इत्यत्रास्यानुवृत्याङीपो पि बाधः एतेन मध्येयवादन्यापाङ्ग्रिषेधयोरिदं

ल॰शा॰शे॰ षकमित्यप्यात्मिमिति भावः॥ ईषितिरिति पित्रुकं ङो धनशाहेश्वर्वपदस्वरूकनिस्त्रोरूण षकारा कारस्यानुदात्तत्वा
१८० दुदात्तनिहत्नि स्वरूगाशाप्ताजो दात्तत्वेन सिध्येत्॥ कुंडमिवोध्नोपस्याइति विग्रहः॥ बहुव्रीहेः॥ किं अधः॥ प्राप्ताप्राप्तो
धाः॥ प्राप्ताप्यत्ने चेति समासः॥ अल्पग्रहणान्नु हेत्नेरिति अस्वांगत्वादित्रिभावः॥ निवेधाद्यपीति अपिना
नत्पधेतिडीष्॥ अनग्रहणोनर्थकस्यापि ग्रहणात्॥ द्विहायनी बालेतिद्विहायनी द्विवर्षा गौरित्रि प्रापो वा
दइत्येके वा लैत्यस्मौ गौत्रियर्थंहृत्यमेनिवेसंज्ञा॥ ननु संज्ञायां द्यानियमानुपूर्वीका अनादय शब्दः सिद्धः
छस्येवविधानमिति रीत्वभावविशिष्टस्यनत्रप्रयोगासंभवादनत्पधेत्येवसिद्धेः इदं व्यर्थमिति चेदुत्तरार्थ
त्वात्पोगविभागस्य व्यर्थ एवनत्वनयन् लक्षणेनत्र सिद्धमुदाहरन्तिवेदे पंचदाम्नीतिकश्चिन्नुणतम्
धीतिसूत्रः॥ केवलमामक चू स्यष्ठहादणिन वक मम कावेक वचन इति ममकादेशः॥ भागशद्वात्तु ङ्लिंगा
२भि त्वार्थे धेंलाधिकेषु लिंगाजिह तेरपि सत्वान् ह्रीत्वं पापशद्वोर्थी आपचातदूनिवर्तमानः॥ स्त्रिपां अप एम॰
रः॥ पवर्गमधोघत्तादित्वात् ङ्तोदात्तः॥ उत्तापरं पंक्तिदेवानित्या दो उत्तापरीभ्योमघवेत्यादौ चां तोदात्तपा १८०

ठान्॥ पूर्वमनमलाप्रमित्यादौ पठ्यमानमात्युत्रत्वमपि हूषादित्वात्॥ अपराः॥ पूर्वामम्येतीत्यादावजादि
क्षु २ पाठादावपि॥ आर्येणाकृतेति शाक्रैत्वनैः॥ समासे दत्तत्वे॥ भेषजशद्वो जुत्पन्न औषधे रूढः॥ भिषज इदमित
णिभैषजशद्वो पितत्रास्तमेगली प्रपंचयति निनुमत्वर्थीयेईप्रत्यये वो छं॥ पृष्ठान्तिभागाविति नु कृ संनि
फोगेनेति भावः॥ मनुविनिवत्त्वे नुमादुपधाया इति सिद्धं॥ यद्योनसंबंधइति स्त्रियाइत्यर्थः॥ संयोगपदं संबं
धोपलक्षणं॥ संबंधश्चयन्न फलवति योगिकेष्वर्थवत्त्वं तदाहनेत्यन्तेति॥ विभाषा॥ सदृशशद्वो विद्यमा
नवाची पूर्वेण शौचयवकाची आख्यानात्तत्र केवलपति शद्वस्य विद्यमानपूर्वीवयवत्वासंभवादप्रमि
चारात्सपत्नि शाद्वेनत्वं नेगत्वनत्त्वासह पत्नि शद्वांतस्यात्वादित्यपत्युरिति सपूर्वस्यत्वेनेन यत्पांतस्य ग्रहण
माणत्वादिति भावः॥ बहुव्रीहि पलयतयोपस्माइतिक संधारयो नारपदहृव्रीहौ वारणायेहार्थोप्यनुपस व ३
र्जनपदसंबंध इत्यन्ये॥ बहुव्रीहावि सुपसर्जनोपलक्षणं तेन प्यतिक्रांतातियत्नीत्यपि॥ ध्यसे इति वि
भाषा सपूर्वस्येत्यप्ययत्रसंयोग इति न संबध्यते॥ भाष्येकथेनु षत्त्व क स्यवत्नी तिप्रलेएवप्रचान्॥ ह्व

ल·शशे लत्वेन यत्नसंयोगाभावात्पूर्वेणाप्राप्तेः सपूर्वत्वाभावश्चैनट्प्राप्नोतीति भावः उपधाया इति पाणिग्रहणा
१८१ श्रयादिति भावः परेति· इदं शोधा ननु कृतिकर्तृ क्विपि द्वदमानाभावात्· पूर्वसूत्रे पत्नसंयोग इति नु दे
षलस्पतिः स्त्रीति प्रयोगसाधनार्थं सपूर्वस्य किमिति अवयववाची पूर्वशब्दः किमर्थ इति प्रश्नः गर्भोपति
रिति स्वामिनीत्यर्थः निपात्यते इति तेन चोदाजसादेशस्यैव पक्षे स्यात्सपत्नीशब्दस्य घुदात्तत्वमपि सिद्धं किंच
समानस्वामिकस्त्रीविशेषस्यैव त्वयावोधनार्थं ङीप्प्रकारविशिष्टोच्चारणं अत एव समानस्वामिकदासीम
प्यादौ सपत्नीत्येव· समानत्वैचैकस्यैव तनत्पत्नी सेवं धेनमेदमारोप्यवोध्य· मुख्यसादृश्यपक्ष इति कास्तनु
नतया प्रयोग इष्यते· त्रिसृत्री नित्याख्यानादिति भावः से नियोगशिष्ट इति तेन तद्भावे ङीवपिनेति भा
वः नित्यानामित्यत्राकारउच्चारणार्थः नित्यानामिति पाठे नपत्वा भादः सौत्रः ज्ञापितानीति· अत्रैत
शब्दस्योपसर्जनत्वेपि तदंतमनुपसर्जनमेवानुपसर्जनादिति चात्र तदंतविशेषणे अत एव गत्यध्रुक्तिकता रम·
नानारायणेनात्र वहुव्रीहिंकृत्वा ऽनेन ङीविरुक्तं तदनुसारेणचेदं· परेनुउपमानानीति सूत्रस्थ भाष्य १८१

स्वारस्यात् ठिड्ढाणजित्यादौ गत्यध्याणविशेषणत्वस्य क्रमत्वाद्धात्रापितथैवोचितं· नत्र द्विशस्त्रीश्रणा
मेस्यादौ श्रणामाशब्दः शाव्योमिव उपमेयं तु समासवाच्यमितियक्ष्मास्त्रीश्रणामो देवदत्त इत्यत्र दस्यत्वेनस्मि
ध्यतियधुपसर्जन स्येति ह्रस्वत्वेतनदा कुंभकपाललोहिनीत्यत्रानुपसर्जनलक्षणाईकारेणप्रोक्तीती
ण्ये ४ सकंत्रेत्यस्य त्रिषुस्यानेषु एस्येत्यर्थो वाध्य इत्याहुः आविमत्रेणत्वं· वर्णात्किंप्रकृता। गतिरनंतरइत्या
घुदात्तः अतोदात्त इति श्वेतो वाजीजायते इत्यादौ तथा पाठादिति भावः षष्ठ इति किमिति नादेशापवाद
शा५ त्वेन उत्सर्गसमानदेशं अपवाद इति न्यायात्तेन[illegible]स्यानिकत्वे ङीपो नियोगशिष्टत्वेचास्य वोध्यं· वि
दे४ प्रदूवाचीतिपाठे तत्र्वेति निमित्तिक इत्यर्थः अन्यत्वे संनिधानाद्याख्यानाच्च तोयथ स्येव प्रतियोगित्वे
नान्वय इत्याह्न तोपधमित्रादिति वर्णात्किंस्वद्दू· आघुदात्तः नर्त्तकीति शिल्पिनि ष्वुन्· गौरशब्दो वर्णवाच्य
पंतोदात्त इतीह पाठः अनड्डाहीति म्मामनडुहः स्त्रियां वेतिवचनात्पक्षे न्याम्· सर्पतीति· सचेदाद्यत्स्पी री
नामेणानाम्मुपधायाइति वाक्यानेनुसोपलंकोतिन सिध्येत· सर्पेणोक्तिगित्यणंतान्ङीपि अणंतमंगं

ल·श·शे नस्त्र्पेशादृइतिनदृत्तिह्विः वेचनेनुस्त्रीकुंतीत्यत्रचारितार्थः अणोलोपेप्प्राप्तीयत्वेनसोसिद्धो एतानिमिन्नका
व्या२ लोपलक्षणमाश्रयत्वात्राप्ति सिद्ध इति यस्योपधात्वमुपधाग्रहणादेव भाषिका एम भिवाप्राप्तीयाति सिद्धत्व मि
१८२ तिबोध्यं यग्रहणोत्तरार्थं ग्रामिति निर्दिष्टत्सप्रम्यैकवचनात् यहणोनक्षत्राणीतिनक्षत्र [redacted] वाचकाद्यो
एानते त्यर्थलेनेति षोएपुत्रे नैषमहल्लिष्यभवस्तैष इत्यादिसिद्धं मातरोपिचेति पितामही सिध्यर्थमि
दं देष्ट्रेति देशे दंष्ट्रीश सेति करणे ष्ट्रन् अयमजादिषु पठ्यते गौरादिषु मातामही शब्दपाठो नार्ष इत्यन्ये
ज्ञानपदीति जनपदे भवेत्यर्थः उत्सादित्वादञ् डीप्पाघुदात्तत्वेषाप्रेतोदात्तार्थं वचनं हृतिरनुष्ठेयाज्ञी
त्य४ विका अपर्यपदृतितथाच क्रिपाशदीयमिति भावः अमत्रे कमंडलुरूपे कुंडीक मंडलोजात्यविवक्षी
सतेपुमानितिमेहिनीकोशात्सतत्रनित्यस्त्रीलिंग इति भावः यदितु पिठरं तु नवा कुंडमिति विश्वकोशे
नस्यनपुंसकं [redacted] शिथिलानुरोधश्च सकलपपुस्तं एम·
पिठरामत्र शब्दौचयथायौ पिठरं स्यात् स्थालीकुंडमित्यमरेनपुंसकत्वमात्रोक्ति स्वस्वपुस्तानुवादइत्युच्यमेतदाने १८२

कविधसंस्थानेषु अमत्रेषु कुंडव्यवहारेण कुंडलेजातित्वाभावात् प्राप्तो ङीषिति बोध्यं स्त्रीविषयत्वादि
त्युपलक्षणमिति बहवः कमंडलुसंस्थानस्यानुगतत्वात्तद्रूपामत्रवाचिनो जातित्वमप्यस्ति सत्रे नुनिय
मार्थमेव अमत्रे जाय कुंडले वेत्यपो आवपने च नित्यस्त्रीत्वात् प्राप्तस्य ङीषो विधिः [redacted] आवपनमिति सामान्येनपुंसकं
गुणयोगादिति गोणत्वेप्यपदकार्यत्वात्सहतिरिति भावः शिथिलानुरोधात् गौणएवास्य वहत्तिः
वर्णाश्वेदिति नहि शिश्वेत्यर्थः अन्यथा गुणोश्चकादपः पुंसीत्युक्तासंगतं स्यादिति बोध्यं सत्रे
वर्णोदोष आघदन्तः कलत्यैतिकौ गुणपुक्तेत्यर्थः नील्यानिति हमनुसारेणेदं वृत्तिपदोक्त
ट त्वादस्यनिर्देशात न प्रविष्टनील शब्दस्यैवात्र ग्रहणं न तस्य लाक्षणिकत्वात् अनाधोदनेइति नीलव छा
र्णावतीशाटीत्यर्थे नीलीतिवारणाय चरितार्थे नील्याएक्रागौ नीलेत्येवोचितमितिपरे मैथु
नेच्छाशद्यो शब्दाघन्ते नरतूहूतीत्यर्थः अन्येतिमैथुनादन्यघष्ठाति कामेलेषपत्रेत्सु कजं श्रोणशद्रोद

ल·श·शे· णवाचीवर्णो नांतरीत्या घुद्धान्तः अन्यत इति सिद्धे विकल्पार्थमिदं वोतो· अत्र गुणवचनशब्देन समस्त
१८३ कृदन्ततद्धितान्तसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दभिन्नाः शब्दा गृह्यन्ते आकडारसूत्रभाष्यपर्यालोचनया ता
च दृशानामेव तत्संज्ञालाभात्· तत्र हि घातियदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञामुक्त्वा येन द्रव्यधकल्पेनेनाऽऽक
मेण यष्ठिताः गुणाचचनेत्यर्थं संज्ञया गुणोपसर्जनगुणिवाचकानामेव तादृशानां सा संज्ञेति न दृ
पादीनां ग्रहणं जातिपदेनाकृतिग्रहणं द्रव्यहृतिजातिवाचकानामेव तत्र ग्रहणात् कठादिशाखा
नदंभ्रे ग्रहणं चेत्तद्धितान्तत्वादेव व्यावृत्तिः एतत्सूत्रभाष्योक्तं सत्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्वप्रकृतिर्गुणः इति गुणलक्षणं लेकदेशपु किंचेह विशेषणानां वैयर्थ्या
त् भाष्यकृता व्याख्यानाच्च तस्मादाकडारसूत्रोक्तमेव भाष्यसंमतमिति तिभाष्यप्रदीपोद्योतेनि
रूपितं· शुचिरिति· शुचेरौणादिकः किदिन्· उतइत्यस्याभावे पि लघूपधगुणोपधाग्रेत्येतत्सामर्थ्येना राम०
नद्त्यस्यात्रासंबंधः उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् कृदिकारादित्यस्यात्राप्रवृत्तिरिति प्रमानःशुकेतिनेप्र १८३

त्पुदात्तग्रहणमुचितं· नपरः किं· वध्वः कारवः वधूः रूपाणवोटाहृत्वीकासर्वविकल्पवाचिम्यादिति कोश
वलेन नवोठात्वस्य विकल्पवाकुत्वस्य च प्रवृत्तिरिति भिन्नत्वेन खह शब्दवद्गुणवचनत्वात्· पतिं चरे
ति· पतिला भोत्के ठवनीत्यर्थः· वक्रादि· बहुशब्दस्योकारीत्या गुणवचनत्वाभावेन ग्रहणं· कृदिका
रादित्तिसर्वत इति चगणसूत्रे· अमृतोपीत्यर्थः· व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् कचित्संगंधिः प्रि
यकतिवैश्येत्यादीनिह न्निः पुष्पणा शब्दोत्र पदमनेम पचपि अयंचेप्यानुविनः पुराणपृत्यादावंतो
दात्तदर्शनेन घृतादिपाठादंतोदात्त इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तशब्दात्· वो विशेषाभावस्य
व्याप्यत्रपाठसामर्थ्यात्स्यष्टावेवेतिवोध्यं अत्र नत्विति अ·कोशेनास्यजातिरितिज्ञेनेरतिः अदन्त
शब्दोत्र पठ्यते सामर्थ्यादुपसर्जनाधिकारवाधः दीर्घान्ताद्धाबहितिराध्येतो दान्तवक्ताद्विदाक्रति
गणात् इति गणरत्नकृत्· पुंयोगादा·हेतौपंचमी· आख्यायामिति यं चप्यर्थेसप्तमी· आख्यावृत्तेर्धक वो
पः आख्यावोयस्थितत्वात्सुसंपवनेहित्रियाः स्त्रियांवर्त्तमानस्य ह्याख्यात्वा अभिचारणटाप्यापदवै

ल.श.शे. पर्य्यायत्वे। पुंसि वृत्तः प्रसिद्धः शब्द इत्यर्थः पुंयोगाद्धेतोः प्रवृत्तिनिमित्तारोपेण स्त्रियां वर्त्तमानात् पुंबोधका
१८५ च्छब्दान्ङीबित्यर्थः। योगः संबंधः पुंयोगात् किं देवदत्ता। आख्यायां किं प्रसूता। तद्भावे हि स्त्रियां वर्त्तमानं
प्रसूतादिपदं पुंयोगहेतुकप्रवृत्तिनिमित्तकमित्यर्थोपि संभाव्येत अस्ति हि तस्य प्रवृत्तिनिमित्ते प्रसवे
पुंयोगहेतुकत्वं तत्कृतपुंस्त्वाख्यानु नैवेति भावः। पुंयोगोऽत्र दांपत्यरूप एवेति भाष्यस्वरसः। पथेयं भर्त्तृपा
लकत्वादिनं वंशादीनलभते एवं तत्त्वप्रकरणमपीति भाष्योक्तेः देवकोत्यादिनु गौणा दृष्टवोध्यमिति केचित्। गो
पालिकेति। गाः पालयतीति गोपालः स एव गोपालकः तस्य स्त्रीत्यर्थः। एवं च तस्य तु कारकषष्ठ्या समा
सनिषेधात् षष्ठ्या समासे आयः सुपः परत्वादित्वं दुर्लभं वलकतः शेषषष्ठ्या अपत्र कारकत्वात् तत्तु
त्पत्तेः पूर्वमेव तत्रापि समासः यथा कथं चित्कारकग्रहणेपि कथं चित्कारकत्वमादाय गतिकारकोप
पदानामित्यस्य प्रवृत्तेरत्र तस्य भाष्यात् उपपदमतिङिति सूत्रभाष्याद्वलाभात् प्रवृत्तौ न तन्निषेधस्यानित्य एम·
त्वाद्प्रवृत्तौ कारकषष्ठ्यास्तु तत्त्वे पूर्वं समासेन तत्रापीत्वं सुलभं स्यादिति सूत्रैः क्वचापि दात्मस्यर्थ शरा १८४

आप्यतो दात्तमिदं एतेन ङीब्विधेरेलटायैव सिद्धिरित्यपास्तं स्त्रीति सर्व्वस्य स्त्रीयाकुंती पंमात्वषी
नरेवतेत्यर्थः महत्तेदृक्तिन योग एवैषां स्त्रीत्वमिति भावः भवतामस्त्रिणामिति लिपर्त्तकोत्र ङीपृत्तस्ये से३
दमित्यगवाधक इति वदद्वः लिपिरक्षरविन्यासः मातुलेति मातुलानीत्यत्र प्रात्ते पाध्यायादत्रौ विभाषेयं
यानुलयमेवेति अपादाने स्त्रियां उपसंख्यानं तदंतात् वा ङीषिति तत्तीयेऽद्वङ्ख्या इति सूत्रे वार्त्तिकादिति
भावः उपेत्याधीयते यस्मा इति विग्रहः आर्येति हृत्वादिल्लदाहृत्वामिनी इत्यर्थः एवामिवैश्ययोरित्युक्तेः
आर्येतिपाठस्तु केयदाचसंमतः स्वार्थं इति अनेन एव भाष्ये पाणिन्यार्येत्येवोक्तं पुंयोग एव प्रवृत्तौ तु उपा
ध्यायीति वदर्यणीति पक्षे ङीषमेवोदाहरेत्। कर्म एप्यणिति सूत्रे लिंद्रीमादिवाहत्यर्थमिति भावः। क
रणादिति वक्तव्येप्यर्ध ग्रहरणादलुष्टत्रे प्रातिपदिकरूपान्यपदार्थेऽवयववाचिपूर्वपदेन बहुव्रीहिः
तेन बहुणाक्रीतेति वा कोपिन अन इति वानुवर्त्तते करणे किं सक्रीताः धनक्रीतेति केन कारणे इत्यत्रवे
हलयहणेन गतिकारकोपपदानामित्यस्यानित्यत्वाद् असत्युत्पन्नं तरमेव समास इति भावः इदमुपपद

ल.श.शे. मितिसूत्रे कैयटे स्फुटं अयमजादिष्वित्यस्य गतीत्यादेरनित्यत्वेन मानमिति तदाशयः अत एवैतत्कर्त्ते
१८५ कारणो इति सूत्रे बहुलग्रहणफलत्वेन भाष्ये नोक्तम् अवधिबोधित सूत्रे गवादिग्रहणं तु नियमार्थं तेन तद
दिस्यइत्यादौ षत्वं नेति दिक् अभ्रलिरवा तिहद्दहणोगतिकारक पूर्वस्यापीति विशिष्टस्य क्तांतत्वं अ
त्याख्यायामिति समुदायोपाधिः अल्पत्वं कारणात गतेः क्रियायोगे वा क्तांतादिति क्तांतादित्यर्थः प्रत्य
यग्रहणपरिभाषालब्धक्तांतेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् कुरुकुमित्रीनिजानिकालसुखादिभ्यः प
रानिष्ठेति भिन्नशब्दस्य परनिपातः पाणिगृहीतीति अग्निसाक्षिकतया गृहीतपाणिकेत्यर्थः भाष्ये तु पा
णिगृहीत्यादीनां विशेषइत्युक्तं असंयोगपूर्व नसंयोगमसंयोगपूर्वं च तन्न पदे पूर्वपदं पुनः कर्मधारयः अ
संयोग भूतात्पूर्वपदात्परं यन्नक्तांतेन दंतं बहुव्रीहेरित्यर्थः उत्तरसूत्रे भाष्ये कल्याणपाणिपादेत्यादौ न
त्वं हेति वारणाय न तत्र तत्र तु वर्त्तमान कर्मधारयस्याश्रयणे नात्रापि तथैवोचितत्वात् तत्र यदुपसर्जनेपा राम.
णिपादमिति समुदायो न संयोगं संयोगसमुदायपक्षे न संयोगादृष्टे अगत्या अपेक्षसंयोगोपाधिर्नि न दस्ययोगत्व १८५

पूर्वपदात्परमित्युक्तं एवं च करमुखीत्यत्र प्रसाध्यैकजातिपर्वादिनीहापि संबध्यते अन्यथा बहुनजा री
नामसंयोगत्वेन विकल्पस्य तत्पूर्वके दुर्वारत्वात् तदाहु नित्येष्वापेइति. वस्त्रपट्टेनिति बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदत्व
रुत्तिस्वरे शेषनिघाते चानुदात्तांतो यं पुत्रादिनीत्यादौ सुप्यजातौ णिनि निदर्शनेन आकृतिग्रहणत्वा
घभावेन च पुत्रशब्दस्य जातिवचनत्वाभावे पि पुत्रहतीत्यादौ गौरादिङीषिति वोध्यं अस्वांगादित्ये
व सिद्धे पूर्वपदग्रहणोस्यष्टार्थं किंतु तदभावे स्वांगादितिप्राधान्याद् बहुव्रीहिविशेषणे स्यादिति स्वां
गाद्वी. तद्दंतादित्युपसर्जनग्रहणं लक्ष्यं बहुव्रीहेरित्यनुवर्त्तमाने उपसर्जनग्रहणफलमाह अतिकेशी
ति. एकविभक्तीति केशानामुपसर्जनत्वं यप्रधानत्वं च शिखेति. इदमेव पञ्चसु दाहरणं भनेत्यादि स्व
शिखांते प्रक्षिप्तं. विशिष्टे तत्वाभावे नाप्राप्तेः यदपि भाष्येऽशिखेति प्रत्युदाहृतेनत्स्याप्येकदेश ए क्रो
व तात्पर्यं. नञ् वैसहन जिति निषेधेन प्राप्त्य भावात्. एतेन क्रोडादि बुशिखाशब्दयाठइत्यपास्तं
न तु स्वमं गत्वांगं चेत्समुखाशालेत्यत्रापि स्यात्स्वस्य शालांगत्वात् केशाः ग्यं अत्र च न स्यात्.

ल.शा.शे
१८६
ति

केशानां तदंगत्वाभावादत आह द्रवमिति । स्पार्शवद्द्रव्यपरिमाणं मूर्त्तिः एष्वेनिरवानीप्राणिस्य
त्वाभावात् पूर्वलक्षणेनासिद्धिः एवं चेदपूर्वलक्षणेन प्राणिस्यस्वमुपलक्षणमित्यत्र तात्पर्यमाह
कमिति भावः प्रतिमादिगतत्वेन स्यप्राणिनिकटाप्यदृष्टत्वादाह तेन चेदिति । अप्राणिनोपिद्वो
गं यदि तेन तज्जातीयेन वस्तुप्राणीयथा संवद्धस्य प्राणीसंबद्धश्चेदित्यर्थः अत एव तस्य चेत्त
था पुत्तमित्यस्य प्राणिनोपि स्वांगमिति शेषो भाष्ये दर्शितः पुरस्तादिति सत्वेनेतरस्येव बाधकः
मध्ये इति सहि पूर्वस्यैव बाधकः प्रामाणिकाइति एवं च सुगात्रीत्यादौ पाषाणेपयोगएवेति भावः
अ१ःको ईति ठावै तोपंस्व भावतो विशेषविषयः शरीरावेति पूर्वपंक्तौ ज्ञापामिति णत्वे केवलयोगि
कत्वेतु शूर्पनखीत्येव नदीविति अस्वरितत्वादिति भावः इति शब्दे इति [illegible] एवं च भाषायामिति
वर्थ छंदसीत्यस्य दिक् पूर्वपदादित्यत्रासंबंधेनास्वारितत्वादसंबंधसिद्धेः परेतु दिगितिसूत्रेवा
हद्रूत्यत्रेच छंदसीति वर्त्तते लोके त्वेतोदात्तमेव प्राहुः मुख्यानि एवं चोक्तिहत्निबोधनायमाषाय द्

न२

एम
१८६

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

ति
त्रि

णां इति स्वार्थे तेन छंदस्यपि अत एव ङे ङीप् इति सूत्रे कैयटे स्पष्टशिखी च भाषायामिति पाठो दृष्य
ते इत्याहुः क्वचिदिति सर्वविधीनां छंदसी वैकल्पिकत्वेन सख्या सप्तपदी भवेति सिद्धेः न विद्यते शि
ष्यस्याइत्यर्थः क्वचिदस्याप्युदात्तत्वं तु छंदसत्वात् जातिशब्देन अर्थेकार्य संभवात् दृष्टव्य
ग्रहणमित्याह जातिवाचीति । अनन्यभावे विषयशब्द इत्याह नेच ह्निग्धं नियतमिति । भिन्ने
भिन्नाभिधानपरत्वपनिर्मिन्नजातिस्यमेकमनेकानुगतं सामान्यमित्यस्य चमूलादिगुण [redacted]
स्यैकत्वनित्यत्वपक्षे तत्राति व्याप्तिर्जीननेनप्राप्यते सा जातिरिति च पुंवत्वादा वव्याप्ति
मतः आह आकृतीति ग्रहणमिति करणो व्युत्पत्सा मान्येन पुंसर्कं आह निरवयव संनिवेशः आह
तिर्ग्रहणाय स्याइति विग्रहस्सदा हानुगतेति इह शाकायाणं गोरित्याहृस्युपदेशादिव्यंग्यत्यर्थः न
चवालोपवस्या भेद भिन्नानेकदेहेति देवदत्तत्वादेरहृतिवंग्यत्वेन तत्त्वाति व्याप्तमिति मिद
मिति वाच्यमासमानकालिकानेकव्यक्तिहत्यनुगतसंस्थानव्यंग्येत्यर्थात् । अवस्थाभेदेपितद्

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

ल·शा·शे १८७ दाप्रतीतेश्चसएवायमितिप्रतीतेश्च तत्तज्जातीयोयमितिप्रतीतेश्च अतएवैवं द्वित्वादिकं न जातिः
पंचेंद्रोपाख्यानादिभिरनेकेषां समकालिकत्वेपि सर्वेषां संस्थानस्यैकत्वेमानाभावात्·दुर्गा
ऽपर्णीत्यादौ स्त्रीविषयत्वादपि न दोषः·नदीति अनुगतसंस्थानव्यंग्यमेतत्तज्जलसमीपदेशवि
शेषो हितरं·नन्वेवं वृषलत्वादीनां जातित्वं न स्यात् अवयवसंस्थानस्य ब्राह्मणादिसाधारण्येन
तस्याकृतिग्रहणत्वाभावात् किंतु साक्षा[illegible]क्षादुपदेशगम्यास्ते अत आह लिंगानामिति इय
मपिजातिरित्यर्थः·लिंगानामिति कर्मणि षष्ठी सर्वाणि लिंगानि न भजंतीति सर्वशब्दस्य लिंगा
पेक्षत्वेपि भाष्यप्रामाण्याद्वृत्तौ गौणः समास[illegible]ष्ठ्या अख्यातमाख्यानमुपदेशः कथनात् उप
देशात्·एकत्रैव द्वितुपदिष्टे अन्यत्र तद्धेमानाभावात्रैवत्वादितथाब्राह्मणत्वं तु एकत्रोपदिष्टे
त तत्पित्रादिषु सुग्रहं वृषलत्वं तदयत्नतस्तद्दोदृणदौ सुग्रहं·अत्राकृतिग्रहणेति नित्यानित्यसा एम· १८७
धारणमितिपुंवत्त्वादिकमपि जातिरेतन्मते·अपरे आहेत्यादिना यावद्द्रव्यभावित्वमित्यनित्य

व्याहृतं लक्षणांतरं भाष्ये दर्शितं एवं च भिन्न आषिकर्तृकलक्षणद्वयप्रामाण्येन कुमारा
दिशब्दे जातिकार्यविकल्पः अत एव पुंवज्जातिरित्यत्र पुंवत्वे स्त्रेपुंवन्निनरेत्यत्र तद्भावस्वभा
ष्येऽउदाहृतः·नन्वेतास्मामप्योपगवीकठीत्यादेरसंग्रहोनुगतसंस्थानव्यंग्यत्वाभावात्स
र्वलिंगत्वाभावात्तत आह·गोत्रं चेति·शास्त्रीयमत्र गोत्रमत एव गोत्रात्प्रनिवृत्य योभवति स्त्रियां घु
लुगिति न्यासे औपगवी माणविकेत्यत्र अल्पानुपसर्जनमित्यनुपसर्जनलक्षणईकारोनप्रा
प्नोतिमामभूदेवमणोजातादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यतिद्वितीयोधापूर्वपक्षिणोक्तेतदं गीकृ
[illegible]वरदृहत्यौपगवी भार्यः जातिलक्षणः पुंवत्त्वप्रतिषेधोन प्राप्नोतिमाभूदेवं वृद्धिनिमित्तस्ये
त्येवं भविष्यति एवं तर्हि ग्लुचुकायनी भार्य दोष इत्येकोगोत्र इति सूत्रस्थे भाष्ये पुंवापत्य
स्य जातित्वाभावकथनं संगच्छते अन्यथा जातितक्षणङीषएव परत्वाद्युक्तं पुंवत्वं प्र
तिषेधासिद्धेरेव दोषः अत एव ब्राह्मणो जाता वितिसूत्रेपत्ये जातौ नेत्यर्थः संगच्छते तवल

२ प्रतिषेधोनप्राप्नोतिसंगतिश्च। ग्लुचुकायनी भार्य दोषस्तु ङीषु पुंवत्त्व प्रतिषेधयोरसिद्धिरूपोबोध्यः। सर्वतोक्तिन्नर्था
दिति ङीषितु पुंवत्त्वर

ल.श.शे पत्यस्य जातित्वाभिचारात्तदसंगतिश्चाद्यो नाद्र इत्यपि द्वितीयः स्वस्थार्थे नात्र शस्त्रापगोत्रस्यैवग्र
१८८ हीतुमौचित्यमनेनापत्यप्रत्ययान्तेर्दृश्यत्वञ्जातिप्रयुक्तोदाक्षित्वमुपसर्जनादिनिषेधार्थं भाष्ये लनेन
रेभ्य स्यान्मिश्रेन्द्रीणाम्पनिवृत्तेस्त्वारोपस्त्वमिश्रायेण। प्र नित्वनशास्त्रापगोत्रत्वारोपस्तत्र पुंवैवचगोत्र
मितिनियमेनतत्संज्ञानिषेधात्तदाहापत्यप्रत्यांत इति अपत्यं पौत्रप्रभृतीति परिभाषित इति शेषः प्र
शास्त्रीयेतिनिषेधात्तस्य हषः शास्त्रीयामस्त्रीविषयत्वात्जातिकार्यं लभते इति अनेनास्याति रे
शत्वं बोधयति कठेनप्रोक्तमधीयत इति वैशंपायनांतेवासित्वात् प्रोक्तार्थणिनेः कठचरकादिति लुक्
अधीयन्तः प्रोक्ताल्लुक् इति ल्लोकन्वोध्येतव्याप्रस्येति विग्रहे श्रकं हिन्दमासांतः स्त्रियाम् ध्ययनो पृ
भावे पितृहृक्षपत्वान्ताश्च पंपयामधीयानेमाणवके। ब्राह्मणीत्यत्र पत्यैणाब्राह्मो जाता वितु न्नेह्नि
लोपाभावः पोरेतु आकृतिग्रहणेत्येवलक्षणमाकृतिपदमुपदेशोपलक्षणमाकृतिद्वारासाक्षा एम०
दुपदेशेनग्राह्यजातिरित्यर्थः तत्रेदृशाकारो गोरित्याद्युपदेशग्राह्या गोत्वादिजातिः अपरा १८८

त्यणा इति साक्षादुपदेशग्राह्या ब्राह्मणत्वादिजातिः यद्याकृतिग्रहणे जातिग्राहकोपदेशस्याप्यु
पलक्षणं लिंगानां चेति न सर्वभागिति तत्स्वरूपानुवादं तेन प्रकादिगुणानामेकत्वेपि जातित्वा
भावो बोधितः अत एव विशेषणानां चेति सूत्रे जातेरविष्टलिंगत्वं भाष्ये उक्तं आविष्टलिंगत्वं नि
चि यतलिंगत्वमिति कैयटः न ह्येतापिकमिति केन भाष्यप्रामाण्यादिति रेकशब्दवाच्यानां त्रिलिंग
तानतटत्रिश्वित्यादिकोशः कृतोप्रमाद इत्यन्ये सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येत्यनेनैकत्वमनेकानुगतत्वं च
बोधितं सकृदेकवारं कचिद्व्यक्तौ साक्षादाकृतिद्वारा वोपदिष्टा व्यक्त्यंतरे ग्रहीतुं शक्येति तदर्थः गो
त्रं चेत्यादिपूर्वदेव अत एव प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य गुणपदं गौः असर्वलिंगां बह्वर्थां तां जातिं कु
वयोविदुरिति लक्षणांतरं भाष्ये उक्तं सत्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां पातो प्राप्नोति सा जातिरिति
लक्षणं यावद्द्रव्यभाविनीति तदर्थः अनेन गोत्वब्राह्मणत्वादौ कृष्णोपि संग्रहः गुणो गुणपतद्र
वेण संबध्यते यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्य नोपलंभ स्तथा जातिरहितस्यापीत्यर्थ इति कैयटः इदं स्व

ल. श. शे.
१८९

रूपकथनमेकत्र लक्षणेः सर्वलिंगमित्येतन्मध्यकार्थकमेव न तु लक्षणांतरमनुपयोगात्‌ वक
र्थाः सर्व […] ति व्याप्तिनीमित्यर्थः एकदेशवाक्यं तत्पात्पूर्वलक्षणेपि मदुक्तं व्याख्येयो वितान्य न
एव कः पुनरेतयोर्भेद इति लक्षणयोर्विशेषः यथा पूर्वलक्षणं तथा कुमारी भार्य इति मध्विप्रत्ययप्रयोगेन तं
था कुमारभार्य इति भाष्ये लक्षणमित्येकवचनमेव प्रयुक्तं अत एवाकडारसूत्रे भाष्ये अव्याप्तिः अ
हणं जातिरित्येवोक्तं भाष्ये इत्याहुः बलाकेति अपंचविंशतिकादव्याद्यजातिविशेषवाची सचव
कत्वमापन्नोपि वेत्स्यन्‌ अस्त्रीविषयादित्यस्य प्रहतिनिमित्तं लिंगांतरैरहितमित्यादिरर्थः एतेन व र
लाकापतीति यौगिकस्य सर्वलिंगत्वाद्बलाकाबकपंक्तिः स्याद्बलाका विसकंठिकावलाकाकामुकी
प्रोक्ता बलाका स्त्रीबकोमत इति कोशेपुंलिंगस्याप्यभिधानाच्चेतदयुक्तमित्यपास्तं अत एव प्राग्वक्तरेति स क
त्रं चरितार्थं तद्धि स्त्रीविषयार्थमन्यथा तेषामपि यौगिकेष्वलिंगांतरसंभवेन पूर्वेणसिद्धेन द्वैपष्यस्य षष्ठे एम०
व याककर्णो जातिवाचिनः किंतु पुष्पाशाखास्त्रीविषयाद्पीतिन्प्रजा त्यर्थं तुन शाकपुष्पादिषु जा १८९

उ

तिवचनेषु नित्यस्त्रीलिंगेषु सदकांडेत्यादिनिषेधात्‌ लोपधात्‌ पातिपूर्वाजातिर्य्यहणादिति भावः अस्त्री
विषयादिति तु पूर्वसूत्रेणाविशिष्टं त्रिंत्रिरिति स्त्रीपुंसयोरप्यत्त्वात्‌ द्विचतुःषट्पदोरणाइत्यमरादयंश्विपा
मपाति भावः इतः किं दात्‌ः वज्रगधेत्यणोतस्ते इलु कुंडु जः उकारो जोड धाखो रिति विशेषणार्थः अ
स्य थांयवाग्वेत्यादावपि निषेधः स्यात्‌ दीर्घो च्चारणं प्रश्लेषेणाकारद्वयविधानेद्वाणस्त्रवंश्रुरित्यादि
द्वैरि ५ वधूश्च्चैर्पाकश्चिर्हत्यर्थं रूपाणां स्वर्णा दीर्घणासीति भाष्ये स्पष्टम्‌ श्वश्रूरिति तु श्वशुरः श्वश्रुस्त्वेतिनि
र्देशात्सिद्धं कुरूरिति एकादेशस्य पूर्वांतत्वाक्त्वादयः अप्रयुरिति अधुधुरा स्त्रीमात्रापिवंशोद्भवेत्यर्थः रज्वादि
निउनइतितुनेहसंबध्यतेअलाकीरिति भाष्योदाहरणादिति भावः कृ ककवा कुरित्यत्र मनुष्यजातित्वभावात्‌
र्वेणापि न पंगोश्च पंगुः श्रश्रोगुणवाची तिपूर्वेणाप्राप्तिः श्वश्वाख्येतिप्रश्नेतिनिर्देशाद्‌स्याकारस्य लोपः न
न्निर्देशसिद्धमेवैतत्‌ भाष्ये त्वितिरद्दृश्यते याविति सूत्रस्य भाष्यस्वारस्यं त्वियमनूङ्‌ नोऽयुक्तं ब्राह्मणादिकमि
ति कुरूजः उपमीयते नये त्तुपमोपमानं तद्वाचीयपुपमानत्वं एवं च तद्बोधको रूजः एवादित्यर्थः उन्

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

ल·श·शे·
१९०

रपदाक्षिप्तंपूर्वपदंघृत्यासत्वोपमानवाच्येव·अतः·कारभोयमोरुरित्यत्रनतद्धोपमानवाचीति·कारभे
तिमत्तिवंधादाकनिर्हकारवद्विर्मार्गः·कारभसादृश्यरूपत्वादित्यर्थः·उपमानादिति·श्यामकशब्दइति·भिन्नसे
तुपदार्थेआरोपादित्यर्थः·एवंचसमासस्योपमानोपमेयभावावबोधकत्वेननपूर्वेणतत्राप्तिरत्नद्वारोपेचस
तिमितमित्यस्यादितिभावः·नसहशाहयहणंव्यर्थंसर्वस्योपमत्वेनसहशस्यवयोगस्यतत्समभिव्याहारेक
र्थत्वेनसद्दोहा।तित्वयोगस्यैवाभावादतआह·सद्दैतइतिश्रमभितिशेषः·सहशोपमानावच्छपस्यादिति
कैयटः·अतिरमणीयावित्यर्थइतितदाशयः·कमलानिकेमलानीतिवत्·कद्रीरितिनागमातुःसंज्ञा·अर्थेदे
र्थमितिसंदृसिकद्रुकमंडल्वोरछन्दसीत्यनेनैवसिद्धिरितिभावः·अजोपइतिशार्ङ्गरवादित्वेलुप्रपंचसंतेऽजे
इतिचषष्ठी·अनुपसर्जनादितिविभक्तिविपरिणामेनास्यविशेषणत्वंह्वंठिट्टेत्यत्रापिसुवचं·तदद्वयंचस
तत्वमपिसुवचं·अजोकारइत्यपिपाठः·क्वचित्शार्ङ्गरवाद्यञइतिल्क्षणोङीषित्यौजैववचने·अल्पकादिहंचो
र्ध्वोपुत्रशब्दोऽत्रपठ्यते।तस्यपाठसामर्थ्याज्जातित्वाभावेपिङीन्।नरयोरितियचपिनारीतिनञाहेन

अ
राम·
१९०